

SANSKRIT SELECTIONS

FOR THE

INTERMEDIATE EXAMINATION

Revised Edition

PUBLISHED BY THE
UNIVERSITY OF CALCUTTA

1930

BEU 1966

PRINTED BY BHUPENDRALAL BANERJEE
AT THE CALCUTTA UNIVERSITY PRESS, SENATE HOUSE, CALCUTTA.

GS 3274

Reg. No. 547B—September, 1980—C

विषयानुक्रमणिका

विषयः

पृष्ठम्

महाभारतम्—

जनमेजयं प्रति सरमायाः शापः	...	१
धौम्यशिष्याणां चरितानि	...	३
अष्टकादेः शिवेश्व दानधर्मः	...	१७
परीक्षितचरितम्	...	२२
इन्द्रद्युम्नचरितम्	...	२८
शिविचरितम्	...	३१

श्रीमद्भागवतम्—

भरतोपाख्यानम्	...	३६
भरत-चरितम्	...	३८

कादम्बरी—

विलासवतीसान्त्वनम्	...	४५
--------------------	-----	----

दशकुमारचरितम्—

कुमारोत्पत्तिः	...	५२
द्विजोपकृतिः	...	७०
सोमदत्तचरितम्	...	७७
पुष्पोद्भवचरितम्	...	८२

(२)

विषयः

पृष्ठम्

अवन्तिसुन्दरीपरिणयः	...	...	८७
राजवाहनचरितम्	...	...	८५
उपहारवर्त्मचरितम्	...	...	१०३
अर्थपालचरितम्	...	...	१०८
प्रमतिचरितम्	...	...	१२४
मित्रगुप्तचरितम्	...	...	१३५
मन्त्रगुप्तचरितम्	...	...	१४५
विश्रुतचरितम्	...	...	१५६
गोमिनीकथा	...	...	१७८

उपमितिभवप्रपञ्चा कथा—

नन्दिवर्द्धनस्य यौवनप्राप्तिमित्रलाभश्च	...	१८४
---	-----	-----

काव्यमीमांसा—

कविचर्या राजचर्या च	...	१८७
---------------------	-----	-----

ERRATA

- p. 19 f.n. 1 for नस्ताद्व्याऽरिष्टनेमिः read
नस्ताद्व्या अरिष्टनेमिः
- p. 43 f.n. 3 for उपरतक्रीभः read उपरतक्रौडः
- p. 49 l. 8 for देवी read देवी-
- p. 53 f.n. 2 for हृत्य read ग्रहृत्य
- p. 60 l. 11 for महदभिख्या read महदभिख्याः
- p. 80 f.n. 2 for अपरेद्यः read अपरिद्युः
- p. 84 l. 19 for तस्मै read तस्यै
- p. 96 f.n. 1 omit
- p. 98 l. 21 for अप्सरो read अप्सरा
- p. 129 l. 9 for प्रमिति read प्रमति
-

महाभारतम्

जनमेजयं प्रति सरमायाः शापः

जनमेजयः पारोक्षितः सह भ्रातृभिः कुरुक्षेत्रे दीर्घ-
सत्रमुपास्ते । तस्य भ्रातरस्त्रयः—श्रुतसेन उग्रसेनो भीमसेन
इति । तेषु तत् सत्रमुपासीनेष्वागच्छत्^१ सारमेयः ।
स जनमेजयस्य भ्रातृभिरभिहतो रोरुयमाणो^१ मातुः
समीपमुपागच्छत् । तं माता रोरुयमाणमुवाच, 'किं
रोदिषि, केनास्यभिहतः ?' इति ।

स एवमुक्तो मातरं प्रत्युवाच, 'जनमेजयस्य भ्रातृभि-
रभिहतोऽस्मि' इति । तं माता प्रत्युवाच, 'व्यक्तं त्वया
तत्रापराधम्, येनास्यभिहतः' इति । स तां पुनरुवाच,
'नापराध्यामि किञ्चित्, नावेक्षे^२ हवींषि, नावलिहे'
इति । तच्छ्रुत्वा तस्य माता सरमा पुत्रदुःखार्ता

^१ रोरुयमाणः—पुनः पुनरतिशयेन वा रुवन् ।

^२ नावेक्षे इत्यादि—हविषामवेक्षणमपि मया न कृतम्, अवलिहन्तु
दूरतोऽपास्तम् इत्यर्थः । 'कुक्कुटः पक्षवातेन आ दृष्टान्नं प्रदूषयेत्' इति
वचनाच्छ्रुत्वा दृष्टमपि हविर्दुष्यति । (नो)

तत् सत्रमुपागच्छत्, यत्र स जनमेजयः सह भ्रातृभि-
र्दीर्घसत्रमुपास्ते ।

स तया क्रुद्धया तत्रोक्तः, 'अयं मे पुत्रो न किञ्चिद-
पराध्यति, नावेक्षते हवींषि, नावलेढि, किमर्थमभिहतः ?'
इति । न किञ्चिदुक्तवन्तस्ते । सा तानुवाच, 'यस्मादय-
मभिहतोऽनपकारी, तस्माददृष्टं^१ त्वां भयमागमिष्यति'
इति ।

जनमेजय एवमुक्तो देवशुन्या सरमया भृशं सम्भ्रान्तो
विषण्णश्चासीत् । स तस्मिन् सत्रे समाप्ते हास्तिनपुरं
प्रत्येत्य पुरोहितमनुरूपमन्विच्छमानः परं यत्रमकरोत्, यो
मे पापकृत्यां शमयेदिति ।

स कदाचिन्मृगयां गतः पारोक्षितो जनमेजयः कस्मिंश्चित्
स्वविषय आश्रममपश्यत् । तत्र कश्चिदृषिरासाञ्चक्रे श्रुतश्रवा
नाम । तस्य तपस्यभिरतः पुत्र आस्ते सोमश्रवा नाम ।
तस्य तं पुत्रमभिगम्य जनमेजयः पारोक्षितः पौरोहित्याय
वव्रे । स नमस्कृत्य तमृषिमुवाच, 'भगवन्, अयं तव
पुत्रो मम पुरोहितोऽस्तु' इति ।

स एवमुक्तः प्रत्युवाच जनमेजयम्, 'भो जनमेजय,
पुत्रोऽयं मम महातपस्वी स्वाध्यायसम्पन्नः । समर्थोऽयं

धौम्यशिष्याणां चरितानि

३

भवतः सर्वाः पापकृत्याः^१ शमयितुम् अन्तरेण महादेव-
कृत्याम् । अस्य त्वेकमुपांशुव्रतम्^२—यदेनं कश्चिद् ब्राह्मणः
कश्चिदर्थमभियाचेत् तं तस्मै दद्यादयम् ; यद्येतदुत्सहसे,
ततो नयस्त्रैनम्^३ इति । तेनैवमुक्तो जनमेजयस्तं
प्रत्युवाच, 'भगवन्, तत् तथा भविष्यति' इति ।
स तं पुरोहितमुपादायोपावृत्तो भ्रातृनुवाच, 'मयायं वृत्त
उपाध्यायः ; यदयं ब्रूयात्, तत् कार्यमविचारयद्भिर्भवद्भिः'
इति । तेनैवमुक्ता भ्रातरस्तस्य तथा चक्रुः ।

स तथा भ्रातृन् सन्दिश्य तच्चशिलां प्रत्यभिप्रतस्थे,
तच्च देशं वशे स्थापयामास ।

धौम्यशिष्याणां चरितानि

आसीत् कश्चिद्विधौम्यो नाम आयोदः । तस्य
शिष्यास्त्रयो बभूवुः—उपमन्युरारुणिर्वेदश्चेति । स एकं

^१ पापकृत्यां—शापरूपां बलायुःप्राणनिहन्तनीं देवताम्, शमयेत्—
अक्रोधनां कुर्यात् । (नी)

^२ उपांशुव्रतम्—निगूढनियमः ।

शिष्यमारुणिं पाञ्चाल्यं प्रेषयामास, 'गच्छ, केदारखण्डं^१ बधान' इति ।

स उपाध्यायेन सन्दिष्ट आरुणिः पाञ्चाल्यस्तत्र गत्वा तं केदारखण्डं बन्धुं नाशकत् । स क्लिश्यमानोऽपश्यदुपायम्, 'भवतु, एवं करिष्यामि' इति । स तत्र संविवेश केदारखण्डे । शयाने च तथा तस्मिंस्तदुदकं तस्थौ ।

ततः कदाचिदुपाध्याय आयोदो धौम्यः शिष्यावपृच्छत्, 'क्व आरुणिः पाञ्चाल्यो गतः ?' इति । तौ तं प्रत्युचतुः, 'भगवतैव प्रेषितः, "गच्छ, केदारखण्डं बधान" इति ।' स एवमुक्तस्तौ शिष्यौ प्रत्युवाच, 'तस्मात् तत्र सर्वे गच्छामो यत्र स गतः' इति । स तत्र गत्वा तस्याह्वानाय शब्दं चकार, 'भो आरुणे पाञ्चाल्य, कासि वत्स, एहि' इति ।

स तच्छ्रुत्वा आरुणिरुपाध्यायवाक्यं तस्मात् केदारखण्डात् सहस्रोत्थाय तमुपाध्यायमुपतस्थे । प्रोवाच चैनम्, 'अयमस्मत्तत्र केदारखण्डे निःसरमाणमुदकमवारणीयं संरोद्धुं संविष्टो भगवच्छब्दं श्रुत्वैव सहसा विदार्य केदारखण्डं भवन्तमुपस्थितः ; तदभिवादये भगवन्तम्, आन्नापयतु भवान् कमर्थं करवाणि' इति । स एवमुक्त उपाध्यायः प्रत्युवाच, 'यस्माद् भवान् केदारखण्डं

^१ 'केदारो' महाक्षेत्रान्तर्गतं चतुरस्रम्, तस्य 'खण्डः' जलनिरोधभित्तिः ;

'आलि' इति भाषा । केदारे बहुजलप्रवेशेन बीजनाशो मा भूदिति भावः ।

धौम्यशिष्याणां चरितानि

५

विदार्योत्थितस्तस्मादुद्दालक^१ एव नाम्ना भवान् भविष्यति ; यस्माच्च त्वया मदचनमनुष्ठितम्, तस्माच्चेयोऽवाप्स्यसि, सर्वे च ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति, सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि^२ इति । स एवमुक्त उपाध्यायेनेष्टं देशं जगाम ।

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्थोपमन्युर्नाम । तं चोपाध्यायः प्रेषयामास, 'वत्सोपमन्यो, गा रक्षस्व' इति । स उपाध्यायवचनादरक्षद् गाः ।

स चाहनि गा रक्षित्वा दिवसक्षये गुरुगृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमपश्यत्,^३ उवाच चैनम्, 'वत्सोपमन्यो, केन वृत्तिं कल्पयसि ? पीवानसि^४ दृढम्' इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भो भैक्षेण' वृत्तिं कल्पयामि' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'ममानिवेद्य भैक्षं नोपयोक्तव्यम्' इति । स तथेत्युक्त्वा भैक्षं चरित्वोपाध्यायाय न्यवेदयत् ; स तस्मादुपाध्यायः सर्वमेव भैक्षमगृह्णात् ।

स तथेत्युक्त्वा पुनररक्षद् गाः । अहनि रक्षित्वा निशामुखे गुरुकुलमागम्य गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपा-

^१ उत् ऊर्ध्वं दारयतीति उद्दालकः, रत्नयोरभेदात् उद्दालक इति निरुक्तिः ।

^२ पीवानम्—परिपुष्टदृढम् ।

^३ पीवासीति वक्तव्ये पीवान् असीति प्रयोग आर्षः । उपर्यप्येवम् ।

^४ भिक्षाणां समूह इति भैक्षम् । "भिक्षादिभ्योऽण्" इति 'अण्' । निर्येकार एव पाठः समीचीनः ।

ध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा वाच, 'वत्सोपमन्यो, सव-
मशेषतस्ते भैक्षं गृह्णामि, केनेदानीं वृत्तिं कल्पयसि ?'
इति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भगवते
निवेद्य पूर्वम्, अपरं चरामि, तेन वृत्तिं कल्पयामि'
इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'नैषा न्याय्या गुरुवृत्तिः ;
अन्येषामपि भैक्षोपजीविनां वृत्त्युपरोधं करोषि इत्येवं
वर्त्तमानो लुब्धोऽसि' इति ।

स तथेत्युक्त्वा गा अरक्षत् । रक्षित्वा च पुनरुपाध्याय-
गृहमागम्योपाध्यायस्याग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमु-
पाध्यायस्तथापि पीवानमेव दृष्ट्वा पुनरुवाच, 'वत्सो-
पमन्यो, अहं ते सर्वं भैक्षं गृह्णामि, न चान्यच्चरसि,
पीवानसि भृशम् ; केन वृत्तिं कल्पयसि ?' इति । स
एवमुक्तस्तमुपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भो एतासां गवां पयसा
वृत्तिं कल्पयामि' इति । तमुवाचोपाध्यायः, 'नतन्नप्राप्यम्,
पय उपयोक्तुं भवतो मया नाभ्यनुज्ञातम्' इति ।

स तथेति प्रतिज्ञाय गा रक्षित्वा पुनरुपाध्यायगृहमेत्य
गुरोरग्रतः स्थित्वा नमश्चक्रे । तमुपाध्यायः पीवानमेव
दृष्ट्वा वाच, 'वत्सोपमन्यो, भैक्षं नाश्रासि, न चान्यच्च-
रसि, पयो न पिबसि, पीवानसि भृशम् ; केनेदानीं वृत्तिं
कल्पयसि ?' इति । स एवमुक्त उपाध्यायं प्रत्युवाच, 'भोः,
फेनं पिबामि, यमिमे वत्सा मातृणां स्तनं पिबन्त
उद्गिरन्ति' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'एते त्वदनु-

धौम्यशिष्याणां चरितानि

७

कम्पया गुणवन्तो वत्साः प्रभूततरं फेनमुद्गिरन्ति, तदेषा-
मपि वत्सानां वृत्त्युपरोधं करोष्येवं वर्त्तमानः ; फेनमपि
भवान् न पातुमर्हति' इति ।

स तथेति प्रतिज्ञाय निराहारः पुनररक्षद् गाः । तथा
प्रतिषिद्धो भैक्षं नाग्राति, न चान्यच्चरति, पयो न पिबति, फेनं
नोपयुङ्क्ते । स कदाचिदरण्ये क्षुधात्तोऽर्कपत्राण्यभक्षयत् । स
तैरर्कपत्रैर्भक्षितैः चारतिक्तकटुरुक्षैस्तीक्ष्णविपाकैः^१श्चक्षुष्यप-
हतोऽन्धो बभूव । ततः सोऽन्धोऽपि चक्रम्यमाणः कूपेऽपतत् ।

अथ तस्मिन्नागच्छति, सूर्यं चास्ताचलावलम्बिनि,
उपाध्यायः शिष्यम^२वोचत्, 'मयोपमन्युः सर्वतः प्रतिषिद्धः ;
स नियतं कुपितः, ततो नागच्छति चिरगतस्तु' इति । ततः
'अन्वेष्टः' इत्येवमुक्त्वा, शिष्येण सार्द्धमरण्यं गत्वा तस्याह्वानाय
शब्दं चकार, 'भो उपमन्यो, कासि वत्स, एहि' इति । स
उपाध्यायस्याह्वानवचनं श्रुत्वा प्रत्युवाचोच्चैः, 'अयमस्मिन्
कूपे पतितोऽहम्' इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'कथं

^१ तीक्ष्णविपाकैः—पाककाले उदरे अग्निज्वालीत्यापकैः ।

^२ बहुधादर्शेषु शिष्यान् इति बहुवचनान्तः पाठ उपलभ्यते । तस्य
च "तस्य शिष्यास्त्रयो बभूवुरुपमन्युरारुणिवदन्ति" इति पूर्वग्रन्थेन साकं
विरोधः स्फुट एव । यदि स एव पाठः स्वीकर्तव्य इत्यायहस्तर्हीत्यं समाधेयम्—
पूर्वोक्तं विलं "प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ति" इति न्यायेन बोध्यम्, तेन
शिष्यान्तरसङ्गावेऽपि न क्षतिः । यद्वा, उपमन्योः समावर्त्तनत ऊर्हमितरैरपि
स्वीकृतं शिष्यत्वम् उपाध्यायस्य धौम्यस्य इति सर्वमवदातम् ।

त्वमस्मिन् कूपे पतितः ?' इति । स उपाध्यायं प्रत्युवाच,
'अर्कपत्राणि भक्षयित्वान्धोभूतोऽस्मि, अतः कूपे पतितः'
इति । तमुपाध्यायः प्रत्युवाच, 'अश्विनौ सुहि, तौ देव-
भिषजौ त्वां चक्षुषन्तं कर्त्तारौ' इति ।

स एवमुक्त उपाध्यायेनोपमन्युः 'स्तोतुमुपचक्रमे
देवावश्विनौ वाग्भि ऋग्भिः; तेनाभिष्टुतावश्विनावाजग्मतुः,
आहतुश्चैनम्,' 'प्रीतौ स्वः ; एष तेऽपूपः, अशानैनम्' इति ।
स एवमुक्तः प्रत्युवाच, 'नानृतमूचतुर्भगवन्तौ, न त्वहमेत-
मपूपमुपयोक्तुमुत्सहे गुरवेऽनिवेद्य' इति । ततस्तमश्विना-
धूचतुः, 'आवाभ्यां पुरस्ताद् भवत उपाध्यायेनैवमेवाभिष्टु-
ताभ्याम् अपूपो दत्तः, उपयुक्तश्च स तेनानिवेद्य गुरवे ;
त्वमपि तथैव कुरुष्व यथा कृतमुपाध्यायेन' इति । स
एवमुक्तः प्रत्युवाच, 'एतत् प्रत्यनुनये भगवन्तावश्विनौ,
नोत्सहेऽहमनिवेद्य . गुरवेऽपूपमेनमुपयोक्तुम्' इति । तम-
श्विनावाहतुः, 'प्रीतौ स्वस्तवानया गुरुभक्त्या ; उपाध्यायस्य
ते कार्णायसा दन्ताः, भवतो हिरण्मया भविष्यन्ति,
चक्षुषांश्च भविष्यसि, श्रेयश्चावाप्स्यसि' इति ।

स एवमुक्तोऽश्विभ्यां लब्धचक्षुरुपाध्यायसकाशमागम्या-
भ्यवादयत्, आचक्षते च । स चास्य प्रीतिमान् बभूव, आह
चैनम्, 'यथाश्विनावाहतुस्तथा त्वं श्रेयोऽवाप्स्यसि, सर्वे च
ते वेदाः प्रतिभास्यन्ति, सर्वाणि च धर्मशास्त्राणि'
इति ।

धौम्यशिष्याणां चरितानि

८

अथापरः शिष्यस्तस्यैवायोदस्य धौम्यस्य त्रेदो नाम ।
तमुपाध्यायः समादिदेश, 'वत्स वेद, इहास्यतां तावन्मम
गृहे कञ्चित् कालम्, शुश्रूषुणा च भवितव्यम्, श्रेयस्ते
भविष्यति' इति । स तथेत्युक्त्वा गुरुकुले दीर्घकालं
गुरुशुश्रूषणपरोऽवसत्, गौरिव नित्यं गुरुषु धूर्षु नियोज्यमानः
शीतोष्णानुत्तृणादुःखसहः सर्वत्राप्रतिकूलः । तस्य महता
कालेन गुरुः परितोषं जगाम, तत्परितोषाञ्च श्रेयः
सर्वज्ञताञ्चावाप ।

स उपाध्यायेनानुज्ञातः समावृत्तस्तस्माद् गुरुकुल-
वासाद् गृहस्थाश्रमं प्रत्यपद्यत । तस्यापि स्वगृहे वसत-
स्त्रयः शिष्या बभूवुः । स शिष्यान् न किञ्चिदुवाच—
कर्म वा क्रियतां गुरुशुश्रूषा वेति । दुःखाभिज्ञो हि
गुरुकुलवासस्य शिष्यान् परिक्षेशेन योजयितुं नेयेष ।

अथ कस्मिंश्चित् काले वेदं ब्राह्मणं जनमेजयः
पौष्यश्च क्षत्रियावुपेत्योपाध्यायं वरयाञ्चक्रतुः । स कदाचिद्
यान्यकार्येणाभिप्रस्थित उत्तङ्गनामानं शिष्यं नियोजयामास,
'भो यत् किञ्चिदस्मद्गृहे परिहीयते, तदिच्छाम्यहम-
परिहीयमाणं भवता क्रियमाणम्' इति । स एवं
प्रतिसन्दिश्योत्तङ्गं वेदः प्रवासं जगाम । अथोत्तङ्गः
शुश्रूषुर्गुरुनियोगमनुतिष्ठमानो गुरुकुले वसति स्म ।

तस्य पुनरुपाध्यायः कालान्तरेण गृहमाजगाम
तस्मात् प्रवासात् । [स तस्य शिष्यस्य गुरुभक्त्या, धैर्येण,

कर्त्तव्यनिष्ठया च प्रीतिमानभूत् ;] उवाच चैनम्, 'वत्सोत्तङ्ग,
किं ते प्रियं करवाणि ? धर्मतो हि शुश्रूषितोऽस्मि भवता,
तेन प्रीतिः परस्परिण नौ संवृद्धा ; तदनुजाने भवन्तम्,
सर्वानिव कामानवाप्स्यसि, गम्यताम्' इति । स एवमुक्तः
प्रत्युवाच, 'किं ते प्रियं करवाणि ? सोऽहमनुज्ञातो भवता
इच्छामीष्टं गुर्वर्थमुपाहर्तुम्' इति । तेनैवमुक्त उपाध्यायः
प्रत्युवाच, 'वत्सोत्तङ्ग, उष्यतां तावत्' इति ।

स कदाचिदुपाध्यायमाहोत्तङ्गः, 'आज्ञापयतु भवान्
किं ते प्रियमुपाहरामि गुर्वर्थम्' इति । तमुपाध्यायः
प्रत्युवाच, 'वत्सोत्तङ्ग, बहुशो मां नोदयसि, "गुर्वर्थ-
मुपाहरामि" इति ; तद् गच्छैनां प्रविश्योपाध्यायानीं पृच्छ
"किमुपाहरामि ?" इति, एषा यद् ब्रवीति तदुपाहरस्व'
इति ।

स एवमुक्त उपाध्यायेनोपाध्यायानीमपृच्छत्, 'भगवति,
उपाध्यायेनास्म्यनुज्ञातो गृहं गन्तुम्, तदिच्छामीष्टं ते
गुर्वर्थमुपाहृत्यान्वृणो गन्तुम् ; तदाज्ञापयतु भवती किमुपा-
हरामि गुर्वर्थम्' इति । सैवमुक्तोपाध्यायानी तमुत्तङ्गं
प्रत्युवाच, 'गच्छ पौथं राजानम्, भिक्षस्व तस्य क्षत्रियया
पिनङ्गे' कुण्डले, ते आनयस्व ; इतश्चतुर्थेऽहनि पुण्यकं^१

^१ पिनङ्गे—अपिनङ्गे परिहिते इत्यर्थः । 'वष्टि भागुरिरक्तोपमवाप्योरुप-
सर्गयोः ।'

^२ पुण्यकम्—व्रतविशेषोत्सवः ।

भविता, ताभ्यां पिनडाभ्यां शोभमाना ब्राह्मणान् परिवेष्टु-
मिच्छामि । तत् सम्पादयस्व ; एवं हि कुर्वतः श्रेयो
भविता, अन्यथा कुतः श्रेयः ?' इति ।

स एवमुक्तस्तया प्रातिष्ठतोत्तङ्कः । स पथि गच्छन्-
पश्यदृषभमतिप्रमाणम्, तमधिरूढञ्च पुरुषमतिप्रमाण-
मेव । स पुरुष उत्तङ्कमभ्यभाषत, 'भो उत्तङ्क, एतत्
पुरीषमस्य ऋषभस्य भक्षयस्व' इति । स एवमुक्तो नैच्छत् ।
तमाह पुरुषो भूयः, 'भक्षयस्वोत्तङ्क, मा विचारय,
उपाध्यायेनापि ते भक्षितं पूर्वम्' इति । स एवमुक्तो
'वादम्' इत्युक्त्वा, तदा तदृषभस्य मूत्रं पुरीषञ्च भक्षयित्वा
सम्भ्रमाद् उत्थित एवाप उपस्पृश्य प्रतस्थे यत्र स क्षत्रियः
पौण्ड्रः ; तमुपेत्यासीनमपश्यदुत्तङ्कः ।

स उत्तङ्कस्तमुपेत्य, आशीर्भिरभिनन्द्योवाच,
'अर्थी भवन्तमुपागतोऽस्मि' इति । स एनमभिवाद्यो-
वाच, 'भगवन्, पौण्ड्रः खल्वहं किं करवाणि ?' इति ।
स तमुवाच, 'गुर्वर्थं कुण्डलाभ्यामर्थागतोऽस्मि, ये वै ते
क्षत्रियया पिनडे कुण्डले ते भवान् दातुमर्हति' इति । तं
प्रत्युवाच पौण्ड्रः, 'प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रिया याच्यताम्' इति ।
स तेनैवमुक्तः प्रविश्यान्तःपुरं क्षत्रियां नापश्यत् । स
पौण्ड्रं पुनरुवाच, 'न युक्तं भवताहमनृतेनोपचरितुम् ;
न हि तेऽन्तःपुरे क्षत्रिया सन्निहिता, नैनां पश्यामि'
इति ।

स एवमुक्तः पौण्यः क्षणमात्रं विमृश्योत्तङ्गं प्रत्युवाच,
‘नियतं भवान् उच्छिष्टः, स्मरतावत्, न हि सा क्षत्रिया
उच्छिष्टेनाशुचिना शक्या द्रष्टुम्, पतिव्रतात्वात् सैषा
नाशुचेदर्शनमुपैति’ इति । अथैवमुक्त उत्तङ्गः स्मृत्वीवाच,
‘अस्ति खलु ; मया उत्थितेनोपस्पृष्टं गच्छता च’ इति ।
तं पौण्यः प्रत्युवाच, ‘एष ते व्यतिक्रमः, नोत्थितेनोपस्पृष्टं
भवति, शीघ्रं गच्छता च’ इति ।

अथोत्तङ्गस्तं तथेत्युक्त्वा प्राङ्मुख उपविश्य, सु-
प्रक्षालितपाणिपादवदनो निःशब्दाभिरफेनाभिरनुष्णाभिर्हृद्-
गताभिरङ्गिस्त्रिः पीत्वा, द्विः परिमृज्य, खान्यङ्गिरुप-
स्पृश्य^१ चान्तःपुरं प्रविवेश ; ततस्तां क्षत्रियामपश्यत् ।
सा च दृष्ट्वोत्तङ्गं प्रत्युत्थायाभिवाद्य चोवाच, ‘स्वागतं ते
भगवन्, आज्ञापय किं करवाणि’ इति । स तामुवाच,
‘एते कुण्डले गुर्वर्थं मे भिक्षिते दातुमर्हसि’ इति । सा
प्रीता तेन तस्य सद्भावेन, ‘पात्रमयमनतिक्रमणीयम्’ इति
मत्वा, ते कुण्डले अवमुच्यास्मै प्रायच्छत् ; आह चैनम्,
‘एते कुण्डले तक्षको नागराजः सुभृशं प्रार्थयति, अप्रमत्तो

१ ‘अनुष्णाभिरफेनाभिरङ्गिस्त्रिथेन धर्मवित् ।

शीचेष्टः सर्वदाचामेदिकाले प्रागुदङ्ग खः ॥

विराचामेदपः पूर्वं द्विः प्रमृज्यात्ततो मुखम् ।

खानि चैव स्पृशेदङ्गिरात्मानं शिर एव च ॥

हृद्भाभिः पूयते विप्रः’ इत्यादि-मनुस्मरणात् ।

नेतुमर्हसि' इति । स एवमुक्तस्तां क्षत्रियां प्रत्युवाच,
'भवती सुनिर्वृता भवतु, न मां शक्तस्तक्षको नागराजो
धर्षयितुम्' इति ।

स एवमुक्त्वा, तां क्षत्रियामामन्त्र्य पौण्यसकाश-
मागच्छत् । आह चैनम्, 'भोः पौण्य, प्रीतोऽस्मि' इति ।
तमुत्तङ्गं पौण्यः प्रत्युवाच, 'भगवन्, चिरेण पात्रमासाद्यते,
भवांश्च गुणवानतिथिः, तदिच्छे आहं कर्त्तुम्, क्रियतां
क्षणः' इति । तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच, 'कृतक्षण एवास्मि ;
शीघ्रमिच्छामि यथोपपन्नमन्नमुपस्कृतं भवता' इति । स
तथेत्युक्त्वा यथोपपन्नेनान्नेनैनं भोजयामास ।

अथोत्तङ्गः सकेशं शीतमन्नं दृष्ट्वा 'अशुच्येतत्' इति
मत्वा पौण्यमुवाच, 'यस्मान्मे अशुच्यन्नं ददासि, तस्मादन्धो
भविष्यसि' इति । तं पौण्यः प्रत्युवाच, 'यस्मात्
त्वमप्यदुष्टमन्नं दूषयसि, तस्मादनपत्यो भविष्यसि'
इति । तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच, 'न युक्तं भवतान्नमशुचि दत्त्वा
प्रतिशापं दातुम्, तस्मादन्नमेव प्रत्यक्षीकुरु' इति । ततः
पौण्यस्तस्याशुचिभावमन्नस्यापरोक्षयामास^१ ।

अथ तदन्नं मुक्तकेश्या स्त्रियोपाहृतमनुष्णं सकेशं च
'अशुचि एतत्' इति मत्वा तमृषिमुत्तङ्गं प्रसादयामास,
'भगवन्, एतदज्ञानादन्नं सकेशमुपाहृतं शीतञ्च, तत्
क्षामये भगवन्तम्, न भवेयमन्धः' इति । तमुत्तङ्गः

^१ अपरोक्षयामास—प्रत्यक्षीकृतवान् ।

प्रत्युवाच, 'न मृषा ब्रवीमि, भूत्वा त्वमन्धो नचिरादनन्धो भविष्यसि, ममापि शापो न भवेद् भवता दत्तः' इति । तं पौण्ड्रः प्रत्युवाच, 'न चाहं शक्तः शापं प्रत्यादातुम् ; न हि मे मन्युरद्याप्युपशमं गच्छति । किञ्चित् भवता न ज्ञायते ? यथा—

नवनीतं हृदयं ब्राह्मणस्य

वाचि क्षुरो निशितस्तीक्ष्णधारः ।

तदुभयमेतद् विपरीतं क्षत्रियस्य

वाङ् नवनीतं हृदयं तीक्ष्णधारम् ॥

इति । तदेवं गते न शक्तोऽहं तीक्ष्णहृदयत्वात् तं शापमन्यथाकर्तुम् । गम्यताम्' इति ।

तमुत्तङ्गः प्रत्युवाच, 'भवताहमन्नस्याशुचिभावमाकलय्य प्रत्यनुनीतः ; प्राक् च तेऽभिहितम्, "यस्माददुष्टमन्नं दूषयसि, तस्मादनपत्यो भविष्यसि" इति, दुष्टे चान्ने नैष मम शापो भविष्यति ; साधयामस्तावत्'¹ इत्युक्त्वा प्रातिष्ठतोत्तङ्गस्ते कुण्डले गृहीत्वा । सोऽपश्यदथ पथि नग्नं क्षपणकमागच्छन्तं मुहुर्मुहुर्दृश्यमानमदृश्यमानञ्च ।

अथोत्तङ्गस्ते कुण्डले सन्नस्य भूमावुदकार्थं प्रचक्रमे । एतस्मिन्नन्तरे स क्षपणकस्त्वरमाण उपसृत्य ते कुण्डले गृहीत्वा प्राद्रवत् । तमुत्तङ्गोऽभिसृत्य कृतोदककार्थः, शुचिः, प्रयतः, नमो देवेभ्यो गुरुभ्यश्च कृत्वा, महता

¹ साधयामः—गच्छामः ।

जवेन तमन्वयात् । तस्य तक्षको दृढमासन्नः, स तं जग्राह । गृहीतमात्रः स तद्रूपं विहाय, तक्षकरूपं कृत्वा सहसा धरण्यां विवृतं महाबिलं प्रविवेश ; प्रविश्य च नागलोकं स्वभवनमगच्छत् ।

अथोत्तङ्गस्तस्याः क्षत्रियाया वचः स्मृत्वा तं तक्षकमन्व-
गच्छत् । स तद् बिलं दण्डकाष्ठेन चखान, न चाशकत् ।
तं क्षिप्यमानमिन्द्रोऽपश्यत्, स वज्रं प्रेषयामास,
'गच्छास्य ब्राह्मणस्य साहाय्यं कुरुष्व' इति । अथ वज्रं
दण्डकाष्ठमनुप्रविश्य तद्धिलमदारयत्, तमुत्तङ्गोऽनुविवेश ।
तेनैव बिलेन प्रविश्य तं नागलोकम् अपर्यन्तम्,
नैकविध-प्रासाद-हर्म्य-वलभी-निर्यूहशतसङ्कलम्,^१ उच्चा-
वचक्रीडाश्रयस्थानावकीर्णमपश्यत् । स तत्र नागांस्तान-
सुवत् ; सुवन्नपि नागान् यदा ते कुण्डले नालभत्,
तदापश्यत् पुरुषमश्वं च दर्शनीयम् । स तं तुष्टाव ;
ततः स एनं पुरुषः प्राह, 'प्रीतोऽस्मि तेऽहम् ; किं ते प्रियं
करवाणि ?' इति । स तमुवाच, 'नागा मे वशमीयुः'
इति ।

^१ "हर्म्यादि धनिनां वासः, प्रासादो देवभूमिजाम् ।" इत्यमरः ।

वलभी उपरि कुटी (चिलेर कादेर घर इति भाषा) ।

निर्यूहो नागदन्तकः । "निर्यूहः शिखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके"
इति विश्वः ।

ततोऽश्वात् सर्वस्रोतोभ्यः पावकाच्चिषः सधूमाः सर्वतो
निष्पेतुः । अथोपधूपिते ताभिर्नागलोके, सम्भ्रान्तस्तक्षकोऽ-
ग्नेस्तेजोभयाद् विषमः कुण्डले गृहीत्वा सहसा
स्वभवनान्निष्क्रम्योत्तङ्गमुवाच, 'इमे कुण्डले गृह्णातु
भवान्' इति । स ते प्रतिजग्राहोत्तङ्गः ; प्रतिगृह्य च
कुण्डले अचिन्तयत्, 'अद्य तत् पुण्यकमुपाध्यायान्याः,
दूरच्चाहमभ्यागतः, कथं खलु सम्भावयेयम्' इति । तत एनं
चिन्तयानमेव स पुरुष उवाच, 'उत्तङ्ग, इममेवाश्वमधिरोह,
एष त्वां क्षणेनैवोपाध्यायकुलं प्रापयिष्यति' इति । स
तथेत्युक्त्वा तमश्वमधिरुह्य प्रत्याजगामोपाध्यायकुलम् ।
उपाध्यायानी च स्नाता केशानावापयन्त्यपविष्टोत्तङ्गो
नागच्छतीति शापायास्य मनो दधे ।

अथैतस्मिन्नन्तरे स उत्तङ्गः प्रविश्य उपाध्यायकुलम्
उपाध्यायानीमभ्यवादयत्, ते चास्यै कुण्डले प्रायच्छत् ।
सा चैनं प्रत्युवाच, 'उत्तङ्ग, देशे कालेऽभ्यागतोऽसि,
स्वागतं ते वत्स, त्रेयस्तवोपस्थितम् ; सिद्धिं प्राप्नुहि' इति ।

१ सम्भावयेयम्—प्रभवेयं पूरयितुमभिलषितमुपाध्यायान्याः इत्यर्थः ।

२ आवापयन्ती—दन्तपत्रिकया वेणीरूपेण सङ्गृह्यन् केशानां कारयन्ती । (नी)

अष्टकादेः शिवेश्व दानधर्मः

अष्टकस्य वैश्वामित्रेः श्वमेधे सर्वे राजानः प्रागच्छन् ;
भ्रातरश्चास्य प्रतर्द्दनो वसुमनाः शिविरौशीनर इति ।
स च समाप्तयज्ञो भ्रातृभिः सह रथेन प्रायात् । ते च
नारदमागच्छन्तमभिवाद्य 'आरोहतु भवान् रथम्'
इत्यब्रुवन् ; तान् 'तथा' इत्युक्त्वा रथमारुरोह ।

अथ तेषामेकः सुरर्षिं नारदमब्रवीत्, 'प्रसाद्य भगवन्तं
किञ्चिदिच्छेयं प्रष्टुम्' इति ; 'पृच्छ' इत्यब्रवीदृषिः ।
सोऽब्रवीत्, 'आयुष्मन्तः सर्वगुणसमुदिताः । अथायुष्मन्तं^१
स्वर्गस्थानं चतुर्भिर्यातव्यं स्यात्, कश्चावतरेत् ?'
'अयमष्टकोऽवतरेत्' इत्यब्रवीदृषिः । 'किं कारणम् ?'
इत्यपृच्छत् । अथाचष्ट 'अष्टकस्य गृहे मयोषितम्,
स मां रथेनानुप्रावहत् । अथापश्यमनेकानि गोसहस्राणि
वर्णशो विविक्तानि । तमहमपृच्छम्, "कस्येमा गावः ?"
इति ; सोऽब्रवीत्, "मया निरुष्टा^२ एताः" इति ; तेनैव
स्वयं श्लाघति कथितेन, एषोऽवतरेत्' इति ।

'अथ त्रिभिर्यातव्यम्, साम्प्रतं कोऽवतरेत् ?' 'प्रतर्द्दनः'
इत्यब्रवीदृषिः । 'तत्र किं कारणम् ?' 'प्रतर्द्दनस्यापि

^१ आयुष्मन्तम्—चिरकालभोग्यम् । पुंस्त्वमर्थम् ।

^२ निरुष्टाः—दत्ताः ।

गृहे मयोषितम्, स मां रथेनानुप्रावहत् । अथैनं
ब्राह्मणोऽभिचक्षत्, “अश्वं मे ददातु भवान्” इति ;
“निवृत्तो दास्यामि” इत्यब्रवीद् ब्राह्मणम् । “त्वरितमेव
दीयताम्” इत्यब्रवीद् ब्राह्मणः ; “त्वरितमेव” स ब्राह्मणस्यै-
वमुक्त्वा दक्षिणं पार्श्वमददत् । अथान्योऽप्यश्वार्थी
ब्राह्मण आगच्छत्, तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमभ्यदात् ;
अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण
आगच्छत्, त्वरितोऽथ तस्मै अपनद्य^१ वामं धुर्य-
मददत् ; अथ प्रायात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी
ब्राह्मणः ; तमब्रवीत्, “अतियातो^२ दास्यामि” इति ।
“त्वरितमेव मे दीयताम्” इत्यब्रवीद् ब्राह्मणः ; तस्मै
दत्त्वाश्वं रथधुरं गृह्णता^३ व्याहृतम्, “ब्राह्मणानां साम्प्रतं^४
नास्ति किञ्चित्” इति । य एष ददाति चासूयति च,
तेन व्याहृतेन तथावतरेत्’ इति ।

‘अथ द्वाभ्यां यातव्यमिति, कोऽवतरेत् ?’ ‘वसुमना
अवतरेत्’ इत्यब्रवीदृषिः । ‘किं कारणम् ?’ इत्यपृच्छत् ।
अथाचष्ट नारदः, ‘अहं परिभ्रमन् वसुमनसो गृहमुपस्थितः ;

^१ अपनद्य—रथादुन्मुच्य । वामम्—वामपार्श्वस्थम् । धुर्यम्—अश्वम् ।

^२ अतियातः—पन्थानमतिक्रम्य गन्तव्यं स्थानं प्राप्तः सन् ।

^३ अथचतुष्टयस्यापि दानाद् धुरं स्वहस्तेनैव गृह्णता ।

^४ युक्तायुक्तविचार इत्यर्थः ।

स्वस्तिवाचनमासीत् । पुष्परथस्य^२ प्रयोजनेन तमहम-
न्वगच्छम् । स्वस्ति वाचितेषु ब्राह्मणेषु, रथो ब्राह्मणानां
दर्शितः ; तमहं रथं प्राशंसम् । अथ राजाब्रवीत्,
“भगवता रथः प्रशस्तः, एष भगवतो रथः” इति ।
अथ कदाचित् पुनरप्यहमुपस्थितः ; पुनरेव रथप्रयोजन-
मासीत् । “सम्यक्, अयमेष भगवतः” इत्येवं राजाब्रवीत् ।
पुनरेव च तृतीयं स्वस्तिवाचनं समभावयम् । अथ
राजा ब्राह्मणानां दर्शयन् मामभिप्रेक्ष्याब्रवीत्, “अथो
भगवता पुष्परथस्य स्वस्तिवाचनानि सुष्ठु सम्भावितानि^३ ?”
इति । एतेन द्रोहवचनेनावतरेत् इति ।

^१ स्वस्तिवाचनम्—स्वस्ति इति शब्दस्य यजमानप्रार्थितैर्ब्राह्मणैरुच्चारणम् ।
मङ्गलकर्मरन्ध्रे वक्ष्यमाणमन्त्रोच्चारणपूर्वकं तण्डुलविक्षेपणमिति यावत् ।
अमुककर्मणि पुण्याहं भवन्तो ब्रुवन्तु इति यजमानेनोक्ते पुण्याहमिति ब्राह्मणै-
स्त्रिरुक्ते, अमुककर्मणि ऋद्धिं भवन्तो ब्रुवन्तु इति यजमानेन प्रार्थिता
ऋध्यतामिति ब्राह्मणास्त्रिब्रूयुः । एवं स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इत्युक्ते स्वस्ति इति
ब्राह्मणास्त्रिब्रूयुः । ततः

स्वस्ति न इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः ।

स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पतिर्दधातु ॥

इति पठित्वा तण्डुलान् विकिरेत् ।

^२ पुष्परथस्य—गिरिकाननसागरादिषु सर्व्वत्रैव अप्रतिहतगते रथस्य ।

^३ सम्भावितानि—सम्पादितानि ।

^४ नीलकण्ठमतेऽव काकुर्नास्ति । “रथः स्तुत एव न तु याचितः ।
राजापि ममाशयं बुद्धापि रथं न दत्तवान् रथस्तुतिं चानुमोदितवान् इति
प्रघट्टकार्थः । द्रोहवचनेन अदत्त्वा वृथा सत्वेन” इति हि तेन व्याख्यातम्
परमीदृशेषु स्थलेषु ‘अथ’-शब्दस्य प्रश्नपरत्वमेव समीचीनतया प्रतिभाति ।

^५ सोऽहं वचनेन ।

‘अथैकेन यातव्यं स्यात्, कोऽवतरेत्?’ पुनर्नारद आह,
‘शिविर्यायात्, अहमवतरेयम्’ । ‘अत्र किं कारणम्?’
इत्यब्रवीदसौ । ‘अहं शिविना न समानोऽस्मि ; यतस्तं शिविं
ब्राह्मणोऽभ्यागच्छत्, स चैनमब्रवीत्, “शिवे, अन्नार्थ्यस्मि”
इति । तमब्रवीच्छिविः, “किं क्रियताम् ? आज्ञापयतु
भवान्” इति ।

‘अथैनं ब्राह्मणोऽब्रवीत्, “य एष ते पुत्रो बृहन्नर्भो
नाम, एष प्रमातव्यः^१, तमेनं संस्करु, अन्नञ्चोपपादय,
ततोऽहं प्रतीक्ष्यः” इति ।

‘ततः पुत्रं प्रमाप्य, संस्कृत्य, विधिना साधयित्वा,
पात्रग्रामर्पयित्वा, शिरसा प्रतिगृह्य, ब्राह्मणममृगयत् ।
अथास्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट, “एष ते ब्राह्मणो
नगरं प्रविश्य दहति ते गृहम्, कोशागारम्, आयुधागारम्,
अश्वशालाम्, हस्तिशालां च क्रुद्धः” इति । अथ
शिविस्तथैवाविहृतमुखवर्णो नगरं प्रविश्य, ब्राह्मणं
तमब्रवीत्, “सिद्धं भगवन्नन्नम्” इति । ब्राह्मणो न
किञ्चिद् व्याजहार, विस्मयादधोमुखश्चासीत् । ततः
प्रासादयद् ब्राह्मणम्, “भगवन्, भुज्यताम्” इति ।
मुहूर्त्तादुद्दीक्ष्य शिविमब्रवीत्, “त्वमेवैतदशान” इति ।
तत्राह तथिति शिविः । तथैवाविमना महित्वा कपालम्
अभ्युडार्य च भोक्तुमैच्छत् ।

^१ प्रमातव्यः—हन्तव्यः ।

‘अथास्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात्, अब्रवीच्चैनम्,
“जितक्रोधोऽसि, न ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं”
इति । ब्राह्मणोऽपि तं महाभागं सभाजयत्^१ । स
ह्युद्धीक्षमाणः पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्तं देवकुमारमिव पुण्य-
गन्धान्वितमलङ्कृतम् । सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणो-
ऽन्तरधीयत । तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेषेण
परौक्षार्थमागत इति ।

‘तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमूचुः, “किं प्रेप्सुना
भवतेदमेवं जानता कृतम् ?” इति । शिविरुवाच—

“नैवाहमेतद् यशसे ददानि
न चार्थहेतोर्न च भोगदृष्ट्या ।
पापैरनासेवित एष माग
इत्येवमेतत् सकलं करोमि ॥”

इति ।’

^१ सभाजयत्—पूजयामास । अदन्त-चुरादि-सभाजधातो लङि रूपम् ।
अडभावस्त्वार्थः ।

परौक्षिचरितम्

‘भूय एव ब्राह्मणमाहात्म्यं वक्तुमर्हसि’ इत्यब्रवीत्
पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् । अथाचष्ट मार्कण्डेयः, ‘अपूर्वमिदं
श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम्—

‘अयोध्यायामिच्छाकुकुलोद्बहः पार्थिवः परौक्षिन्नाम
मृगयामगमत् ; तमेकंमश्वेन मृगमनुसरन्तं मृगो दूरम-
पाहरत् । अथाध्वनि जातश्चमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्चैकस्मिन्
देशे नीलं गहनं वनखण्डमपश्यत्, तच्च विवेश । ततस्तस्य
वनखण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्व एव
व्यगाहत । अथाश्वस्तः स विसमृणालमश्वायाग्रतो निक्षिप्य
पुष्करिणीतीरे संविवेश । ततः शयानो मधुरं गीतमशृणोत् ।
स श्रुत्वाचिन्तयत्, “नेह मनुष्यगतिं पश्यामि, कस्य खल्वयं
गीतशब्दः ?” इति । अथापश्यत् कन्यां परमरूपदर्शनीयां
पुष्पाण्यवचिन्वतीं गायन्तीञ्च ।

‘अथ सा राज्ञः समीपे पर्यक्रामत् । तामब्रवीद्
राजा, “कस्यासि भद्रे, का वा त्वम् ?” इति । सा प्रत्यु-
वाच, “कन्यास्मि” इति । तां राजोवाच, “अर्थी त्वयाहम्”
इति । अथोवाच कन्या, “समयेनाहं शक्या त्वया लब्धं
नान्यथा” इति । राजा तां समयमपृच्छत् । कन्योवाच,

“नोदकं मे दर्शयितव्यम्” इति । स राजा “वाढम्” इत्युक्त्वा तामुपयेमे । कृतोद्वाहश्च राजा परीक्षित् तया सह तत्र तस्थौ ।

‘ततस्तत्रैवासीने राजनि सेनान् गच्छत् । सा सेनोपविष्टं राजानं परिवार्यातिष्ठत् । अथ पर्याशस्तश्च राजा तयैव सह शिविकया प्रायादविषादः^१ । स स्वं नगरमनुप्राप्य रहसि तया सहास्ते ; तत्राभ्यासस्थोऽपि कश्चित्तं नापश्यत् । अथ प्रधानामात्योऽभ्यासचरास्तस्य स्त्रियोऽपृच्छत्, “किमत प्रयोजनं वर्त्तते” इति । अथाब्रुवंस्ताः स्त्रियः, “अपूर्वमिव पश्यामः ; उदकं नात्र नीयते” इति ।

‘अथामात्योऽनुदकं वनं कारयित्वोदारवृक्षं बहुपुष्पफल-मूलम्, तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्वे वापीं सुगूढां सुधोपलिप्तां च, रहस्युपगम्य राजानमब्रवीत्, “वनमिदमुदारमनुदकम्, साध्वत्र सहैतया गम्यताम्” इति । स तस्य वचनात् तयैव सह देव्या तद्वनं प्राविशत् । स कदाचित् तस्मिन् कानने रम्ये तयैव सह व्यवाहरत् । अथ क्षुत्तृष्णाद्विहतः श्रान्तोऽतिमुक्तकागारं^२मपश्यत् । तत् प्रविश्य राजा सह प्रियया सुधाकृतां विमलां सलिलपूर्णां

^१ अविषादः—परिभ्रमणजनित-विषादरहितः ।

^२ अतिमुक्तकागारम्—माधवीलताकुञ्जम् ।

वापीमपश्यत्; दृष्ट्वैव च ताम्, तस्याद्य तीरे सहैव तया देव्यावातिष्ठत ।

‘अथ तां देवीं स राजाब्रवीत्, “साध्ववतर वापी-सलिलम्” इति । सा तद्वचः श्रुत्वावतीर्य ‘वापीं न्यमज्जत्; न पुनरुदमज्जत् ।

‘तां स मृगयमाणो राजा नापश्यत् । अथ वापीं निःस्त्राव्य, मण्डूकं श्वभ्रमुखे^१ दृष्ट्वा, क्रुद्ध आज्ञापयामास स राजा, “सर्वत्र मण्डूकवधः क्रियताम् । यो मयार्थी, स मां मृतमण्डूकोपायनमादायोपतिष्ठेत्” इति ।

‘अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु^२ सर्वासु मण्डूकान् भयमाविवेश । ते भीता मण्डूकरास्ते यथावृत्तं न्यवेदयन् । ततो मण्डूकराट् तापसवेषधारी राजानमभ्यगच्छत्; उपेत्य चैनमुवाच, “मा राजन् क्रोधवशं गमः, प्रसादं कुरु; नार्हसि मण्डूकानाम-नपराधिनां वधं कर्तुम्” इति ।

‘तमेवंवादिनमिष्टजनशोकपरीतात्मा राजोवाच, “न हि क्षम्यते तन्मया, हनिष्याम्येतान्; एतैर्दरात्मभिः प्रिया मे भक्षिता, सर्वथैव मे वध्या मण्डूकाः । नार्हसि विह्वन् मामुपरोडुम्” इति ।

‘स तद्वाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच, “प्रसीद

^१ श्वभ्रमुखे—भूगर्तमुखे । ‘गर्तावटी सुवि श्वभ्रं सरन्तु सुषिरं विषु’ इत्यमरः ।

राजन्, अहमायुर्नाम मण्डूकराजः ; मम सा दुहिता सुशोभना नाम, तस्या हि दौःशील्यमेतत् ; बहवस्तया राजानो विप्रलब्धपूर्वाः” इति । तमब्रवीद्राजा, “तया-स्मर्यो, सा मे दीयताम्” इति ।

‘अथैनां राज्ञे पितादात्, अब्रवीच्चैनाम्, “एनं राजानं शुश्रूषस्व” इति । स एवमुक्त्वा, दुहितरं क्रुद्धः शशाप—

“यस्मात् त्वया राजानो विप्रलब्धा बहवः, तस्माद्-ब्रह्मण्यानि तवापत्यानि भविष्यन्ति, आनृतिकत्वात् तव” इति ।

‘स च राजा तामुपलभ्य, हर्षेण बाष्पकलया वाचा प्रणिपत्याभिपूज्य मण्डूकराजमब्रवीत्, “अनुगृहीतोऽस्मि” इति । स च मण्डूकराजो दुहितरमनुज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ।

‘अथ कस्यचित् कालस्य तस्यां कुमारास्तयस्तस्य राज्ञः सम्बभूवुः—शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा वनं जगाम । अथ कदाचिच्छूलो मृगयामनुचरन् मृगमासाद्य रथेनावधावत्, सूतश्चोवाच, “शीघ्रं मां वाहयस्व” इति । स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत्, “न क्रियतामनुबन्धः ; नैष शक्यस्त्वया मृगोऽयं ग्रहीतुम्, यद्यपि ते रथे युक्तौ वाग्यौ^१ स्याताम्” इति । ततोऽब्रवीद्राजा सूतम्,

^१ वाग्यौ—वामदेवीयौ अश्वतरौ । (नी)

“आचक्ष्व मे वाम्यौ, हन्मि वा त्वाम्” इति । स एवमुक्तो राजभयभीतः सूतो वामदेवशापभीतश्च सन् नाचख्यौ राज्ञे । ततः पुनः स राजा खड्गमुद्यम्य “शीघ्रं कथयस्व” इति तमाह, “हनिष्ये त्वाम्” इति ।

‘स तदाह राजभयभीतः सूतः, “वामदेवस्याश्वौ वाम्यौ मनोजवौ”^१ इति । अथैनमेवं ब्रुवाणमब्रवीद्राजा, “वामदेवाश्वमं प्रयाहि” इति ।

‘स गत्वा वामदेवाश्वमं तमृषिमब्रवीत्, “भगवन्, मृगो मे विद्धः पलायते; तं सम्भावयितुमर्हसि वाम्यौ दातुम्” इति । तमब्रवीदृषिः, “ददानि ते वाम्यौ, कृतकार्येण भवता समैव वाम्यौ निर्यातयितव्यौ^२ क्षिप्रम्” इति ।

‘स च तावश्वौ प्रतिगृह्यानुज्ञाप्य ऋषिम्, प्रायाद्वाजियुक्तेन रथेन मृगं प्रति; गच्छंश्चाब्रवीत् सूतम्, “अश्वरत्ना विमाक्योग्यौ ब्राह्मणानाम्, नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवाय” इत्युक्त्वा मृगमवाप्य स्वनगरमेत्य, अश्वावन्तः-पुरेऽस्थापयत् ।

‘अथर्विञ्चिन्तयामास, “तरुणो राजपुत्रः कल्याणं^४

^१ मनोजवौ—मनोवद्देशशालिनौ ।

^२ निर्यातयितव्यौ—प्रत्यर्पणायौ ।

^३ पुंस्त्वमार्थम् ।

^४ कल्याणम्—शीघ्रगामित्वात् युभकरम् ।

पत्र^१मासाद्य रमते, न मे वाम्यौ प्रतिनिर्यातयति^२; अहो कष्टम् !” इति ।

‘स मनसा विचिन्त्य मासि^३ पूर्णं शिष्यमब्रवीत्, “गच्छ^४ आत्रेय, राजानं ब्रूहि, ‘यदि पर्याप्तम्,^५ निर्यातयोपाध्यायवाम्यौ’ इति ।” स गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् । तं राजा प्रत्युवाच, “राज्ञामेतद् वाहनम्, अनर्हा ब्राह्मणा रत्नानामेवंविधानाम्; किं ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् ? साधु गम्यताम्” इति ।

‘स गत्वैतदुपाध्यायायाचष्ट । तच्छ्रुत्वा वचन-मप्रियं वामदेवः क्रोधपरोतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्या-श्वार्थमचोदयत्; न चादाद्राजा । [ततो वामदेवो ब्रह्मतेजसा चतुरो घोररूपान् राक्षसान् ससर्ज, तैः शूल-हस्तैः स राजा हतः । ततो नृपतिं निपातितं विदित्वे-च्चाकवो दलमभ्यषिञ्चन् ।’]

^१ पत्रम्—वाहनम्; ‘पत्रं तु वाहने पर्णं स्यात् पत्रे शर-पक्षिणोः’ इति मेदिनी ।

^२ प्रतिनिर्यातयति—प्रत्यर्पयति ।

^३ पर्याप्तम्—सिद्धम्, कार्यमिति शेषः ।

इन्द्रद्युम्नचरितम्

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन्, 'अस्ति कश्चिद् भवतश्चिरजाततरः^१ ?' इति । स तानुवाच, 'अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रिदिवात् प्रच्युतः "कीर्त्तिर्मे व्युच्छिन्ना" इति ।

'स मांसुपातिष्ठत्, "अथ प्रत्यभिजानाति मां भवान् ?" इति । तमहमब्रवम्, "न वयं वासायनिकाः,^२ कार्य्य-चेष्टाकुलत्वान्न^३ वयं प्रत्यभिजानीम आत्मनोऽप्यर्थानामनुष्ठानम्" इति । एवमुक्तो राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो पुनर्मांमब्रवीत्, "अथास्ति कश्चित्त्वत्तश्चिरजाततरः" इति । तं पुनः प्रत्यब्रवम्, "अस्ति^४ खलु हिमवति प्रावारकर्णे नामोलूकः प्रतिवसति, स मत्तश्चिरजातो भवन्तं यदि जानीयात् ; इतः प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान्, तत्रासौ प्रतिवसति" इति ।

^१ चिरजाततरः—वयोऽधिकः । चिरं जातस्य यस्य सः चिरजातः । अयमनयोरतिशयेन चिरजातः चिरजाततरः ।

^२ वासायनिकाः—गृहस्थाः । नानातीर्थादिपरिभ्रमणान्न वयं गृहस्थवद् एकस्थानवासिनो न भवाम इत्यर्थः ।

^३ कार्य्यम्—पुण्यम् ; तदर्थ्येष्टाः—तपोजपादिकाः ; ताभिः आकुलत्वात्—व्यापृतत्वात् हेतोः ; आत्मनः अर्थानाम्—देहधारणार्थवस्तुनाम् ; अनुष्ठानम्—आयोजनमपि ; न प्रत्यभिजानीमः—केनोपायेन जीविका निश्चयेत इत्यपि न चिन्तयामः । तपोमग्रा वयं यदृच्छालब्धैः फलमूलादिभिरेव कथञ्चिज्जीवाम इत्यर्थः ।

^४ वाक्यालङ्कारे ; यद्वा, खलुशब्दादनन्तरं विरामः ।

‘ततः स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद् यत्र बभूवलूकः ।
अथैनं स राजा पप्रच्छ, “प्रत्यभिजानाति मां भवान् ?”
इति । स मुहूर्त्तमिव ध्यात्वा ब्रवीदेनम्, “नाभिजानामि
भवन्तम्” इति ।

‘स एवमुक्त इन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुलूकमब्रवीद् राजर्षिः,
“अथास्ति कश्चिद् भवतः सकाशाच्चिरजातः ?” इति । स
एवमुक्तोऽब्रवीत्, “अस्ति खलु इन्द्रद्युम्नं नाम सरः,
तस्मिन् नाडीजङ्घो नाम वकः प्रतिवसति ; सोऽस्मत्तच्चिर-
जाततरः, तं पृच्छ” इति ।

‘तत इन्द्रद्युम्नो मामुलूकं चादाय तत् सरोऽगच्छत्,
यत्रासौ नाडीजङ्घो नाम वको बभूव । सोऽस्माभिः पृष्टः,
“भवानिममिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानाति ?” इति । स
एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्त्तं ध्यात्वा, “नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं
राजानम्” इति ।

‘ततः सोऽस्माभिः पृष्टः, “अस्ति कश्चिदन्यो भवतच्चिर-
जाततरः ?” इति । स नोऽब्रवीत्, “अस्ति खलु ;
अस्मिन्नेव सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति, स
मत्तच्चिरजाततरः ; स यदि कथञ्चिदभिजानीयादिमं
राजानम्, तमकूपारं पृच्छध्वम्” इति ।

‘ततः स वकस्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास,
“अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कश्चिदर्थमभिप्रष्टुम्, साध्वा-
गम्यतां तावत्” इति । तच्छ्रुत्वा कच्छपस्तस्मात् सरस

उत्थायाभ्यागच्छत्, यत्र तिष्ठामो वयम् । तस्य सरसस्तीरे
आगतं चैनं वयमपृच्छाम, “भवानिन्द्रद्युम्नं राजान-
मभिजानाति ?” इति । स मुहूर्त्तं ध्यात्वा बाष्पसम्पूर्णनयन
उद्विग्नहृदयो वेपमानो विसंज्ञकल्पः प्राञ्जलिरब्रवीत्, “किम-
हमेनं न प्रत्यभिज्ञास्यामि ? इह ह्यनेन सहस्रकृत्वस्थितिषु यूपा
आहिताः,^१ सरश्चेदमस्य दक्षिणाभिर्दत्ताभिर्गोभिरतिक्रम-
माणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामि” इति ।

‘अथैतत् सकलं. कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा, तदनन्तरं
देवलोकाद् देवरथः प्रादुरासीत् ; वाचश्चाश्रूयन्त इन्द्रद्युम्नं
प्रति, “प्रस्तुतस्ते स्वर्गः, यथोचितं स्थानं प्रतिपद्यस्व ;
कीर्त्तिमानसि, अव्यग्रो याहि” इति ।

भवन्ति चात्र श्लोकाः—

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत् स शब्दो भवति, तावत् पुरुष उच्यते ॥
अकीर्त्तिः कीर्त्यते लोके यस्य भूतस्य कस्यचित् ।
स पतत्यधमालोकान् यावच्छब्दः प्रकीर्त्यते ॥
तस्मात् कल्याणवृत्तः स्यादनन्ताय नरः सदा ।
विहाय चित्तं पापिष्ठं धर्ममेव समाश्रयेत् ॥

^१ चितिषु—यज्ञवेदिकासु । यूपाः—संस्कृतपशुबन्धनार्थाः सन्धविशेषाः ।

। बहुसहस्रयज्ञानुष्ठातायं राजा इत्यर्थः ।

‘इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाब्रवीत्, “तिष्ठ तावत्, यावदिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामः” इति । स मां प्रावारकर्णं चोलूकं यथोचिते स्थाने प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धं यथोचितं स्थानं प्रतिपेदे ।’

शिविचरितम्

ततः पाण्डवाः पुनर्माकण्डेयमूचुः, ‘कथितं ब्राह्मण-माहात्म्यम्, राजन्यमाहात्म्यमिदानीं शृण्वामहे’ इति ।

तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः, ‘श्रूयतामिदानीं राजन्यानां माहात्म्यमिति—

‘कुरुणामन्यतमः सुहोत्रो नाम राजां महर्षीन्भिगम्य निवृत्य रथस्थमेव राजानमौशीनरं शिविं ददर्शाभिसुखम् ।
तौ समेत्य परस्परेण यथावयः पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन परस्परेण तुल्यात्मानौ विदित्वान्योऽन्यस्य पन्थानं न ददतुः ;
तत्र नारदः प्रादुरासीत्, “किमिदं भवन्तौ परस्परस्य पन्थानमावृत्य तिष्ठतः ?” इति । तावूचतुर्नारदम्, “नैतद् भगवन् ; पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्विशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते, समर्थाय वा ; आवां च सख्यं परस्परेणोपगतौ, तच्चावधानतः । अत्यत्कृष्टमधरोत्तरं परिभ्रष्टम्” इति ।

['नारद उवाच—]

“कृतं शतगुणं कुर्यान्नास्ति देवेषु निर्णयः ।
 श्रीश्रीनरः साधुशीलो भवतो वै महोपतिः ॥
 जयेत् कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।
 क्षमया क्रूरकर्माणमसाधुं साधुना जयेत् ॥”

इति । एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्यः शिविं प्रदक्षिणं कृत्वा पन्थानं
 दत्त्वा बहुकर्मभिः प्रशस्य प्रययौ ।’

* * * *

‘देवानां कथा सञ्जाता, “महोत्तलं गत्वा महोपतिं
 शिविमौशीनरं साध्वेनं शिविं जिज्ञास्यामः^१” इति । “एवं
 भोः” इत्युक्त्वा अग्नीन्द्रावुपतिष्ठेताम् । अग्निः कपोतरूपेण
 तमभ्यधावदामिषार्थमिन्द्रः श्येनरूपेण ।

‘अथ कपोतो राज्ञो दिव्यासनासीनस्योत्सङ्गं न्यप-
 तत् । अथ पुरोहितो राजानमब्रवीत्, “प्राणरक्षार्थं
 श्येनाद् भीतो भवन्तं प्राणार्थी प्रपद्यते, वसु ददातु ।
 अन्तवान् पार्थिवोऽस्य निष्कृतिं कुर्यात्,^२ घोरं
 कपोतस्य निपातमाहुः^३” इति ।

^१ आर्षम् ।

^२ अन्तवान्—दिगन्तानामीश्वरः, पार्थिवः—भवान्, अस्य निष्कृतिम्—
 कपोतस्य श्येनात् वाणम्, कुर्यात् ।

^३ घोरम्—निन्दितम्, अनिष्टसूचकम् इत्यर्थः । अकस्माद् देहे कपोत-
 पतनं घोरमनर्थं सूचयति कपोतस्य मृत्युदूतत्वात् ।

‘अथ कपोतो राजानमब्रवीत्, “प्राणरक्षार्थं श्येनाद् भौतो भवन्तं प्राणार्थो प्रपद्ये । अङ्गैरङ्गानि प्राप्यार्थो मुनिर्भूत्वा प्राणांस्त्वां प्रपद्ये^१ । स्वाध्यायेन कश्चितं ब्रह्मचारिणं मां विद्धि, तपसा दमेन च युक्तमाचार्यस्या-प्रतिकूलभाषिणम् । एवंयुक्तमपापं मां विद्धि” इति ।

‘राजोवाच—

“नास्य वर्षं वर्षति वर्षकाले
नास्य बीजं रोहति काल उप्तम् ।
भौतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
न त्राणं लभते त्राणमिच्छन् स काले ॥
मोघमन्नं विन्दति चाप्रचेताः
स्वर्गालोकाद् भ्रश्यति शीघ्रमेव ।
भौतं प्रपन्नं यो हि ददाति शत्रवे
सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥
त्यजे प्राणान्नैव दद्यां कपोतं
सौम्यो ह्ययं किं न जानासि श्येन ।
यथा क्लेशं मा कुरुष्वेह सौम्य
नाहं कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥

^१ मुनिर्भूत्वापि अहम् ‘अङ्गैः’ स्वशरीरेण, ‘अङ्गानि’ कपोतशरीरम्, ‘प्राप्य’, ‘प्राणान्’ मम प्राणरक्षकत्वेन प्राणभूतं ‘त्वां’, ‘प्रपद्ये’ शरणं गतोऽस्मि । श्रोत्रियस्य मे श्येनाय त्वत्कर्तृकं दानं न साधुदानम् इति भावः ।

यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्नाः

प्रशंसेयुः शिवयः कर्मणा तु ।

यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां

प्रशाधि मां यद् वदेस्तत् करोमि ॥” इति ।

‘श्येन उवाच—

“ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद् राजन्

यावन्मांसं कपोतेन समम् ।

तथा तस्मात् साधु त्रातः कपोतः प्रशंसेयुश्च

शिवयः कृतं च प्रियं स्यान्मम ॥”

‘अथ स दक्षिणादूरोत्कृत्य स्वमांसपेशीं तुलया-
धारयत्, गुरुतर एव कपोत आसीत् । पुनरन्यमुच्चकर्त्त,
गुरुतर एव कपोतः । एवं सर्वं समधिकृत्य^१ शरीरं
तुलायामारोपयामास, तथापि गुरुतर एव कपोत आसीत् ।
अथ राजा स्वयमेव तुलामारुरोह, न च व्यलीक^२मासी-
द्राज्ञः । एतद्दृत्तान्तं दृष्ट्वा “त्रातः” इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः ।

‘अथ राजाब्रवीत्—

कपोतं विद्युः शिवयस्त्वां कपोत

पृच्छामि ते शकुने को नु श्येनः ।

नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्या-

देनं प्रश्नं भगवन् मे विचक्ष्व ॥

^१ समधिकृत्य—क्षित्वा ।

^२ व्यलीकम्—अप्रियम्, अन्तर्गतदुःखसूचकं सुखवैवर्ण्यादिकमित्यर्थः ।

‘कपोत उवाच—

“वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु-^१
रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपतिः ।
साधु ज्ञातुं त्वामृषभं सौरथेय
नौ^२ जिज्ञासया त्वत्सकाशं प्रपन्नौ ॥
एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी . .
सुरर्षीणामथ सम्प्रतो भृशम् ।
एतस्मात् पार्श्वात् पुरुषो अनिष्यति
कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥”

^१ ‘धूमः’ ‘केतुः’ चिह्नं यस्य सः ।

^२ नौ—आवाम्, पादादौ प्रयोग आर्षः ।

श्रीमद्भागवतम्

भरतोपाख्यानम् ¹

श्रीशुक उवाच—

‘भरतस्तु महाभागवतो यदा भगवतावनितल-परि-
पालनाय सञ्चिन्तितस्तदनुशासनपरः पञ्चजनीं विश्व-
रूपदुहितरमुपयेमे । तस्यामु ह वा आत्मजान् कार्त्तस्त्रे-
नानुरूपानात्मनः पञ्च जनयामास भूतादिरिव भूत-
सूक्ष्माणि, सुमतिं राष्ट्रभृतं सुदशनमावरणं धूम्रकेतु-
मिति । अजनाभं नामैतद्वर्षं भारतमिति यत आरभ्य
व्यपदिशन्ति ।

‘स च बहुविन्महीपतिः पितृपितामहवदुरुवत्सलतया
स्वे स्वे कर्मणि वर्त्तमानाः प्रजाः स्वधर्ममनुवर्त्तमानः
पर्य्यपालयत्, ईजे च भगवन्तं यज्ञक्रतुरूपं ² क्रतुभिरुच्चा-

¹ पञ्चमस्कन्धे सप्तमोऽध्यायः ।

² संकल्पेनैव राज्यादौ नियुक्तः ।

³ भूतादिः—अहङ्कारः ।

⁴ यज्ञा अयूपाः, क्रतवः सयूपाः ।

वचेः^१ । संप्रचरत्सु नानायागेषु क्रियाफलं धर्माख्यं
परे ब्रह्मणि यज्ञपुरुषे भगवति वासुदेव एव भावयमान
आत्मनेपुण्यमृदितकषायो^२ हविःष्वध्वर्युभिर्गृह्यमाणेषु स
यजमानो यज्ञभाजो देवांस्तान् पुरुषावयवेष्वभ्यध्यायत्^३ ।

‘एवं कर्मविशुद्ध्या विशुद्धसत्त्वस्य भगवति वासुदेव
आत्मनि पुरुषरूपेण विरोचमान उच्चैस्तरां^४
भक्तिरनुदिनमेधमानरया^५जायत । एवं वर्षायुतसहस्र-
पर्यन्तावसित-^६कर्मनिर्व्वाणावसरोऽधिभुज्यमानं स्व-
तनयेभ्यो रिक्तं पितृपैतामहं यथादायं विभज्य
स्वयं सकलसम्पन्निकेतात् खनिकेतात् पुलहाश्रमं प्रवव्राज ।

‘यत्र ह वाव भगवान् हरिरद्यापि तत्रत्यानां निज-

^१ महत्तिरल्येय कर्मभिः । उदक् च अवाक् च उच्चावचम् ।
मयूरव्यंसकादित्वात् साधुः । “उच्चावचं नैकमेदम्” इत्यमरः ।

^२ ‘आत्मनो नैपुण्यं’ कौशलं तेन ‘मृदिताः’ चीणाः ‘कषाया’ रागादयो
यस्य सः ।

^३ ये ‘देवाः’ सूर्यादयस्तान् ‘पुरुषस्य’ वासुदेवस्य ‘अवयवेषु’ चक्षुरादिषु
‘अभ्यध्यायत्’, न तु तत्पृथक्त्वेन इत्यर्थः ।

^४ “बौद्धप्रतियोग्यपेक्षायासप्यातिशायनिकाः” इति वामनसूत्रेण तरप्-
प्रत्यये “किम्-एत्-तिङ्-अव्यय-धादास्वद्रव्यप्रकर्षे” इति आमुः । (द्रव्यप्रकर्षे
तु—उच्चैस्तररूढः ।) एधमानक्रियाया विशेषणम् ।

^५ ‘एधमानो’ ‘रयो’ वेगप्रकर्षो यस्याः सा ।

^६ ‘अवसितो’ निश्चितः ‘कर्मनिर्व्वाणावसरो’ राज्यभोगादृष्टसमाप्तिसमयः
येन सः ।

जनानां वात्सल्येन सन्निधाप्यत इच्छारूपेण^१ ; यत्राश्रम-
पदान्युभयतोनाभिभिर्दृष्टं पञ्चकैश्चक्रनदी^२ नाम सरित्प्रवरा
सर्व्वतः पवित्रीकरोति । तस्मिन् वाव किल स एकलः
पुलहाश्रमोपवने विविध-कुसुम-किसलय-तुलसिकाञ्चुभिः
कन्दमूलफलोपहारैश्च समीहमानो भगवत आराधनम्,
विविक्त^३ उपरत-विषयाभिलाष उपसम्भृतोपशमः^४ परां
निर्वृतिमवाप ।

‘तथेत्यमविरतपुरुषपरिचर्य्या भगवति प्रवर्द्धमानानु-
रागभरद्भुत-हृदयशैथिल्यः प्रहर्षवेगेनात्मन्युद्भिद्यमान-रोम-
पुलककुलक औत्कण्ठ्यप्रवृत्तप्रणयबाष्प-निरुद्धावलोकनयन
एवं^५ निजरमणारुण-चरणारविन्दानुध्यानपरिचितभक्ति-
योगेन परिप्लुतपरमाह्लाद-गम्भीरहृदयऋदावगाढधिषण^७-
स्तामपि क्रियमाणां भगवत्सपथ्यां न सस्मार ।

^१ भक्तानामपेक्षितेन रूपेण ।

^२ उभयतः उपर्य्यधश्च नाभिर्येषाम् तैः । ^३ गण्डकी ।

^४ शुद्धः । “विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमरः ।

^५ उपसम्भृतः—संवृद्धः ।

^६ एवं वर्त्तमानः ‘तामपि भगवत्सपथ्यां न सस्मार’ इत्यन्वयः । तव हेतुः
—‘निजरमण’स्य स्वप्रीतिदातुः ये ‘अरुणे चरणारविन्दे’ तयोः ‘रनुध्यानेन’
‘परिचितः’ सन्दृष्टो ‘भक्तियोग’स्तेन ।

^७ ‘परिप्लुतः’ सर्व्वतोव्याप्तः ‘परमाह्लादः’ परमानन्दो यस्मिन् ‘गम्भीर-
हृदयऋदे’ तस्मिन् ‘अवगाढा’ निमग्ना ‘धिषणा’ बुद्धिः यस्य सः ।

‘इत्थं’ धृतभगवद्भूत ऐणीयाजिनवाससानुसवना-
भिषेकाद्र-कपिशकुटिलजटाकलापेन च विरोचमानः
सूर्यर्चा^१ भगवन्तं हिरण्मयं पुरुषमुज्जिहाने^२ सूर्य-
मण्डलेऽभ्युपतिष्ठन्नास्त ।

भरत-चरितम्^३

श्रीशुक उवाच—

‘एकदा तु महानद्यां कृताभिषेक-नैयमिकावश्यको^४
ब्रह्माक्षरमभिगृणानो^५ मुहूर्त्तत्रयमुदकान्त उपविवेश ।
तत्र तदा राजन् हरिणी पिपासया जलाशयाभ्यासमेके-
वोपजगाम ; तया पीयमान^६ उदके तावदेवा^७ विदूरेण
नदतो मृगपतेरुन्नादो लोकभयङ्कर उदपतत् । तमुप-
श्रुत्य सा मृगवधूः प्रकृतिविकृता चकितनिरीक्षणा

^१ सूर्यप्रकाशिकया चर्चा । समासान्ताभाव आर्थः ।

^२ उद्वच्छति सति ।

^३ पञ्चमस्कन्धे अष्टमोऽध्यायः ।

^४ नैयमिकम्—नित्यनैमित्तिकविधिप्राप्तम्, आवश्यकम्—अर्थप्राप्तं
सूत्रोत्सर्गादि । कृतम् अभिषेकादिकं येन ।

^५ प्रणवं जपन् ।

^६ अत्यासक्त्या पीयमाने ।

^७ तावदेव—तत्क्षणमेव ।

सुतरामपि . हरिभयाभिनिवेश-व्यग्रहृदया पारिप्लवदृष्टि-
रगतदृष्टा भयात् सहसैवोच्चक्राम ; तस्या उत्पतन्त्या
अन्तर्वत्त्रया उरुभयावर्गलितो गर्भः स्रोतसि निपपात ।

‘उत्प्रसवो’त्सर्पणभयखेदातुरा स्वगणेन वियुज्यमाना
कस्याच्चिद्दृष्ट्यां कृष्णसार-सती निपपाताथ च ममार ।
तं त्वेणकुणकं^१ कृपणं स्रोतसानूह्यमानमभिवोच्यापविद्धं^२
बन्धुरिवानुकम्पया राजर्षिर्भरत आदाय मृतमातरमि^३त्या-
श्रमपदमनयत् । तस्य ह वा एणकुणक उच्चैरेतस्मिन्
कृतनिजाभिमानस्याहरहस्तत्पोषण-पालन-प्रीणन-लालना-
नुद्धानेनात्मनियमाः^४ सहयमाः पुरुषपरिचर्यादय एकैकशः^५
कतिपयेनाहर्गणेन वियुज्यमानाः किल सर्व एवोदवसन्^६ ।

^१ उत्प्रसवः—गर्भपातः, उत्सर्पणम्—उल्लङ्घनम् ।

^२ एणकुणकम्—हरिणबालकम् । ^३ अपविद्धम्—बन्धुभिक्ष्यक्तम् ।

^४ मृतमातरम्—आर्षोऽयं प्रयोगः, मृतमातृकमिति लोके ।

^५ ‘नियमाः’ स्नानादयः ; ‘यमाः’ अहिंसादयः, तत्सहिता ईश्वर‘परि-
चर्यादयः’ च ।

^६ एकैकशः—शब्दस्य साधुत्वे बहुधा विप्रतिपद्यन्ते वैयाकरणाः । तथा हि,
शसैव वीप्साया उक्तत्वाद् द्विवचनमार्थम् इति हरदत्त-भट्टोजिप्रभृतयः । ‘शसः’
प्रायश इत्यादिवदत्यन्तस्वार्थिकत्वाद् वीप्साया अनभिधानाद् द्विवचनम् । तथा
च “सर्वस्य हे” इत्यत्र भाष्यम्—यत्र च तद्धितेनालुक्ता वीप्सा भवति तत्र
द्विवचनम् । तद् यथा एकैकशो ददातीति । इदमेव भाष्यमत्यन्तस्वार्थिकस्य
शसो मूलम् । यत्र द्विवचनं तत्र “एकं बहुव्रीहिवत्” इति बहुव्रीहिवद्भावात्
सुपो लुक् इति माधवः ।

^७ उदवसन्—उत्सन्ना बभूवुः ।

‘अहो वतायं हरिणकुणकः कृपण ईश्वररथचरण^१-
परिभ्रमणरयेण स्वगणसुहृदुबन्धुभ्यः परिवर्जितः शरणं
च मोपसादितः,^२ मामेव मातापितरौ भ्रातृज्जातीन्
यौथिकां^३ श्वैवोपियाय, नान्यं कञ्चन वेद मय्यतिविश्रब्धः ;
अत एव मया मत्परायणस्य पोषण-पालन-प्रीणन-
लालनमनसूयुनानुष्ठेयं शरण्योपेक्षादोषविदुषा^४ । नूनं
ह्यार्याः साधव उपशमशीलाः कृपणसुहृद एवंविधार्थं
स्वार्थानपि गुरुतरानुपेक्षन्ते ; इति .कृतानुषङ्ग आसन-
शयनाटनस्थानाशनादिषु सह मृगजहुना^५ स्नेहानुबद्धहृदय
आसीत् ।

‘कुशकुसुमसमित्पलाश-फलमूलोदकान्याहरिष्यमाणो
वृकशालावृका^६दिभ्यो भयमाशंसमानो यदा, सह हरिण-
कुणकेन वनं समाविशति ; पथिषु च मुग्धभावेन तत्र
तत्र विषक्तमतिप्रणयभरहृदयः कार्पण्यात् स्कन्धेनोद्धति ;
एवमुत्सङ्ग उरसि चाधायोपलालयन् मुदं परमामवाप ।
क्रियायामनिर्वर्त्तमानायामन्तराप्युत्थायोत्थाय यदै-

१ ईश्वररथचरणः—कालचक्रम् ।

२ मा—माम्, उपसादितः—प्रापितः ।

३ यौथिकान्—युथसंघातिनः ।

४ एतन्निमित्तं ‘मम स्वार्थो भग्यति’ इति दोषदृष्टिमकुर्व्यता ।

५ मृगजहुना—मृगापत्येन ।

६ शालावृकाः—श्वानः ।

मभिचक्षीत. तर्हि वाव स वर्षपतिः प्रकृतिस्थेन मनसा तस्मा
आशिष आशास्ते, “स्वस्ति स्तादु^१ वत्स ते सर्वतः” इति ।

‘अन्यदा^२ भृशमुद्विग्नमना नष्टद्रविण इव कृपणः
सकरुणमतितर्पण^३ हरिणकुणकविरहविह्वलहृदय-
सन्तापस्तमेवानुशोचन् किल कश्मलं^४ महदभिरम्भित^५
इति होवाच, “अपि वत स वै कृपण एणवालको
मृतहरिणीसुतोऽहो ममानार्थस्य शठकिरातमते^६ रक्त-
सुकृतस्य कृतविस्त्रम्भ आत्मप्रत्ययेन तदविगणयन् सुजन
इवागमिष्यति ? अपि क्षेमेणास्मिन्नाश्रमोपवने शष्पाणि
चरन्तं देवगुप्तं द्रक्ष्यामि ? अपि च न वृकः शाला-
वृकोऽन्यतमो वा नैकचर^७ एकचरो वा भक्षयति ?
निम्नोचति^८ ह भगवान् सकलजगत्क्षेमोदयस्त्रय्यात्मा,^९
अद्यापि न मम मृगवधून्यास आगच्छति ।

^१ “तुच्छोस्तातडाशिष्यन्यतरस्याम्” इत्याशिषि तातडि “असोरहोपः”
इत्यकारलोपः ।

^२ अन्यदा—अदर्शने ।

^३ अतितर्पण—अत्युत्सुक्तेन ।

^४ कश्मलम्—मोहम् ।

^५ अभिरम्भितः—प्रापितः सन् ।

^६ ‘शठकिरात’योरिव वचनपरा कूरा च ‘मति’र्यस्य तस्य ।

^७ नैकचरः—युधचरः शूकरादिः, एकचरः—व्याघ्रादिः ।

^८ निम्नोचति—अस्तं याति ।

^९ वेद‘वयी’ ‘आत्मा’ स्वरूपं यस्य सः, सूर्यः ।

“अपि खिदक्तसुकृतमागत्य मां सुखयति हरिण-
राजकुमारो विविधरुचिरदर्शनीय-निजमृगदारक-
विनोदैरसन्तोषं स्वानामपनुदन् ? * च्छेलिकायां^१ मां
मृषासमीधिनामीलितदृशं प्रेमसंरम्भेण चकित-
चकित आगत्य पृषदपरुष^२-विषाणाग्र्येण लुठति ?
आसादितहविषि बर्हिषि दूषिते मयोपालब्धो भीतभीतः
सपद्युपरतरास^३ ऋषिकुमारवदवहितकरणकलाप
आस्ते । किंवा अरे आचरितं तपस्तपस्विन्यानया
यदियमवनिः सविनयकृष्णसारतनय-तनुतरसुभगशिव-
तमाखरखुर-पदपङ्क्तिभिर्द्रविणविधुरातुरस्य^४ कृपणस्य
मम द्रविणपदवीं सूचयन्त्यात्मानं च सर्व्वतः कृतकौतुकं
द्विजानां स्वर्गापवर्गकामाणां देवयजनं करोति । अपि
खिदसौ भगवानुडुपतिरेनं मृगपतिभयान्मृतमातरं मृगबालकं
स्वाश्रमपरिभ्रष्टमनुकम्पया कृपणजनवत्सलः परिपाति ?”

‘तस्यैवमन्तरायविहितयोगारम्भणस्य राजर्षेर्भरतस्य
तावन्मृगार्भक-पोषण-पालन-प्रीणन-लालनानुषङ्गेणाविगण-

^१ क्रीडायाम् ।

^२ ‘पृषत्’ जलबिन्दुस्तद्वत् ‘अपरुषेण’ मृदुना ।

^३ उपरतक्रीभः ।

^४ ‘तनुतराः सुभगाः शिवतमाः’ ‘अखराय’ अनुयाः ‘खुराः’ वेषु तेषां
‘पदानां’ तव तवाङ्कितानां ‘पङ्क्तिभिः’ ‘द्रविणं’ धनभूतो मृगस्तेन ‘विधुरस्य’
विरहितस्य अतएव ‘आतुरस्य’ दुःखितस्य मम द्रविणमार्गं ‘सूचयन्ती’ सती
अवनिः कर्त्तुं स्वात्मानञ्च ताभिः कृतमण्डनं ‘द्विजानां’ ‘देवयजनं’ यज्ञभूमिं
‘करोति’ । ‘यस्मिन् देशे मृगः कृष्णसस्मिन् धर्म्मान् निबोधत’ इति स्मृतेः ।

यत आत्मानमहिरिवाखुबिलं दुरतिक्रमः कालः करालरभस
आपद्यत ।

‘तदानीमपि पांश्ववर्त्तिनमात्मजमिवानुशोचन्तमभि-
वीक्षमाणो मृग एवाभिनिवेशितमना विसृज्य लोकमिमं
सह मृगीण कलेवरं मृतमनु नमृतजन्मानुस्मृतिरितर-
वन्मृगशरीरमवाप । तत्रापि ह वा आत्मनो मृगत्वकारणं
भगवदाराधनसमीहानुभावेनानुस्मृत्य भृशमनुतप्यमान
आह—

“अहो कष्टम्, भ्रष्टोऽहमात्मवतामनुपथात्, यद्विमुक्त-
समस्तसङ्गस्य विविक्तपुण्यारण्यशरणस्यात्मवत आत्मनि
सर्वेषामात्मनां भगवति वासुदेवे समाहितं कातृस्त्रेण
मनस्तत्तु पुनममाबुधस्थारान्मृगमुतमनु परिसुस्त्राव ।”

‘इत्येवं निगूढनिर्वेदो विसृज्य मृगीं मातरं पुन-
र्भगवत्क्षेत्रमुपशमंशीलमुनिगणदयितं शालग्रामं पुलस्त्य-
पुलहाग्रमं कालञ्जरात्’ प्रत्याजगाम ; तस्मिन्नपि कालं
प्रतीक्षमाणः सङ्गाच्च भृशमुद्विग्नः, आत्मसहचरः शुष्कपर्ण-
वृणवोरुधा वर्त्तमानो मृगत्वनिमित्तावसानमेव गणयन्मृग-
शरीरं तीर्थोदकक्लिन्नमुत्ससर्ज ।’

१ ‘न सता’ न विनष्टा पूर्वजन्मानुस्मृतिर्यस्य सः ।

२ यत्र हरिणो जातस्तस्मात् पर्वतात् ।

कादम्बरौ

विलासवतौसान्त्वनम्

विरतवचनायां तस्यां भूमिपालस्तूणीं^१ मुहूर्त्तमिव स्थित्वा दीर्घमुष्णञ्च निश्चस्य निजगाद, 'देवि, किमत्र क्रियतां दैवायत्ते वस्तुनि ? अतिमात्रमलं रुदितेन ; न वयमनुग्राह्याः प्रायो देवतानाम् ; आत्मज-परिष्वङ्गामृता-स्वादसुखस्य नूनमभाजनमस्माकं हृदयम् । अन्यस्मिञ्जन्मनि न कृतमवदातं^२ कर्म, जन्मान्तरकृतं हि कर्म फलमुपनयति पुरुषस्थेह जन्मनि । न हि शक्यं दैवमन्यथाकर्त्तुमभियुक्तेनापि,^३ यावत्तु मानुष्यके^३ शक्यमुपपादयितुं तावत् सर्वमुपपाद्यताम् ।

'अधिकां कुरु देवि गुरुषु भक्तिम्, द्विगुणमुपपादय देवतासु पूजाम्, ऋषिजनसपर्यासु दर्शितादरा भव । परं हि दैवतमृषयो यत्नेनाराधिता यथासमोहित-

^१ शुद्धं शुभफलप्रदम् इत्यर्थः ।

^२ पण्डितेन, यदा अभिनिवेशवता सातिशयप्रयत्नवता ।

^३ मनुष्यस्य भावः इति मानुष्यकम् । "योपधाद गुरुपोत्तमाद बुज्,"

फलानामतिदुर्लभानामपि वराणां दातारो भवन्ति ।
 श्रूयते हि पुरा चण्डकौशिक-प्रभावान्मगधेषु बृहद्रथो
 नाम राजा जनार्दनस्य जितारमतुलभुजबलमप्रतिरथं
 जरासन्धं नाम तनयं लेभे ; दशरथश्च राजा परिणतवया
 विभाण्डक-महामुनिसुतस्यर्थशृङ्गस्य प्रसादान्नारायण-
 भुजानिवाप्रतिहतानुदधीनिवाक्षोभ्यानवाप चतुरः पुत्रान् ;
 अन्ये च राजर्षयस्तपोधनानाराध्य पुत्रदर्शनामृतास्वाद-
 सुखभाजो बभूवुः । अमोघफला हि महामुनिसेवा भवति ।

कदा मे तनयजन्ममहोत्सवानन्दनिर्भरो हरिष्यति
 पूर्णपात्रं^१ परिजनः ; कदा हारिद्रवसनधारिणी
 सुतसनाथोत्सङ्गा द्यौरिवोदितरविमण्डला सवालातपा
 मामानन्दयिष्यति देवी ; कदा सर्वोषधिपिञ्जरजटिल-
 केशो निहितरक्षाघृतबिन्दुनि तालुनि विन्यस्तगौर-
 सर्षपोन्मिश्रभूतिलेशो गोरोचनाचित्र-कण्ठसूत्रग्रन्थि-
 रुत्तानशयो दशनशून्यस्मिताननः पुत्रको जनयिष्यति
 मे हृदयाह्लादम् ; कदा गोरोचनाकपिलद्युतिरन्तःपुरिका-
 करतलपरम्परासञ्चार्यमाणमूर्तिरशेषजनवन्दितो मङ्गल-
 प्रदीप इव मे शोकान्धकारमुन्मूलयिष्यति चक्षुषोः ;

^१ उत्सवेषु सुहृद्भिर्यज्ञलादाकृत्य गृह्यते ।

वस्त्रमाल्यादि तत् पूर्णपात्रं पूर्णानकं च तत् ॥

कदा च क्षितिरेणुधूसरो मण्डयिष्यति मम हृदयेन दृष्ट्या
च सह परिभ्रमन् भवनाङ्गनम् ; कदा केशरिकिशोरक
इव सञ्जातजानुचङ्क्रमणावस्थः सञ्चरिष्यतीतस्ततः स्फटिक-
मणिभिर्व्यन्तरितान् भवनमृगशावकाञ्जिघृक्षुः ; कदान्तः-
पुरनूपुरनिनादसङ्गतान् गृहकलहंसकान् अनुसरन्
कक्षान्तरप्रधावितः कनकमेखलाघण्टिकारवानुसारिणीम्
आयासयिष्यति धात्रीम् ; कदा कृष्णागुरुपङ्कलिखित-
मदलेखालङ्कृतगण्डस्थलको मुखडिण्डिमध्वनिजनितप्रीति-
रुद्धकरविप्रकीर्णचन्दनचूर्णधूलिधूसरः कुञ्चिताङ्गलि-
शिखराङ्कुशाकर्षणविधूतशिराः करिष्यति मत्तगजराज-
लीलाक्रीडाः ; कदा मातुश्चरणयुगलरागोपयुक्तशेषेण
पिण्डालक्तकरसेन वृद्धकञ्चुकिनां विडम्बयिष्यति मुखानि ;
कदा कुतूहलचञ्चललोचनो मणिकुट्टिमेष्वधो दत्तदृष्टिरनु-
सरिष्यति खलङ्गतिरात्मनः प्रतिविम्बानि ; कदा नरेन्द्र-
सहस्रप्रसारितभुजयुगलाभिनन्द्यमानागमनो भूषणमणिम-
यूखलेखाकुलीक्रियमाणलोलदृष्टिरास्थानस्थितस्य मे पुरः
पर्यटिष्यति सभान्तरेषु ।—इत्येतानि चान्यानि मनोरथ-
शतानि चिन्तयतोऽन्तः संतप्यमानस्य प्रयान्ति रजन्यः ।

‘मामपि दहत्येवायमहर्निशमनल इवानपत्यता-
समुद्भवः शोकः, शून्यमिव मे प्रतिभाति जगत्,
अफलमिव पश्यामि राज्यम् । अप्रतिविधेये तु
विधातरि किं करोमि ? तन्मुच्यतामयं देवि

शोकानुबन्धः, आधीयतां धैर्यं धर्मं च धीः । धम-
परायणानां हि सदा समीपसञ्चारिण्यः कल्याण-
सम्पदो भवन्ति । • इत्येवमभिधाय सलिलमादाय
स्वयं करतलेनाभिनवपल्लवेनेव विकचकमलोपमान-
माननमस्याः साश्रुलेखं ममार्ज ; पुनः पुनश्च प्रियशत-
मधुराभिः शोकापनोदनिपुणाभिर्धर्मोपदेशगर्भाभिर्वाग्भि-
राशास्य सुचिरं स्थित्वा नरेन्द्रो निर्जगाम ।

निर्गते च तस्मिन्मन्दीभूतशोकावेगा विलासवती
यथाक्रियमाणाभरणपरिग्रहादिकमुचितं दिवसव्यापार-
मन्वतिष्ठत् । ततः प्रभृति सुतरां देवताराधनेषु, ब्राह्मण-
पूजासु, गुरुजनसपर्यासु चादरवती बभूव । यद्यच्च
किञ्चित् कुतश्चिच्छ्रयाव तत् सर्व्वञ्चकार ; न महान्तमपि
क्लेशमजीगणत् ।

अनवरतदह्यमान-गुगुलुबहुलधूपान्धकारितेषु चण्डिका-
गृहेषु धवलाम्बरा शुचिभूर्तिरूपोषिता हरित-
कुशोपच्छदेषु सुसलशयनेषु सुष्वाप ; पुण्यसलिलपूर्णै-
र्विविधकुसुमफलोपेतैः क्षीरतरुपल्लवलाञ्छनैः सर्व्वरत्नगर्भैः
शातकुम्भकुम्भैर्गोकुलेषु वृद्धगोपवनिताकृतमङ्गलानां
लक्षणसम्पन्नानां गवामधः सञ्जी ; प्रतिदिवसमुत्थायोत्थाय
सर्व्वरत्नोपेतानि हैमानि तिलपात्राणि ब्राह्मणेभ्यो ददौ ;
महानरेन्द्रलिखितमण्डलमध्यवर्त्तिनी विविधबलिदाना-
नन्दितदिग्देवतानि बहुलपक्षचतुर्दशीनिशासु चतुष्यथे

स्रपनमङ्गलानि भेजे ; सिद्धायतनानि कृतविचित्रदेवतोप-
याचितकानि^१ सिषेवे ; दर्शितप्रत्ययानि सन्निधानमाह-
भवनानि जगाम ; प्रसिद्धेषु नागकुलकृदेषु ममज्ज ;
अश्वत्थप्रभृतीनुपपादितपूजान् महावनस्पतीन् कृतप्रदक्षिणा^२
ववन्दे ; दोलायमानमणिवलयेन पाणियुगलेन स्नाता
स्वयमखण्डसिक्थसम्पादितं रजतपात्रे परिगृहीतं
वायसेभ्यो दध्योदनबलिमदात् ; अपरिमितकुसुम-
धूपविलेपापूपपल्लपायसबलिलाजकलितामहरहरम्बादेवौ
सपर्यामाततान ; स्वयमुपहृतपिण्डपात्रान् भक्तिप्रवणेन
मनसा सिद्धादेशान्नग्नक्षपणकान् पप्रच्छ ; विप्रश्रिकादेश-
वचनानि बहुमेने ; निमित्तज्ञानुपचचार ; शकुनज्ञान-
विदामादरमदर्शयत् ; अनेकवृद्धपरम्परागमागतानि
रहस्यान्यङ्गीचकार ; दर्शनागतं द्विजजनमात्मजदर्शनोत्-
सुका वेदश्रुतीरकारयत् ; अनवरतवाच्यमानाः पुण्यकथाः
शुश्राव ; गोरोचनालिखितभूर्जपत्रगर्भान् मन्त्रकरण्डकान्
उवाह ; रक्षाप्रतिसरोपेतान्योषधिसूत्राणि ववन्ध ; परि-

^१ दीयते यत् देवेभ्यो मनोरान्यस्य सिद्धये ।

उपयाचितकं दिव्यं दोहदं तद विदुर्द्धाः ॥

^२ यद्यपि प्रदक्षिणशब्दस्य तिष्ठदगुप्रभृतिषु पाठात् समासान्तरे प्रवेशो
निषिद्धस्तथापि शिष्टप्रयोगात् सोढव्यः । यद्वा, प्रादिनिष्पन्नेन प्रदक्षिणाशब्देन
समासः ।

जनोऽपि चास्याः सततमुपश्रुत्यै^१ निर्जंगाम, तन्निमित्तानि
च जग्राह ; शिवाभ्यो मांसवलिपिण्डमनुदिनं निशि
समुत्सर्ज ; स्वप्रदर्शनाश्चर्याण्याचार्याणामाचचक्षे ;
चत्वरेषु शिववलिमुपजहार ।

एवञ्च गच्छति काले कदाचिद्राजा क्षीणभूयिष्ठायां
रजन्यामल्पशेषपाण्डुतारके जरत्पारावतपक्षधूम्रं नभसि
स्वप्ने सितप्रासादशिखरस्थिताया विलासवत्याः करिण्या
इव विसवलयमानने सकलकलापरिपूर्णमण्डलं शशिनं
प्रविशन्तमद्राक्षीत् । प्रबुद्धश्चोत्थाय हर्षविकासस्फीततरेण
चक्षुषा धवलीकृतवासभवनस्तस्मिन्नेव क्षणे समाह्वय
शुकनासाय तं स्वप्नमकथयत् ।

स तं समुपजातहर्षः प्रत्युवाच, 'देव, सम्पन्नाः
सुचिरादस्माकं प्रजानाञ्च मनोरथाः ; कतिपयैरेवाहोभि-
रसन्देहमनुभवतिं स्वामी सुतमुखकमलावलोकन-
सुखम् । अद्य खलु मयापि निशि स्वप्ने धौतसकल-
वाससा शान्तमूर्तिना दिव्याकृतिना द्विजेन
विकचं चन्द्रकलावदातदलशतमालोलकेसरसहस्रजटालं
मकरन्दविन्दुसीकरवर्षि पुण्डरीकमुत्सङ्गे देव्यां
मनोरमाया निहितं दृष्टम् ।

^१ नक्तं निर्गत्य यत् किञ्चिच्छुभाशुभकरं वचः ।

श्रूयते तद्विदुर्धोरा देवप्रश्नमुपश्रुतिम् ॥ (हारावली)

‘आवेदयन्ति हि प्रत्यासन्नमानन्दमग्रपातीनि शुभानि
निमित्तानि । किञ्चान्यत् प्रियतरमधिकमानन्दकारणमतो
भविष्यति ? अवितथफलाश्च प्रायो निशावसानसमयदृष्टा
भवन्ति स्वप्नाः^१ । सर्वथा नचिरेण^२ मान्धातारमिव धीरेयं^३
सर्वराजर्षीणां भुवनानन्दहेतुमात्मजं जनयिष्यति देवी ।
शरत्कालकमलिनीवाभिनवकमलोद्गमेन . गन्धगज-
माह्लादयिष्यति देवम् । येनेयं दिग्गजमदलेखेवा-
विच्छिन्नसन्ताना क्षितिभारधारणोचिता भविष्यति
कुलसन्ततिः स्वामिनः ।’ इत्येवमभिदधानमेव तं करेण
गृहीत्वा नरेन्द्रः प्रविश्याभ्यन्तरमुभाभ्यामपि ताभ्यां
स्वप्नाभ्यां विलासवतीमानन्दयाञ्चकार ।

^१ दशाहे फलदः स्वप्नोऽप्यरुणोदयदर्शने ।

प्रातः स्वप्नश्च फलदस्तत्क्षणं यदि बोधितः ॥

इति स्मरणात् ।

^२ नजर्थस्य न-शब्दस्य सुप्सुपेति समासः ।

^३ धुरन्धरम् ; ‘धुरो यङ्दकौ’ इति ढक् ।

दशकुमारचरितम् .

कुमारोत्पत्तिः

[पूर्वपौठिका—प्रथम उच्छ्वासः]

अस्ति समस्तनगरीनिकषायमाणा मगधदेशशिखरी-
भूता^१ पुष्पपुरी नाम नगरी । तत्र रचितदिगन्तराल-
पूर्व्या कौर्त्याभितः सुरभितः विरचितारातिसन्तापेन
प्रतापेन सतततुलितवियन्मध्यहंसो राजहंसो नाम हृद्य-
निरवद्यरूपो भूपो बभूव । तस्य वसुमती नाम सुमति-
लीलावती कुलशिखरमणी रमणी बभूव ।

तस्य राज्ञः परमविधेया धर्मपाल-पद्मोद्भव-सितवर्म-
नामधेया धीरधिषणा^२-वधीरितविवुधाचार्यविचार्य-
कार्यसाहित्याः^३ कुलामात्यास्त्रयोऽभूवन् । तेषां सित-
वर्मणः सुमति-सत्यवर्माणी, धर्मपालस्य सुमन्त्र-
सुमित्त-कामपालाः, पद्मोद्भवस्य सुश्रुत-रत्नोद्भवविति
तनयाः समभूवन् । तेषु धर्मशीलः सत्यवर्मा
संसारासारतां बुद्ध्या तीर्थयात्राभिलाषी देशान्तर-

^१ शिरोभूषणभूता । ^२ धिषणा—बुद्धिः । ^३ विवुधाचार्यः—सुरगुरुः ।

मगमत् ; दुर्विनीतः कामपालो जनकाग्रजन्मनोः शासन-
मतिक्रम्य भुवं बभ्राम ; रत्नोद्भवोऽपि वाणिज्यनिपुणतया
पारावारतरणमकरोत् ; इतरे मन्त्रिसूनवः पुरन्दरपुरा-
तिथिषु पितृषु यथापूर्वमन्वतिष्ठन् ।

ततः कदाचिन्मगधनायको मालवेश्वरं प्रत्यग्र-
संग्रामधम्नरं समुत्कट-मानसारं मानसारं प्रति चतुरङ्ग-
बलेन संयुतः संग्रामाभिलाषेण रोषेण महताविष्टो
निर्ययौ । मालवनाथोऽप्यनेकानेकपटूथसनाथो विग्रहः
सविग्रह इव साग्रहोऽभिमुखीभूय भूयो निर्जगाम ।
तयोरथ रथतुरगखुरक्षुस्रक्षोणीसमुद्भूते करिघटाकटस्त्रव^१-
न्मदधाराधौतमूले वियत्तलव्याकुले धूलिपटले शस्त्राशस्त्रि^२
हस्ताहस्ति परस्पराभिहतसैन्यं जन्यमजनि । तत्र
मगधराजः प्रक्षीणसकलसैन्यमण्डलं मालवराजं जीव-
ग्राहमभिगृह्य^३ कृपालुतया पुनरपि स्वराज्ये प्रतिष्ठा-
पयामास ।

^१ “करिणां घटानां घटा” इति कोषात् घटाशब्देनैव गतार्थत्वे पुनः
करिशब्दोपादानं करिकलभादिवद् बोध्यम् ।

^२ शस्त्रैः शस्त्रैश्च प्रहृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति ‘शस्त्राशस्त्रि’, हस्तैः हस्तैश्च
हृत्येदं युद्धं प्रवृत्तमिति ‘हस्ताहस्ति’; ‘तत्र तेनेदम्’ इति बहुव्रीहिः ; ‘इच्
कर्मव्यतिहारि’ इति समासान्त इच्, ‘अन्वेषामपि दृश्यते’ इति दीर्घः ।

^३ जीवग्राहम्—जीवन्तमेव गृहीत्वा ; ‘समूलाकृतजीवेषु हन्तृकज्यहः’
इति णसुल्, ‘कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोगः’ इत्यनुप्रयोगः ।

ततः स रत्नाकरमेखलामिलाम्^१ अनन्यशासना
शासदनपत्यतया सकललोकैककारणं नारायणं निरन्तर-
मर्चयामास । अथ कदाचित् तदग्रमहिषी 'देवप्रसादेन
कल्पवल्लीफलमाप्नुहि' इति प्रभातसमये सुखस्वप्नव-
लोकितवती । सा तदा दयितमनोरथपुष्पभूतं गर्भमधत्त ।
राजापि सम्पन्नक्रुक्ताखण्डलः सुहृन्नृपमण्डलं समाह्वय
निजसम्पन्नमनोरथानुरूपं देव्याः सीमन्तोत्सवं^२ व्यधत्त ।

एकदा सुहृन्मित्रपुरोहितैः सभायां सिंहासनासीनो
गुणैरहीनो राजहंसो ललाट-तट-न्यस्ताञ्जलिना द्वार-
पालेन व्यज्ञापि, 'देव, देवसन्दर्शन-लालसमानसः कोऽपि
यतिर्द्वारदेशमध्यास्ते' इति । तदनुज्ञातेन तेन स संयमी
नृपसंमीपमानायि । आयान्तं तं विलोक्य, सम्यग्-
ज्ञाततदीयगूढचारभावो निखिलमनुचरनिकरं विस्ृज्य,
मन्त्रिजनसमेतः प्रणतमेनं समन्दहासमभाषत, 'ननु
तापस, देशं सापदेशं^३ भ्रमन् भवांस्तत्र तत्र भवदभिज्ञातं
कथयतु' इति ।

^१ 'रत्नाकरः' सागरः 'मेखला' कटिस्तं यस्यास्ताम् ; इलाम्—पृथिवीम् ।

^२ सीमन्तोन्नयनसंज्ञः संस्कारस्तदानुषङ्गिकमुत्सवम् । तथा चाश्वलायनः
—'चतुर्थे गर्भमासि सीमन्तोन्नयनम्' इति ।

^३ सापदेशम्—सव्याजम् । तापसादिवेषैः सर्वत्र लब्धप्रवेशः सन् गूढचरः
परराष्ट्रगूढज्ञानान् विदित्वा स्वामिने निवेदयति ।

तेनाभाषि भूभ्रमणबलिना प्राञ्जलिना, 'देव, शिरसि देवस्याज्ञामादायैनं निर्दोषं वेषं स्वीकृत्य मालवेन्द्रनगरं प्रविश्य तत्र तत्र गूढतरं वर्त्तमानस्तस्य राज्ञः समस्त-मुदन्त^१जातं विदित्वा प्रत्यागमम् । मानी मानसारः स्वसैनिकायुष्मत्तान्तराये^२ सम्पराये^३ भवतः पराजयमनुभूय वैलक्ष्यलक्ष्यहृदयो^४ वीतदयो महाकालनिवासिनमनश्चरं^५ महेश्वरं समाराध्य तपःप्रभावसन्तुष्टादस्माद् 'एकवीरा-रातिघ्नीं भयदां गदां लब्ध्वात्मानमप्रतिभटं मन्यमानो महाभिमानो भवन्तमभियोक्तुमुद्युङ्क्ते । ततः परं देव एव प्रमाणम्'^६ इति ।

तदालोच्य निश्चिततत्कृत्यैरमाल्यै राजा विज्ञापितोऽभूत्, 'देव, दैवसहायेन योद्धुमरातिरायाति, तस्माद-स्माकं युद्धं साम्प्रतमसाम्प्रतम्^७ ; सहसा दुर्गसंश्रयः कार्यः' इति । तैर्बहुधा विज्ञापितोऽप्यखर्व्वेण गर्व्वेण विराज-मानो राजा तदुवाक्यमकृत्यमित्यनादृत्य प्रतियोद्धुमना

^१ उदन्तः—वार्ता । "वार्ता प्रवृत्ति वृत्तान्त उदन्तः स्यात्" इत्यमरः ।

^२ 'स्वसैनिकाः' निजभटान्तेषां 'मायुष्मत्ता' जीवितमर्थ्यादा तस्याः 'अन्तरायो' विघ्नभूतसन्निहन् । ^३ सम्पराये—युद्धे ।

^४ 'वैलक्ष्येण' दैन्येन 'लक्ष्यम्' आक्रान्तं 'हृदयं' यस्य सः, विषादा-भिभूतचित्त इत्यर्थः ।

^५ नाशरहितम् ।

^६ किंकर्त्तव्यतानिर्णेत ।

^७ साम्प्रतम्—अधुना ; असाम्प्रतम्—अयुक्तम् ।

बभूव । शितिकण्ठ^१-दत्तशक्तिसारो मानसारो योद्धुमनसा-
मग्रीभूय सामग्रीसमेतोऽक्लेशं मगधदेशं प्रविवेश ।

तदा तदाकर्ण्य मन्त्रिणो भूमहेन्द्रं मगधेन्द्रं कथञ्चि-
दनुनीय, रिपुभिरसाध्ये विन्ध्याटवीमध्येऽवरोधान् मूलबल-
रक्षितान् निवेशयामासुः ; राजहंसस्तु प्रशस्तवीतदैन्यसैन्य-
समेतस्तीव्रगत्या निर्गत्याधिकरुषं द्विषं रुरोध । परस्पर-
बद्धवैरयोरेतयोः शूरयोस्तदा तदालोकनकुतूहलागतगगन-
चराश्चर्यकारणे रणे वर्त्तमाने जयाकाङ्क्षी मालवदेशरक्षी
समरतुलितामरेश्वरस्य^२ मगधेश्वरस्य तस्योपरि पुराराति-
दत्तां गदां प्राहिणोत् । निशितशरनिकरशकलीकृतापि
सा पशुपतिशासनस्याबन्ध्यतया सूतं निहत्य, रथस्थं राजानं
मूर्च्छितमकार्षीत् । ततो वीतप्रग्रहा अक्षतविग्रहा
वाहा रथमादाय, दैवगत्यान्तःपुरशरण्यं महारण्यं
प्राविशन् । मालवनाथो जयलक्ष्मीसनाथो मगधराज्यं
प्राज्यं समाक्रम्य पुष्पपुरमध्यतिष्ठत् ।

तत्र हेतिततिहतिश्रान्ता अमात्या दैवगत्यानुत्क्रान्त-
जीविता निशान्तवातलब्धसंज्ञाः कथञ्चिदाश्वस्य, राजानं
समन्तादन्वीच्यानवलोकितवन्तो दैन्यवन्तो देवीमवापुः ।
वसुमती तु तेभ्यो निखिलसैन्यक्षतिं राज्ञोऽदृश्यत्वं

^१ 'शिति' नीलः 'कण्ठो' यस्य सः ; 'शितिकण्ठः' शिवस्तेन 'दत्ता' या
'शक्तिः' प्रहरणविशेषः, स एव 'सारः' बलं यस्य सः ।

चाकर्ण्योद्विग्ना शोकसागरमग्ना रमणानुगमने मतिं
व्यधत् । 'कल्याणि, भूरमणमरणमनिश्चितम्; किं च
दैवज्ञकथितो मथितोऽतारातिः सार्वभौमोऽभिरामो भविता
सुकुमारः कुमारस्त्वदुदरे वसति, तस्मादद्य तव
मरणमनुचितम्' इति भूषितभाषितैरमात्यपुरोहितैरनु-
नीयमानया तया क्षणं क्षणहीनया तूष्णीमस्थायि ।

अथाङ्गरात्रे निद्रानिलीढनेत्रे परिजने विजने शोक-
पारावारमपारमुत्तर्तुमशक्नुवती सेनानिवेशदेशं निःशब्द-
लेशं शनैरतिक्रम्य, यस्मिन् रथस्य संसक्ततया तदानयन-
पलायनपरिस्थान्ता गन्तुमक्षमाः क्षमापतिरथ्याः पथ्या-
कुलाः पूर्वमतिष्ठन्, तस्य निकटवटतरोः शाखायां
क्वचिदुत्तरीयाङ्गेन बन्धनं मृतिसाधनं विरचय्य मर्तु-
कामाभिरामा^१ वाङ्माधुरीविरसीकृत-कलकण्ठा साश्रुकण्ठा
व्यलपत्, 'लावण्योपमितपुष्पसायक भूनायक, भवानेव
भाविन्यपि जन्मनि वल्लभो भवतु' इति ।

तदाकर्ण्य नीहारकरनिकरसम्पर्कलब्धावबोधो
मागधोऽगाधरुधिरक्षरणनष्टचेष्टो देवीवाक्यमेव निश्चिन्वान-
स्तन्वानः प्रियवचनानि शनैस्तामाह्वयत् । सा, ससम्भ्रम-
मागत्य, अमन्दहृदयानन्दसंफुल्लवदनारविन्दा तमुपोषिता-
भ्यामिवानिमिषिताभ्यां लोचनाभ्यां पिबन्ती, विकस्वरेण

^१ मर्तुं कामो यस्याः सा ; 'तु' काममनसोरपि' इत्यनुस्वारलोपः ।

स्वरेण पुरोहितामाल्यजनमुच्चैराह्वय तेभ्यस्तमदर्शयत् ।
 राजा निटिलतटचुम्बितनिजचरणाम्बुजैः^१ प्रशंसितदैव-
 माहात्मैररमात्यैरभाणि; 'देव, रथ्यचयः^२ सारथ्यपगमे रथं
 रभसादरण्यमनयत्' इति । 'तत्र निहतसैनिकग्रामे
 संग्रामे मालवपतिनाराधितपुरारातिना प्रहितया गदया
 दयाहीनेन ताडितो मूर्च्छामागत्यात्र वने निशान्त-
 पवनेन बोधितोऽभवम्' इति महीपतिरकथयत् ।

ततो विरचितमहेन मन्त्रिनिवहेन विरचितदैवानु-
 कूल्येन कालेन शिविरमानीयापनीताशेषशल्यो विकसित-
 निजाननारविन्दो राजा सहसा विरोपितव्रणोऽकारि ।
 विरोधिदैवधिकृत्तपुरुषकारो दैन्यव्याप्ताकारो मगधाधि-
 पतिरधिकाधिरमाल्यसम्पत्त्या मृदुभाषितया तया वसुमत्या
 समबोधि, 'देव, सकलस्य भूपालकुलस्य मध्ये तेजोवरिष्ठो
 गरिष्ठो भवानद्य विन्ध्यवनमध्यं निवसतीति जल-
 बुद्धदसमाना विराजमाना सम्पत् तडिल्लतेव सहसैवोदेति
 नश्यति च ; तन्निखिलं देवायत्तमेवावधार्यं कार्यम् ।
 किं च, पुरा हरिश्चन्द्ररामचन्द्रमुख्या असंख्या महीन्द्रा
 ऐश्वर्योपमितमहेन्द्रा दैवतन्त्रं दुःखयन्त्रं सम्यगनुभूय,

^१ 'निटिलतटेन' भालस्थलेन 'चुम्बितं' स्पृष्टं 'निजचरणाम्बुज' यैः
 तैः ; 'गोधिल्ललाटमलिकं निटिलं भालमर्धकम् ।' इति पञ्चतत्त्वप्रकाशः ।

^२ रथ्यचयः—अश्वसमुदायः ।

पश्चादनेककालं निजराज्यमकुर्वन् ; तद्वदेव भवान्
भविष्यति, कञ्चन कालं विरचितदैवसमाधिर्गताधिस्तिष्ठतु^१
तावत्' इति ।

ततः सकलसैन्यसमन्वितो राजहंसस्तपोविभ्राजमानं
वामदेवनामानं तपोधनं निजाभिलाषावाप्तिसाधनं जगाम ।
तं प्रणम्य तेन कृतातिथ्यस्तस्मै कथितकथ्यस्तदाश्रमे
दूरीकृतश्रमे कञ्चन कालमुषित्वा निजराज्याभिलाषी
मितभाषी सोमकुलावतंसो राजहंसो मुनिमभाषत,
'भगवन्, मानसारः प्रवलेन दैववलेन मां निर्जित्य
मङ्गोज्यं^२ राज्यमनुभवति, तद्वदहमप्युग्रं तपो विरचय्य
तमरातिमुन्मूलयिष्यामि लोकशरण्येन भवत्कारुण्ये-
नेति नियमवन्तं भवन्तं प्राप्रवम्' इति ।

ततस्त्रिकालज्ञस्तपोधनो राजानमवोचत्, 'सखे,
शरीरकार्श्यकारिणा तपसालम् ; वसुमतोगर्भस्थः

^१ 'विरचितः' अनुष्ठितः 'दैवसमाधिः' देवाराधनादिनियमो येन सः ;
दैवानुकूल्यलाभाय देवाराधनादिव्रतपरायणः सन् । 'समाधिर्नियमे ध्याने' इति
विश्वः । गताधिः—गतः आधिर्मनोव्यथा यस्य सः । "पुंस्थाधिर्मानसो व्यथा"
इत्यमरः ।

^२ अयमेव पाठो बहुसम्मतः स्वारसिकश्च । पूर्वपीठिकाकारिण शब्दालङ्कार-
व्यसनितया बहुवेव तूलीतत्त्वेपं समुत्तिष्ठं व्याकरणानुशासनम् । अत्र
भोग्यमित्येवोचितम् ।

सकलरिपुकुलमर्दनो राजनन्दनो नूनं सम्भविष्यति,
कञ्चन कालं तूष्णीमास्व ।' गगनचारिण्यापि वाण्या
'सत्यमेतत्' इति तदैवीवोचि । राजापि मुनिवाक्यमङ्गो-
क्त्यातिष्ठत् ।

ततः सम्पूर्णगर्भदिवसा वसुमती सुमुहूर्त्ते सकल-
लक्षणलक्षितं सुतमसूत । ब्रह्मवर्चसेन^१ तुलितवेधसं
पुरोधसं पुरस्कृत्य कृत्यविन्महीपतिः कुमारं जात-
संस्कारेण^२ बालालङ्कारेण च विराजमानं राज-
वाहननामानं व्यधत् । तस्मिन्नेव काले सुमति-सुमन्त्र-
सुमित्र-सुश्रुतानां मन्त्रिणां प्रमति-मित्रगुप्त-मन्त्रगुप्त-
विश्रुताख्याः महदभिख्या^३ सूनवो नवोद्यदिन्दुरुचश्चिरायुषः
समजायन्त । राजवाहनो मन्त्रिपुत्रैरात्ममित्रैः सह
बालकेलीरनुभवन्नवर्द्धत ।

^१ ब्रह्मणो वर्चः तेजः 'ब्रह्मवर्चसम्' ; "तपःस्वाध्यायजं यच्च तेजस्तद्ब्रह्म-
वर्चसम् ।" 'ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः' इत्यच् ।

^२ जातकर्माख्येण संस्कारेण । तथा च मनुः—

“प्राङ्नाभिवर्धनात् पुंसो जातकर्म विधीयते ।

मन्त्रवत् प्राशनञ्चास्य हिरण्यमधुसर्पिषाम् ॥”

^३ अत्रापि महाभिख्या इत्येवोचितम्, “आन्महतः समानाधिकरण-
जातीययोः” इति सूत्रस्य जागरुकत्वात् ।

अथ कदाचिदेकेन तापसेन रसेन राजलक्षणविराजितं
कञ्चिन् नयनानन्दकरं कुमारं राज्ञे समर्प्यावोचि,
'भूवृक्षभ, कुशसमिदानयनाय वनं गतेन मया काचिद-
शरण्या व्यक्तकार्पण्याशु मुञ्चन्ती वनिता विलोकिता ।
“निर्जने वने किं निमित्तं रुद्यते त्वया” इति पृष्टा सा
करसरोरुहैरशु प्रमृज्य सगदुगदं मामवोचत्, “मुने,
लावण्यजितपुष्पसायके मिथिलानायके कीर्त्तिव्याप्तसुधर्मणि^१
निजसुहृदो मगधराजस्य सीमन्तिनी-सीमन्तमहोत्सवाय
पुत्रदारसमन्विते पुष्पपुरमुपेत्य कञ्चन कालमधिवसति,
समाराधितगिरीशो मालवाधीशो मगधराजं योद्धमभ्यगात् ।
तत्र प्रख्यातयोरेतयोरसंख्ये संख्ये वर्त्तमाने सुहृत्साहायकं
कुर्वाणो विदेहेश्वरः प्रहारवर्म्मा जयवता रिपुणाभिगृह्य
कारुण्येन पुण्येन विस्मृष्टो हतावशेषेण शून्येन सैन्येन
सह स्वपुरगमनमकरोत् । ततो वनमार्गेण दुर्गेण
गच्छन्नधिकबलेन शबरबलेन रभसादभिहन्यमानो मूल-
बलाभिरक्षितावरोधो^२ महानिरोधः स पलायिष्ट ।

“तदीयार्भकयोर्यमयोर्धात्रीभावेन परिकल्पिताहं मद-
दुहिता च तीव्रगतिं भूपतिमनुगन्तुमक्षमे अभूव ।

^१ 'कीर्त्त्या व्याप्तः' 'सुधर्म्मा' देवसभा येन तस्मिन् ; 'सुधर्मे'त्यत्र
'धर्म्मादनिच् केवलात्' इत्यनिच् ।

^२ 'मूलबलं' परम्परागतसैन्यम्, तेन 'अभिरक्षितः' 'अवरोधः' शुद्धान्तः
(अन्तःपुरपरिजनवर्ग इति यावत्) यस्य सः ।

तत्र विवृतवदनः कोऽपि रूपी कोप इव व्याघ्रः शीघ्रं
मामाघ्रातुमागतवान् । भीताहमुदग्रयावृणि^१ खलन्ती
पर्यपतम् ; मदीयपाणिभ्रष्टो बालकः कस्यापि कपिला-
शवस्य^२ क्रोडमभ्यलीयत । तच्छ्रवाकर्षिणोऽमर्षिणो
व्याघ्रस्य प्राणान् बाणो बाणासनयन्त्रमुक्तोऽपाहरत् ;
विलोलालको बालकोऽपि शबरैरादाय कुत्रचिदुपानीयत ।
कुमारमपरमुद्वहन्ती मदुद्विगता कुत्र गता न जाने ।
साहं मोहं गता . केनापि कृपालुना वृष्णिपालेन^३
स्वकुटीरमावेश्य विरोपितव्रणाभवम् । ततः स्वस्थीभूय
भूयः क्षामभर्तुरन्तिकमुपतिष्ठासु^४ रसहायतया दुहितु-
रनभिज्ञाततया च व्याकुलीभवामि ।” इत्यभिदधाना
“एकाकिन्यपि स्वामिनं गमिष्यामि” इति सा तदैव
निरगात् ।

‘अहमपि भवन्मित्रस्य विदेहनाथस्य विपन्निमित्तं

^१ उदग्रयावृणि—उन्नतानि अयाणि यस्य, तादृशो यो यावा पाषाणः
तस्मिन् ।

^२ कपिलाशवस्य—मृतस्य गोविशेषस्य ; ‘कपिला रेणुकायां च शिशुपा-
गोविशेषयोः’ इति मेदिनी ।

^३ वृष्णिपालेन—मेघपालकेन ; ‘वृष्णिस्तु यादवे मेघे वृष्णिः पाषण्डचण्डयोः’
इति विश्वः ।

^४ उपतिष्ठासुः—उपस्थातुमिच्छुः ।

विषादमनुभवंस्तदन्वयाङ्कुरं^१ कुमारमन्विष्यंस्तत्रैकं
 चण्डिकामन्दिरं सुन्दरं प्रागाम् । तत्रैवंविधविजयसिद्धये
 कुमारं देवतोपहारं करिष्यन्तः किराताः, “महीरुहशाखाव-
 लम्बितमेनमसिलतया वा, सैकततले खनननिक्षिप्तचरणं
 लक्ष्मीकृत्य शितशरनिकरेण वा, अनेकचरणैः पलायमानं
 कुकुरबालकैर्वा दंशयित्वा संहनिष्यामः” इति भाषमाणा मया
 समभ्यभाष्यन्त, “ननु किरातोत्तमाः, घोरप्रचारे कान्तारि
 स्खलितपथः स्थविरभूसुरोऽहं मम पुत्रकं कचिच्छायायां
 निक्षिप्य मार्गान्वेषणाय किञ्चिदन्तरमगच्छम् । स कुत्र
 गतः ? केन वा गृहीतः ? परीक्ष्यापि न वीक्ष्यते ;
 तन्मुखवलोकनेन विनानेकान्यहान्यतीतानि । किं
 करोमि ? क्व यामि ? भवद्भिर्न किमदशि ?” इति ।
 “द्विजोत्तम, कश्चिदत्र तिष्ठति ; किमेष तव नन्दनः
 सत्यमेव ? तदेनं गृहाण” इत्यक्त्वा दैवानुकूल्येन मद्भ्यं तं ते
 व्यतरन् । तेभ्यो दत्ताशीरहं बालकमङ्गीकृत्य शिशिरो-
 दकादिनोपचारेणाश्वास्य निःशङ्कं भवदङ्कं समानीत-
 वानस्मि । एनमायुष्मन्तं पितृरूपो भवानभिरक्षतात् इति ।
 राजा सुहृदापन्निमित्तं शोकं तन्नन्दनवदनविलोकन-
 सुखेन किञ्चिदधरीकृत्य तमुपहारवर्त्मनाम्नाह्वय राजवाहन-
 मिव पुपोष ।

^१ तदन्वयाङ्कुरम्—‘तस्य’ ‘अन्वयो’ वंशः तस्य ‘अङ्कुरः’ प्ररोहः तम् ; तस्य
 वंशरत्नानिदानमित्यर्थः ।

जनपतिरेकस्मिन् पुण्यदिवसे तीर्थस्नानाय पक्कण-
निकटमार्गेण^१ गच्छन्नवलया कयाचिदुपलालितमनुपमशरोरं
कुमारं कञ्चिदवलोक्य कुतूहलाकुलस्तामपृच्छत्, 'भामिनि,
रुचिरमूर्तिः सराजगुणसम्पूर्तिरसावर्भको भवदन्वयसम्भवो
न भवति ; कस्य नयनानन्दनोऽयम् ? निमित्तेन केन
भवदधीनो जातः ? कथ्यतां याथातथ्येन त्वया' इति ।
प्रणतया तया शबर्या सलीलमलापि, 'राजन्, आत्मपत्नी-
समीपे पदव्यां वर्त्तमानस्य मिथिलेश्वरस्य सर्वस्वमपहरति
शबरसैन्ये, महयितेनापहृत्य कुमार एष मह्यमपितो व्यवर्द्धत'
इति ।

तदवधार्यः कार्यज्ञो राजा मुनिकथितं द्वितीयं
राजकुमारमेव निश्चित्य, सामदानाभ्यां तामनुनीय,
अपहारवर्मेत्याख्याय, देव्यै 'वर्द्धय' इति तं समपितवान् ।

कदाचिद् वामदेवशिष्यः सोमदेवशर्मा नाम कञ्चिद्
बालकं राज्ञः पुरो निक्षिप्याभाषत, 'देव, रामतीर्थं
स्नात्वा प्रत्यागच्छता मया काननावनी वनितया कयापि
धार्यमाणमेनमुज्ज्वलाकारं कुमारं विलोक्य सादरमभाणि,
"स्थविरे, का त्वम् ? एतस्मिन्नटवीमध्ये बालकमुद्वहन्तौ
किमर्थमायासेन भ्रमसि ?" इति ।

^१ पक्कणनिकटमार्गेण—शबरालयसमीपवर्तिनि पथि ; 'पक्कणः शबरालयः'

‘वृद्धयाप्यभाषि, “मुनिवर, कालयवननान्नि द्वीपे कालगुप्तो नाम धनाढ्यो^१ वैश्यवरः कश्चिदस्ति । तन्नन्दिनीं नयनानन्दकारिणीं सुवृत्तां नामैतस्माद् द्वीपादागतः कश्चि-
न्मगधनायमन्त्रिसम्भवो रत्नोद्भवो नाम रमणीयगुणालयो भ्रान्तभूवलयो मनोहारी व्यवहारी^२ उपयम्य सुवस्तुसम्पदा श्वशुरेण सम्मानितोऽभूत् । कालक्रमेण नताङ्गी गर्भिणी जाता । ततः सोदरविलोकनकुतूहलेन रत्नोद्भवः कथञ्चि-
च्छशुरमनुनीय चपललोचनयानया सह प्रवहणमारुह्य पुष्पपुरमभिप्रतस्थे । कल्लोलमालिकाभिहतः पीतः समुद्रा-
म्भस्यमज्जत् । गर्भभरालसां तां ललनां धात्रीभावेन कल्पिताहं कराभ्यामुद्वहन्ती फलकमेकमधिरुह्य दैवगत्या तीरभूमिमगमम् । सुहृज्जनपरिवृतो रत्नोद्भवस्तत्र निमग्नो वा, केनाप्युपायेन तौरमगमद् वा, न जानामि । क्लेशस्य परां काष्ठामधिगता सुवृत्तास्मिन्नटवी-
मध्येऽद्य सुतमसूत^३ । प्रसववेदनया विचेतना सा प्रच्छाय-
शीतले तरुतले निवसति । विजने वने स्थातुमशक्यतया जनपदगामिनं मार्गमन्वेष्टुमुद्युक्तया मया विवशाया-

^१ विशिष्टवाचकानां पदानां सति विशेषणस्य पृथक् समभिध्याहारे सामान्यार्थपरत्वम्” इति न्यायेनात्र पौनरुक्त्यपरिहारः ।

^२ अत्र पाक्षिकः प्रकृतिभावो वृहन्नां वैयाकरणानां सम्मतः ।

^३ अत्रायतने लङ्ः प्रयोगश्चिन्त्यः ; एवमन्यत्रापि ।

स्तस्याः समीपे बालकं निक्षिप्य गन्तुमनुचितमिति कुमारोऽप्यानायि” इति ।

‘एतस्मिन्नेव क्षणे वन्यो वारणः कश्चिददृश्यत । तं विलोक्य भीता सा बालकं निपात्य प्राद्रवत् ।’ अहं समीपलतागुल्मके प्रविश्य परीक्षमाणोऽतिष्ठम् । निपतितं बालकं पल्लवकवलमिवाददाने गजपतौ, कण्ठोरवो भीमरवो महाग्रहेण न्यपतत् । भयाकुलेन दन्तावलेन भटिति वियति समुत्पात्यमानो बालको न्यपतत् । चिरायुष्मत्तया स चोन्नततरुशाखासमासीनेन वानरेण केनचित् पक्वफलबुद्ध्या परिगृह्य फलेतरतया विततस्कन्धमूले निक्षिप्तोऽभूत् । सोऽपि मर्कटः क्वचिदगात् । बालकेन सत्त्वसम्पन्नतया सकलक्लेशसहेनाभावि ।

‘केसरिणा करिणं निहत्य कुत्रचिदगामि । लतागृहान्निर्गतोऽहमपि तेजःपुञ्जं बालकं शनैरवनीरुहादवतार्य, वनान्तरे वनितामन्विष्याविलोक्य, एनमानीय, गुरवे निवेद्य, तन्निदेशेन भवन्निकटमानीतवानस्मि’ इति ।

सर्वेषां सुहृदामेकदैवानुकूलदैवाभावेन महदाश्चर्यं विभ्राणो राजा ‘रत्नोद्भवः कथमभवत् ?’ इति चिन्तयंस्तं नन्दनं पुष्पोद्भवनामधेयं विधाय, तदुदन्तं व्याख्याय, सुश्रुताय विषादसन्तोषावनुभवंस्तदनुजतनयं समर्पितवान् ।

अन्येद्युः कञ्चन बालकसुरसि दधती वसुमती वल्लभमभिगता । तेन ‘कुत्रत्योऽयम् ?’ इति पृष्टा समभाषत,

‘राजन्, अतीतायां रात्रौ काचन दिव्यवनिता मम पुरः कुमारमेकं संस्थाप्य निद्रामुद्रितां मां विबोध्य विनीताब्रवीत्—“देवि, त्वन्मन्त्रिणो धर्मपालनन्दनस्य कामपालस्य वल्लभा यक्षकन्याहं तारावली नाम, नन्दिनी मणिभद्रस्य । यक्षेश्वरानुमत्या मदात्मजमेनं भवत्तनूजस्याम्भोनिधिवलयवेष्टितक्षोणीमण्डलेश्वरस्य भाविनो विशुद्धयशोनिधे राजवाहनस्य परिचर्याकरणायानीतवत्यस्मि । त्वमेनं मनोजसन्निभमभिवर्धय” इति । विस्मयविकसितनयनया मया सविनयं सत्कृता स्वक्षो यक्षो साप्यदृश्यतामयासीत्’ इति ।

कामपालस्य यक्षकन्यासमागमे विस्मयमानमानसो राजहंसो रञ्जितमित्रं सुमित्रं मन्त्रिणमाह्वय तदीयभ्रातृपुत्रमर्थपालं विधाय तस्मै सर्वं वार्तादिकं व्याख्यायादात् ।

ततः परस्मिन् दिवसे वामदेवान्तेवासी तदायमवासी समाराधितदेवकीर्तिं निर्भर्त्सितमारमूर्तिं कुसुमसुकुमारं कुमारमेकमवगमय्य नरपतिमवादीत्—‘देव, तीर्थयात्राप्रसङ्गेन कावेरीतीरमागतोऽहं विलोलालकं बालकं निजोत्सङ्गतले निधाय रुदतीं स्थविरामेकां विलोक्यावोचम्—“स्थविरे, का त्वम् ? अयमर्भकः कस्य नयनानन्दकरः ? कान्तारं किमर्थमागता ? शोककारणं किम् ?” इति ।

‘सा करयुगलेन बाष्पजलमुन्मृज्य निजशोकशङ्कुत्पाटनक्षममिव मामवलोक्य शोकहेतुमवोचत्—“द्विजात्मज,

राजहंसमन्त्रिणः सितवर्मणः कनीयानात्मजः सत्यवर्मा
तीर्थयात्राभिलाषेण देशमेनमागच्छत् । स कस्मिंश्चिद-
ग्रहारे^१ कालीं नाम कस्यचिद्भूसुरस्य नन्दिनीं विवाह्य
तस्या अनपत्यतया गौरीं नाम तद्भगिनीं काञ्चनकान्तिं
परिणीय तस्यामेकं तनयमलभत । काली सासूयमेकदा
धात्र्या मया सह बालमेनमेकेन मिषेणानीय तटिन्यामे-
तस्यामक्षिपत् । करेणैकेन बालमुद्धृत्यापरेण प्लवमाना
नदीवेगागतस्य कस्यचित्तरोः शाखामवलम्ब्य तत्र शिशुं
निधाय नदीवेगेनोद्यमाना केनचित्तरुलग्नेन कालभोगिना-
हमदङ्घ्रि । मदवलम्बीभूतो भूरुहोऽयमस्मिन्देशे
तीरमगमत् । गरलस्योद्दीपनतया मयि मृतायामरण्ये
कश्चन शरण्यो नास्तीति मया शोच्यते^२ इति ।

‘ततो विषमविषज्वालावलीढावयवा सा धरणीतले
न्यपतत् । दयाविष्टहृदयोऽहं मन्त्रबलेन विषव्यवस्थामप-
नेतुमक्षमः समीपकुञ्जेष्वोषधिविशेषमन्विष्य प्रत्यागतो
व्युत्क्रान्तजीवितां तां व्यलोकयम् । तदनु तस्याः पावक-

^१ ब्राह्मणाधिकृते राजादिदत्ते स्थाने । ‘अग्रं’ ब्राह्मणभोजनं तदर्थं
‘क्षियन्ते’ राजधनात् पृथक् क्रियन्ते इति ‘अग्रहाराः’ शिवशामादयः ।

^२ अयं बाल इति शेषः । यद्वा, “इन्द्रियादेरसामर्थ्यं वक्ष्यमाणमदीदिशत्”,
“दृष्टे सूर्ये पुनरपि भवान् बाह्येदध्वशीषम्,” “कोकिलो विष्णुरूपेण राजकन्या-
मजीहरत्”, “दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्” इत्यादिवत् स्वार्थे णिच् ।
एतदुभयं “स्थितेर्गतिश्चिन्तनीया” इति न्यायेनेति बोध्यम् ।

संस्कारं विरचय्य शोकाकुलचेता बालमेनमगतिमादाय
सत्यवर्मवृत्तान्तश्रवणवेलायां तन्निवासाग्रहारान्म-
धेयस्याश्रुततया तदन्वेषणमशक्यमित्यालोच्य भवदमात्य-
तनयस्य भवानेवाभिरक्षितेति भवन्तमेनमनयम्' इति ।

तन्निशम्य सत्यवर्मस्थितेः सम्यगनिश्चिततया खिन्नमानसो
नरपतिः सुमतये मन्त्रिणे सोमदत्तं नाम तदनुजतनयमर्पित-
वान् । सोऽपि सोदरमागतमिव मन्यमानो विशेषेण पुपोष ।

एवं मिलितेन कुमारमण्डलेन बालकेलीरनुभवन्नधि-
रूढानेकवाहनो राजवाहनोऽनुक्रमेण चौलोपनयनादि-
संस्कारजातमलभत । ततः सकललिपिज्ञानं निखिल-
देशीयभाषापाण्डित्यं षडङ्गसहितवेदसमुदायकोविदत्वं
काव्यनाटकाख्यानकाख्यायिकेतिहासचित्रकथासहितपुराण-
गणनैपुण्यं धर्मशब्दज्योतिस्तर्कमीमांसादिसमस्तशास्त्रनिकर-
चातुर्यं कौटिल्यकामन्दकीयादिनीतिपटलकौशलं वीणा-
द्यशेषवाद्यदाढ्यं सङ्गीतसाहित्यहारित्वं मणिमन्त्रौषधादि-
मायाप्रपञ्चचुञ्चुत्वं मातङ्गतुरङ्गादिवाहनारोहणपाटवं
विविधायुधप्रयोगचणत्वं चौर्यदुरोदरादिकपटकलाप्रौढत्वं च
तत्तदाचार्येभ्यः सम्यग् लब्ध्वा यौवनेन विलसन्तं कृत्येष्वनलसं-
तं कुमारनिकरं निरीक्ष्य महीवल्लभः सः 'अहं शत्रुजन-
दुर्लभः' इति परमानन्दममन्दमविन्दत ।

इति श्योदण्डिनः कृतो दशकुमारचरिते कुमारीत्पत्तिर्नाम प्रथम उच्छ्वासः ।

द्विजोपकृतिः

[पूर्वपौठिका—द्वितीय उच्छ्वासः]

अथैकदा वामदेवः सकलकलाकुशलेन कुसुमसायक-
संशयितसौन्दर्येण कल्पितसौन्दर्येण साहसा^१पहसितकुमारेण
सुकुमारेण जयध्वजातपवारणकुलिशाङ्कितकरेण कुमार-
निकरेण परिवेष्टितं राजानमानतशिरसं समभिगम्य तेन
तां कृतां परिचर्यामङ्गीकृत्य निजचरणकमलयुगलमिलन्मधु-
करायमाणकाकपक्षं विदलिष्यमाणविपक्षं कुमारचयं
गाढमालिङ्ग्य मितसत्यवाक्येन विहिताशीरभ्यभाषत—
'भूवल्लभ, भवदोयमनोरथफलमिव समृद्धलावण्यं तारुण्यं
नुतमितो भवत्पुत्रोऽनुभवति । सहचरसमेतस्य नूनमेतस्य
दिग्विजयारम्भसमय एषः, तदस्य सकलक्लेशसहस्य
राजवाहनस्य दिग्विजयप्रयाणं क्रियताम्' इति । कुमारा
माराभिरामा रामाद्यपौरुषा रुषा भस्मोक्ततारयो रयोप-
हसितसमीरणा रणाभियानेन यानेनाभ्युदयाशंसं राजान-
मकार्षुः । तत्साचिव्यमितरेषां विधाय समुचितां
बुद्धिसुपदिश्य शुभे मुहूर्ते सपरिवारं कुमारं विजयाय
विसर्ज ।

^१ साहस—daring, spirit of adventure.

राजवाहनो मङ्गलसूचकं शुभशकुनं^१ विलोकयन् देशं कञ्चिदतिक्रम्य विन्ध्याटवीमध्यमविशत् । तत्र हेतिहति-किणाङ्गं कालायसकर्कशकायं यज्ञोपवीतेनानुमेयविप्रभावं व्यक्तकिरातप्रभावं लोचनपरुषं कमपि पुरुषं ददर्श । तेन विहितपूजनो राजवाहनोऽभाषत—‘ननु मानव, जन-सङ्गरहिते मृगहिते घोरप्रचारे कान्तारे विन्ध्याटवीमध्ये भवानेकाको किमिति निवसति ? भवंदं सोपनीतं यज्ञोपवीतं भूसुरभावं द्योतयति, हेतिहतिभिः किरात-रीतिरनुमीयते, कथय किमेतत्’ इति ।

‘तेजोमयोऽयं मानुषमात्रपौरुषो नूनं न भवति’ इति मत्वा स पुरुषस्तद्वयस्यमुखान्नामजनने विज्ञाय तस्मै निजवृत्तान्तमकथयत्—

‘राजनन्दन, केचिद^२स्यामटव्यां वेदादिविद्याभ्यासमप-हाय निजकुलाचारं दूरीकृत्य सत्यशोचादिधर्मव्रातं परिहृत्य किल्बिषमन्विष्यन्तः पुलिन्दपुरोगमास्तदन्नमुपभुञ्जाना बहवो^३ ब्राह्मणब्रुवा निवसन्ति । तेषु कस्यचित्पुत्रो निन्दा-पात्रचारित्र्यो मातङ्गो नामाहं सह किरातबलेन जनपदं

^१ शुभशब्देनैव मङ्गलसूचकत्वे सिद्धे ‘मङ्गलसूचकं शुभशकुनम्’ इत्यत्र पुनरुक्तिदोषो दुष्परिहरः । शुभशकुनशब्दस्य शकुनविशेषे रूढत्वान्नात्र पौनरुक्त्यमित्यपि केचित् ।

^२ ‘केचित्’ ‘बहवः’—अनयोरन्यतरो न पठनीयः ।

प्रविश्य ग्रामेषु धनिनः स्त्रीबालसहितानानीयाटव्यां बन्धने
निधाय तेषां सकलधनमपहरन्नुद्धृत्य वीतदयो व्यचरम् ।
कदाचिदेकस्मिन् कान्तारे मदीयसहचरगणेन जिघांस्यमानं
भूसुरमेकमवलोक्य दयायुक्तचित्तोऽब्रुवम्— “ननु पापाः, न
हन्तव्यो ब्राह्मणः” इति ।

‘ते रोषारुणनयना मां बहुधा निरभर्क्षयन्’^१ । तेषां
भाषणपारुष्यमसहिष्णुरहमवनिसुररक्षणाय चिरं प्रयुध्य
तैरभिहतो गतजीवितोऽभवम् । ततः प्रेतपुरीमुपेत्य
तत्र देहधारिभिः पुरुषैः परिवेष्टितं सभामध्ये रत्न-
खचितसिंहासनासीनं शमनं विलोक्य तस्मै दण्डप्रणाम-
मकरवम् । सोऽपि मामवेक्ष्य चित्रगुप्तं नाम निजामात्य-
माह्वय तमवोचत्—“सचिव, नैषोऽमुष्य मृत्युसमयः ।
निन्दितचरितोऽप्ययं महीसुरनिमित्तं गतजीवितोऽभूत् ।
इतः प्रभृति विगलितकल्मषस्यास्य पुण्यकर्मकरणे रुचि-
रुद्देष्टति । पापिष्ठैरनुभूयमानमत्र यातनाविशेषं विलोक्य
पुनरपि पूर्वशरीरमनेन गम्यताम्” इति ।

‘चित्रगुप्तोऽपि तत्र तत्र सन्तप्तेष्वायसस्तम्भेषु बध्य-
मानान्, अत्युष्णीकृते विततशरावतैले निक्षिप्यमाणान्,
लगुडैर्जर्जरीकृतावयवान्, निशितटङ्कैः परितक्ष्यमाणानपि

^१ भर्क्षयतेरुभयपदित्वं वीपदेवादीनां सम्मतम् ; पाणिनीया अप्यनु-
दात्तेष्वप्रयुक्तस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वमातिष्ठन्ते ।

दर्शयित्वा पुण्यबुद्धिमुपदिश्य माममुच्चत् । तदेव पूर्व-
शरीरमहं प्राप्तो महाटवीमध्ये शीतलोपचारं रचयता
महीसुरेण परीक्ष्यमाणः शिलायां शयितः क्षणमतिष्ठम् ।
तदनु विदितोदन्तो मदीयबन्धुगणः सहसागत्य मन्दिर-
मानीय मामपक्रान्तव्रणमकरोत् ।

‘द्विजन्मा कृतज्ञो मह्यमक्षरशिक्षां विधाय विविधागम-
तन्त्रमाख्याय कल्मषक्षयकारणं सदाचारमुपदिश्य ज्ञानेक्षण-
गम्यमानस्य शशिखण्डशेखरस्य पूजाविधानमभिधाय पूजां
मत्कृतामङ्गीकृत्य निरगात् । तदारभ्याहं किरातकृतसंसर्गं
बन्धुकुलवर्गमुत्सृज्य सकललोकेकगुरुमिन्दुकलावतंसं चेतसि
स्मरन्नस्मिन् कानने दूरीकृतकलङ्को वसामि । देव, भवते
विज्ञापनीयं रहस्यं किञ्चिदस्ति, आगम्यताम्’ इति ।

स वयस्यगणादपनीय रहसि पुनरेनमभाषत—‘राजन्,
अतीते निशान्ते गौरीपतिः स्वप्नसन्निहितो निद्रामुद्रितलोचनं
विवोध्य प्रसन्नवदनकान्तिः प्रश्रयानतं मामवोचत्—
“मातङ्ग, दण्डकारणान्तरालगामिन्यास्तटिन्यास्तीरभूमौ
सिद्धसाध्याराध्यमानस्य स्फटिकलिङ्गस्य पश्चादद्रिपति-
कन्यापदपङ्क्तिचिह्नितस्थाश्मनः सविधे विधेराननमिव
किमपि बिलं विद्यते । तत् प्रविश्य तत्र निक्षिप्तं ताम्रशासनं
शासनं विधातुरिव समादाय विधिं तदुपदिष्टं दिष्टविजय-
मिव विधाय पाताललोकाधीश्वरेण भवता भवितव्यम् ।
भवत्साहाय्यकरो राजकुमारोऽद्य श्वो वा समागमिष्यति”

इति । तदादेशानुगुणमेव भवदागमनमभूत् । साधनाभिलाषिणो मम तोषिणो रचय साहाय्यम्' इति ।

'तथा' इति राजवाहनः साकं मातङ्गेन नमितोत्तमाङ्गेन विहायार्धरात्रे निद्रापरतन्त्रं मित्रगणं वनान्तरमवाप । तदनु तदनुचराः कल्ये साकल्येन राजकुमारमनवलोकयन्तो विपस्नहृदयास्तेषु तेषु वनेषु सम्यगन्विष्टानवेक्षमाणा एतदन्वेषणमनीषया देशान्तरं चरिणवोऽतिसहिणवो निश्चितपुनःसंगमसंकेतस्थानाः^१ परस्परं वियुज्य ययुः ।

लोकैकवीरेण कुमारेण रक्ष्यमाणः सन्तुष्टान्तरङ्गो मातङ्गोऽपि विलं शशिशेखरकथिताभिज्ञानपरिज्ञातं निःशङ्कं प्रविश्य गृहीतताम्रशासनो रसातलं पथा तेनैवोपेत्य तत्र कस्यचित् पत्तनस्य निकटे केलीकाननकासारस्य विततसारसस्य समीपे नानाविधेनेशशासनविधानोपपादितेन हविषा होमं विरचय्य प्रत्यूहपरिहारिणि सविस्मयं विलोकयति राजवाहने समिदाज्यसमुज्ज्वलिते ज्वलने

^१ यद्यपि सङ्केतस्थानशब्दः पूर्वावधारितस्य मेलनस्थानस्य वाचकः, तथाप्यत्र सङ्गमशब्दसाहचर्यात्, "स कीचकै" रित्यादिवत् विशेषांशमोषेण सामान्यतः स्थानपरत्वमेतस्य बोध्यम् । यद्वा, "गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं कचित् प्रयोगः कार्यः" इति न्यायेनात्र पुनारूपविशेषणदानार्थं सङ्गमशब्दस्योपादानम् ।

पुण्यगेहं देहं मन्त्रपूर्वकमाहुतीकृत्य तडित्समानकान्तिं
दिव्यां तनुमलभत ।

तदनु मणिमयमण्डनमण्डलमण्डिता सकललोक-
ललनाकुललललामभूता कन्यका काचन विनीतानेक-
सखीजनानुगम्यमाना कलहंसगत्या शनैरागत्यावनि-
सुरोत्तमाय मणिमेकमुज्ज्वलाकारमुपायनीकृत्य तेन 'का-
त्वम् ?' इति पृष्टा सोत्करुणा कलकरुणस्वनेन मन्दं मन्द-
मुदञ्जलिरभाषत — 'भूसुरोत्तम, अहमसुरोत्तमनन्दिनी
कालिन्दी नाम । मम पितास्य लोकस्य शासिता महानु-
भावो निजपराक्रमासहिष्णुना विष्णुना दूरीकृतामरे समरे
यमनगरातिथिरकारि । तद्वियोगशोकसागरमग्नां मामवेक्ष्य
कोऽपि कारुणिकः सिद्धतापसोऽभाषत — "बाले, कश्चिद्दिव्य-
देहधारी मानवो नवो वल्लभस्तव भूत्वा सकलं रसातलं
पालयिष्यति" इति ।

'तदादेशं निशम्य घनशब्दोन्मुखी चातको वर्षागमनमिव
तवालोकनकाङ्क्षिणी चिरमतिष्ठम् । मन्मनोरथफलायमानं
भवदागमनमवगम्य मद्राज्यावलम्बभूतामात्यानुमत्या
भवन्तमागच्छम् । लोकस्यास्य राज्यलक्ष्मीमङ्गीकृत्य मां
तत्सपत्नीं करोतु भवान्' इति ।

मातङ्गोऽपि राजवाहनानुमत्या तां तरुणीं परिणीय
रसातलराज्यमुररीकृत्य परमानन्दमाससाद ।

वञ्चयित्वा वयस्यगणं समागतो राजवाहनस्तदव-

लोकनकौतूहलेन भुवं गमिषुः^१ कालिन्दीदत्तं क्षुत्पिपासादि-
क्लेशनाशनं मणिं साहाय्यकरणसन्तुष्टान्मातङ्गाक्षव्या
कञ्चनाध्वानमनुवर्तमानं तं विमृज्य विलपथेन तेन निर्ययौ ।
तत्र च मित्रगणमनवलोक्य भुवं बभ्राम । 'भ्रमंश्च
विशालोपश्ल्ये कमप्याक्रीडमासाद्य तत्र विशिष्यमिषु-
रान्दोलिकारूढं रमणीसहितमाप्तजनपरिवृतमुद्याने समागत-
मेकं पुरुषमपश्यत् ।

सोऽपि परमानन्देन पल्लवितचेता विकसितवदनारविन्दः
'मम स्वामी सोमकुलावतंसो विशुद्धयशोनिधी राजवाहन
एषः । महाभाग्यतयाकाण्ड एवास्य पादमूलं गत-
वानस्मि । संप्रति महान्नयनोत्सवो जातः' इति
ससम्भ्रममान्दोलिकाया अवतोर्य सरभसपदविन्यासविलासि-
हर्षोत्कर्षचरितस्त्रिचतुरपदान्युद्गतस्य चरणकमलयुगलं गल-
दुल्लसन्मल्लिकावलम्बेन मौलिना पस्पर्श । प्रमोदाश्रुपूर्णो
राजा पुलकिताङ्गं तं गाढमालिङ्ग्य 'अये सौम्य सोमदत्त'
इति व्याजहार ।

ततः कस्यापि पुत्रागभूरुहस्य छायाशीतले तले
संविष्टेन मनुजनाथेन सप्रणयमभाणि—'सखे कालमेतावन्तं

^१ यद्यपि 'भुवश्च' इति सूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थं इति व्याख्याय
स्वाजिणरित्युदाजहार वृत्तिकारस्तथापि शिष्टैरनादृतानां गमिषु-करिषु-प्रभृति
पदानां प्रयोगो लेखकस्य निरङ्कुशत्वमेवावबोधयति ।

देशे कस्मिन्, प्रकारेण केनास्थायि भवता ? संप्रति
कुत्र गम्यते ? तरुणी केयम् ? एष परिजनः सम्पादितः
कथम् ? कथय' इति । सोऽपि मित्रसन्दर्शनव्यतिकराप-
गतचिन्ताज्वरातिशयो मुकुलितकरकमलः सविनयमात्मीय-
प्रचारप्रकारमवोचत् ।

इति श्रोदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते द्विजोपकृतिर्नाम द्वितीय उच्छ्वासः ॥

सोमदत्तचरितम्

[पूर्वपीठिका—तृतीय उच्छ्वासः]

‘देव, भवच्चरणकमलसेवाभिलाषोऽहं भ्रमन्नेकस्यां
वनावनौ पिपासाकुलो लतापरिवृतं शीतलं नदसलिलं
पिबन्नुज्ज्वलाकारं रत्नं तत्रैकमद्राक्षम् । तदादाय गत्वा
कञ्चनाध्वानमम्बरमणिरत्युष्णतया गन्तुमक्षमो वनेऽस्मिन्नेव
किमपि देवतायतनं प्रविष्टो दीनाननं बहुतनयसमेतं
स्थविरमहीसुरमेकमवलोक्य कुशलमुदितदयोऽहमपृच्छम् ।
कार्पण्यविवर्णवदनो महदाशा'पूर्णमानसोऽवोचदग्रजन्मा—

“महाभाग, सुतानेतान्मातृहीनाननेकैरुपायै रक्षन्निदानी-
मस्मिन् कुदेशे भैक्षं सम्पाद्य दददेतेभ्यो वसामि शिवालये-
ऽस्मिन्” इति ।

“भूदेव, एतत्कटकाधिपती राजा कस्य देशस्य ?
किन्नामधेयः ? किमत्रागमनकारणमस्य ?” इति पृष्ठोऽभाषत
महीसुरः—“सौम्य, मत्तकालो नाम लाटेश्वरो देशस्यास्य
पालयितुर्वीरकेतोस्तनयां वामलोचनां नाम तरुणीरत्नम-
समानलावण्यं श्रावं श्रावमवधूतदुहितप्रार्थनस्य तस्य
नगरीमरौत्सोत् । वीरकेतुरपि भीतो महदुपायनमिव तनयां
मत्तकालायादात् । तरुणीलाभहृष्टचेता लाटपतिः ‘परिणया
निजपुर एव’ इति निश्चित्य गच्छन्निजदेशं प्रति संप्रति
मृगयादरेणात्र वने सैन्यवासमकारयत् । कन्यासारणि
नियुक्तो मानपालो नाम वीरकेतुमन्त्री मानधनश्चतुरङ्गबल-
समन्वितोऽन्यत्र रचितशिविरस्तं निजनाथावमानखिन्न-
मानसोऽन्तर्विभेद” इति ।

“विप्रोऽसौ बहुतनयो विद्वान्निर्धनः स्थविरश्च दान-
योग्यः” इति तस्मै करुणापूर्णमना रत्नमदाम् । परमाह्लाद-
विकसिताननोऽभिहितानेकाशीः कुत्रचिदग्रजन्मा जगाम ।
अध्वश्चमखिन्नेन मया तत्र निरवेशि निद्रासुखम् । तदनु
पश्चान्निगडितबाहुयुगलः स भूसुरः कशाघातचिह्नित-
गात्रोऽनेकनैस्त्रिंशिकानुयातोऽभ्येत्य माम् “असौ दस्युः”
इत्यदर्शयत् । परित्यक्तभूसुरा राजभटा रत्नावाप्तिप्रकारं

मदुक्तमनाकर्ण्य भयरहितं मां गाढं नियम्य रज्जुभिरानीय
कारागारम् “एते तव सखायः” इति निगडितान् कांश्चिन्नि-
र्दिष्टवन्तो मामपि निगडितचरणयुगलमकार्षुः । किं-
कर्तव्यतामूढेन निराशक्तेशानुभवेनावोचि मया—“ननु
पुरुषा वीर्यपुरुषाः, निमित्तेन केन निर्विशय कारावासदुःखं
दुस्तरम् ? यूयं वयस्या इति निर्दिष्टमेतैः, किमिदम् ?”
इति ।

‘तथाविधं मामवेक्ष्य भूसुरान्मया श्रुतं
लाटपतिवृत्तान्तं व्याख्याय चोरवीराः पुनरवोचन्—
“महाभाग, वीरकेतुमन्त्रिणो मानपालस्य किङ्करा
वयम् । तदाज्ञया लाटेश्वरमारणाय रात्रौ सुरुङ्गाद्वारेण
तदगारं प्रविश्य तत्र राजाभावेन विप्रस्था बहुधन-
मपहृत्य महाटवीं प्राविशाम । अपरेद्युश्च
पदान्वेषिणो राजानुचरा बहवोऽभ्येत्य धृतधनचयानस्मान्
परितः परिवृत्य दृढतरं बद्धा निकटमानीय समस्तवस्तु-
शोधनवेलायामेकस्यानर्घ्यरत्नस्याभावेनास्मद्वधाय माणिक्या-
दानायास्मान् किलाशृङ्खलयन्” इति । श्रुतरत्नरत्नावलोकन-
स्थानोऽहम् ‘इदं तदेव माणिक्यम्’ इति निश्चित्य भूदेव-
दाननिमित्तां दुरवस्थामात्मनो जन्म नामधेयं युष्मदन्वेषण-
पर्यटनप्रकारं चाभाष्य समयोचितैः संलापैर्मैत्रीमकार्षम् ।

ततोऽर्धरात्रे तेषां मम च शृङ्खलाबन्धनं निर्भिद्य
तैरनुगम्यमानो निद्रितस्य हाःस्थगणस्यायुधजालमादाय

पुररत्नान् पुरतोऽभिमुखागतान् पटुपराक्रमलीलयाभिद्राव्य
मानपालशिविरं प्राविशम् ।

‘मानपालो निजकिङ्करेभ्यो मम कुलाभिमान-
वृत्तान्तं तत्कालीनं^१ विक्रमं च निशम्य मामार्चयत् ।
परेद्यु^२र्मत्तकालेन प्रेषिताः केचन पुरुषा मानपालमुपेत्य
“मन्त्रिन्, ...मदीयराजमन्दिरे सुरङ्ग्या बहुधनमपहृत्य
चोरवीरा भवदीयं कटकं प्राविशन् ; तानर्पय, नो
चेन्महाननर्थः सम्भविष्यति’ इति क्रूरतरं वाक्यमब्रुवन् ।

‘तदाकर्ण्य रोषारुणितनेत्रो मन्त्री “लाटपतिः कः, तेन
मैत्री का, पुनरस्य वराकस्य सेवया किं लभ्यम् ?” इति
तान्निरभर्त्सयत् । ते च मानपालेनोक्तं विप्रलापं मत्तकालाय
तथैवाकथयन् । कुपितोऽपि लाटपतिर्दोर्वीर्यगर्वेणाल्प-
सैनिकसमेतो योद्धुमभ्यगात् । पूर्वमेव कृतरणनिश्चयो मानी
मानपालः सन्नद्धयोधो युद्धकामो भूत्वा निःशङ्कं निरगात् ।

‘अहमपि सबहुमानं मन्त्रिदत्तानि बहुलतुरङ्गमोपेतं
चतुरसारथिं रथं च दृढतरं कवचं मदनुरूपं चापं च
विविधबाणपूर्णं तूणीरद्वयं रणसमुचितान्यायुधानि च गृहीत्वा
युद्धसन्नद्धो मदीयबलविश्वासेन रिपूद्धरणोद्युक्तं मन्त्रिणम-
न्वगाम् । परस्परमत्सरेण तुमुलसङ्गरकरमुभयसैन्यमतिक्रम्य
समुल्लसद्भुजाटोपेन बाणवर्षं तदङ्गे विमुञ्चन्वरातीन् प्राहरम् ।

^१ तत्कालीनमित्यपाणिनीयम्, तात्कालिकमिति साधु ।

^२ परेद्युरिति प्रयोगश्चिन्त्यः । “अपरेद्यः” इति, “परेद्यवि” इति वा साधु ।

ततोऽतिरयतुरङ्गमं मद्रथं तन्निकटं नीत्वा शीघ्रलङ्घनोपेत-
तदीयरथोऽहमरातेः शिरःकर्तनमकार्षम् । तस्मिन् पतिते
तदवशिष्टसैनिकेषु पलायितेषु नानाविधहयगजादिवस्तु-
जातमांदाय परमानन्दसन्नतो मन्त्री ममानेकविधां
सम्भावनामकार्षीत् । मानपालप्रेषितात्तदनुचरादेनमखिल-
मुदन्तमाकर्ण्य सन्तुष्टमना राजाभ्युन्नतो मद्दीयपराक्रमे
विस्मयमानः समहोत्सवममात्यवान्धवानुमत्या शुभदिने
निजतनयां मह्यमदात् ।

‘ततो यौवराज्याभिषिक्तोऽहमनुदिनमाराधितमही-
पालचित्तो वामलोचनयानया सह नानाविधं
सौख्यमनुभवन् भवद्विरहवेदनाशल्यसुलभवैकल्यहृदयः
सिद्धादेशेन सुहृज्जनावलोकनफलं प्रदेशं महाकाल-
निवासिनः परमेश्वरस्याराधनायाद्य पत्नीसमेतः समा-
गतोऽस्मि । भक्तवत्सलस्य गौरीपतेः कारुण्येन त्वत्पदार-
विन्दसन्दर्शनानन्दसन्दोहो मया लब्धः’ इति ।

तन्निशम्याभिनन्दितपराक्रमो राजवाहनस्तन्निरपराध-
दण्डे दैवमुपालभ्य तस्मै क्रमेणात्मचरितं कथयामास ।
तस्मिन्नवसरे पुरतः^१ पुष्पोद्भवं विलोक्य ससम्भ्रमं निजनिटिल-

^१ “पुरत इति तु समानकालीनं पूर्वकालीनम् इत्यादिवदप्रामाणिकमेवेति
प्रामाणिकाः” इति दीक्षितचरणाः ; “केचित्तु असुकः-पुरतः-परित्यादिवत्
एतेऽपि शब्दा अत्युत्पन्नाः पृथीदरादयो वा साधव इत्याहुः” इति
बालमनोरमाकारः ।

तटस्पृष्टचरणाङ्गलिमुदञ्जलिममुं गाढमालिङ्गानन्दबाष्प-
सङ्कुलसम्फुल्ललोचनः 'सौम्य सोमदत्त, अयं स पुष्पोद्भवः'
इति तस्मै तं दर्शयामास । तौ च चिरविरहदुःखं
विमृज्यान्योन्यालिङ्गनसुखमन्वभूताम् ।

ततस्तस्यैव महीरुहस्य च्छायायामुपविश्य राजा सादर-
हासमभाषत—'वयस्य, भूसुरकार्यं करिष्णुरहं मित्रगणो
विदितार्थः सर्वथान्तरायं करिष्यतीति निद्रितान् भवतः परि-
त्यज्य निरगाम् । तदनु प्रबुद्धो वयस्यवर्गः किमिति निश्चित्य
मदन्वेषणाय कुत्र गतवान् ? भवानेकाकी कुत्र गतः ?'
इति । सोऽपि ललाटतटचुम्बदञ्जलिपुटः सविनयमलपत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते सोमदत्तचरितं नाम तृतीय उच्छासः ।

पुष्पोद्भवचरितम्

[पूर्वपीठिका—चतुर्थ उच्छासः]

'देव, महीसुरोपकारायैव देवो गतवानिति निश्चित्यापि
देवेन गन्तव्यं देशं निर्णेतुमशक्नुवानो मित्रगणः परस्परं
वियुज्य दिक्षु देवमन्वेष्टुमगच्छत् । अहमपि देवस्या-
न्वेषणाय महीमटन् कदाचिदम्बरमध्यगतस्याम्बरमणेः
किरणमसहिष्णुरेकस्य गिरितटमहीरुहस्य प्रच्छायशीतले

तले क्षणमुपाविशम् । मम पुरोभागे दिनमध्यसङ्कुचित-
सर्वावयवां कूर्माकृतिं मानुषच्छायां निरीक्ष्योन्मुखो गगन-
तलान्महारयेण पतन्तं पुरुषं कञ्चिदन्तराल एव दयोपनत-
हृदयोऽहमवलम्ब्य शनैरवनितले निक्षिप्य दूरापातवीतसंज्ञं
तं शिशिरोपचारेण विबोध्य शोकातिरेकेणोद्धतवाष्पलोचनं
तं भृगुपतनकारणमपृच्छम् ।

‘सोऽपि कररुहैरशुकणानपनयन्नभाषत—“सौम्य,
मगधाधिनाथामात्यस्य पद्मोद्भवस्यात्मसंभवो रत्नोद्भवो
नामाहम् । वाणिज्येन कालयवनद्वीपमुपेत्य कामपि
वणिक्कन्यकां परिणीय तया सह प्रत्यागच्छन्नम्बुधौ
तीरस्यानतिदूर एव प्रवहणस्य भग्नतया सर्वेषु निमग्नेषु
कथं कथमपि दैवानुकूल्येन तीरभूमिमभिगम्य निजाङ्गना-
वियोगदुःखार्णवे प्लवमानः कस्यापि सिद्धतापसस्थादेशादरेण
षोडश हायनानि कथञ्चिन्नीत्वा दुःखस्य पारमनवेक्षमाणो
गिरिपतनमकार्षम्” इति । तस्मिन्नेवावसरे किमपि नारी-
कूजितमश्रावि—“न खलु समुचितमिदं यत्सिद्धादिष्टे
पतितनयमिलने^१ विरहमसहिष्णुर्वैश्वानरं विशसि” इति ।
तन्निशम्य मनोविदितजनकभावं तमवादिषम्—“तात,

^१ यद्यप्यभियुक्तप्रयोगदर्शनान् मिल-लिखधात्वोः पाचिकं कुटादिध्वन्तर्भाव-
मङ्गीकुर्वन्ति केचन तथापीदृशानां प्रयोगाणां प्रामादिकत्वमेवाभिप्रयन्ति
प्रामाणिकाः ।

भवते विज्ञापनीयानि बह्विनि सन्ति । भवतु, पश्चादखिल-
माख्यातव्यम् । अधुना नारोकूजितमनुपेक्षणीयं मया ।
क्षणमात्रमत्र भवता स्वीयताम्” इति ।

‘तदनु सोऽहं त्वरया किञ्चिदन्तरमगमम् । तत्र पुरतो
भयङ्करज्वालाकुलहुतभुगवगाहनसाहसिकां मुकुलिता-
ञ्जलिपुटां वनितां काञ्चिदवलोक्य ससम्भ्रममनलादपनीय
कूजन्त्या वृद्धया सह मत्पितुरभ्यर्णमभिगमय्य स्थविरा-
मवोचम्—“वृद्धे, भवत्यौ कुत्रत्ये ? कान्तारे निमित्तेन केन
दुरवस्थानुभूयते ? कथ्यताम्” इति । सा सगद्गदमवादीत्
—“पुत्र, कालयवनद्वीपे कालगुप्तनाम्नो वणिजः कस्यचिदेषा
सुता सुवृत्ता नाम रत्नोद्भवेन निजकान्तेनागच्छन्ती जलधौ
मग्ने प्रवहणे निजधात्रया मया सह फलकमेकमवलम्ब्य
दैवयोगेन कूलमुपेतासन्नप्रसवसमया कस्याञ्चिदटव्यामात्मज-
मसूत । मम तु मन्दभाग्यतया बाले वनमातङ्गेन गृहीते
मद्वितीया परिभ्रमन्ती ‘षोडशवर्षानन्तरं भर्तृपुत्रसङ्गमो
भविष्यति’ इति सिद्धवाक्यविश्वासादेकस्मिन् पुण्याश्रमे
तावन्तं समयं नीत्वा शोकमपारं सोढुमक्षमा समुज्ज्वलिते
वश्वानरे शरीरमाहुतीकर्तुमुद्युक्तासीत्” इति । तदाकर्ण्य
निजजननीं ज्ञात्वा तामहं दण्डवत्प्रणम्य तस्मै मदुदन्त-
मखिलमाख्याय धात्रीभाषणफुल्लवदनं विस्मयविकसिताक्षं
जनकमदर्शयम् । पितरौ तौ साभिज्ञानमन्योन्यं ज्ञात्वा
मुदितान्तरात्मानौ विनीतं मामानन्दाश्रुवर्षेणाभिषिच्य

गाढमाश्लिष्य शिरस्युपाग्राय कस्याञ्चिन्महीरुहच्छायायाः
मुपाविशताम् । “कथं निवसति महीवल्लभो राजहंसः ?”
इति जनकेन पृष्टोऽहं तस्य राज्यच्युतिं त्वदीयजननं
सकलकुमारावाप्तिं तव दिग्विजयारम्भं भवतो मातङ्गानु-
यानमस्माकं युष्मदन्वेषणकारणं सकलमभ्यधाम् ।

‘ततस्तौ कस्यचिदाश्रमे मुनेरस्थापयम् । ततो
देवस्यान्वेषणपरायणोऽहमखिलकार्यनिमित्तं वित्तं निश्चित्य
भवदनुग्रहाल्लब्धस्य साधकत्वस्य साहाय्यकरणदत्तं शिष्यगणं
निष्पाद्य विन्ध्यवनमध्ये पुरातनपत्तनस्थानान्युपेत्य विविध-
निधिसूचकानां महीरुहाणामधोनिक्षिप्तान् वसुपूर्णान्
कलसान् सिद्धाञ्जनेन ज्ञात्वा रक्षिषु परितः स्थितेषु खनन-
साधनैरुत्पाद्य दीनारानसंख्यान् राशीकृत्य तत्कालगतमनति-
दूरे निवेशितवणिक्कटकं कञ्चिदभ्येत्य तत्र बलिनो बलीवर्दान्
गोणीश्च क्रीत्वा, अन्यद्रव्यमिषेण वसु तद्गोणीसञ्चितं तैरुह्य-
मानं शनैः कटकमनुयम् । तदधिकारिणा चन्द्रपालेनकेन-
चिद्वणिक्पुत्रेण विरचितसौहृदो^१ऽहममुनैव साकमुज्जयिनी-
मुपाविशम्^२ । मत्पितरावपि तां पुरीमभिगमय्य सकल-
गुणनिलयेन बन्धुपालनान्ना चन्द्रपालजनकेन नीयमानो
मालवनाथदर्शनं विधाय तदनुमत्या गूढवसतिमकरवम् ।

^१ ‘सुहृद्’-शब्दाद् युवादित्वादणि संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाद् “सुहृद्ग—”
इत्यस्याप्रवृत्तावादिहृद्विरेव इति दुर्धटवृत्तिः ।

^२ उपविशतेः प्रवेशार्थे प्रयोगादवाचकत्वं स्फुटमेव ।

‘ततः काननभूमिषु भवन्तमन्वेष्टुमुद्युक्तं मां परममित्रं
बन्धुपालो निशम्यावदत्—“सकलं धरणीतलमपारमन्वेष्टुम-
क्षमो भवान्मनोग्लानिं विहाय तूष्णीं तिष्ठतु । भवन्नायका-
लोकनकारणं शुभशकुनं निरीक्ष्य कथयिष्यामि” इति ।
तल्लपितामृताश्वासितहृदयोऽहमनुदिनं तदुपकण्ठवर्ती
कदाचिद् बालचन्द्रिकां नाम तरुणीरत्नं वणिङ्गन्दिरलक्ष्मीं
मूर्तामिवावलोक्य तदनुरक्तं दुरात्मानं दारुवर्माणं
चित्त्रैरुपायैर्निहत्य, विवाह्य तामिन्दुमुखीं दिवसेऽस्मिन्निर्गत्य
पुराद् बहिर्वर्तमानो नेत्रोत्सवकारि भवदवलोकन-
सुखमप्यनुभवामि’ इति ।

एवं मित्रवृत्तान्तं निशम्यास्नानमानसो राजवाहनः
स्वस्य च सोमदत्तस्य च वृत्तान्तमस्मै निवेद्य सोमदत्तम्
‘महाकालेश्वराराधनानन्तरं भवद्वल्लभां सपरिवारां
निजकटकं प्रापय्यागच्छ’ इति नियुज्य पुष्पोद्भवेन सेव्यमानो
भूस्वर्गायमाणमवन्तिकापुरं विवेश । तत्र ‘अयं मम
स्वामिकुमारः’ इति बन्धुपालादये बन्धुजनाय कथयित्वा
तेन राजवाहनाय बहुविधां सपर्यां कारयन् सकलकला-
कुशलो महीसुरवर इति पुरि प्रकटयन् पुष्पोद्भवोऽमुष्य
राज्ञो मज्जनभोजनादिकमनुदिनं स्वमन्दिरे कारयामास ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते पुष्पोद्भवचरितं नाम चतुर्थं उच्छ्वासः ।

अवन्तिसुन्दरीपरिणयः

[पूर्वपौठिका—पञ्चम उच्छ्वासः]

अथ मलयगिरिमहीरुहनिरन्तरावासिभुजङ्गमभुक्ता-
वशिष्टेनेव सूक्ष्मतरेण धृतहरिचन्दनपरिमलभरेणेव
मन्दगतिना दक्षिणानिलेन सहकारकिसलयमकरेन्द्रास्वाद-
रक्तकण्ठानां मधुकरकलकण्ठानां काकलीकलकलेन
दिक्चक्रं वाचालयन्, माकन्दसिन्दुवाररक्ताशोककिंशुक-
तिलकेषु कलिकामुपपादयन्, मदनमहोत्सवाय रसिक-
मनांसि समुल्लासयन् वसन्तसमयः समाजगाम ।
तस्मिन्नतिरमणीये कालेऽवन्तिसुन्दरी नाम मानसारनन्दिनी
प्रियवयस्यया बालचन्द्रिकया सह नगरोपान्तरम्योद्याने
विहारोत्कण्ठया पौरसुन्दरीसमवायसमन्विता कस्यचिच्चूत-
पोतकस्य च्छायाशीतले सैकततले गन्धकुसुमहरिद्राक्षत-
चीनाम्बरादिनानाविधेन परिमलद्रव्यनिकरेण मनोभव-
मर्चयन्ती रेमे ।

तत्र रतिप्रतिष्ठातिमवन्तिसुन्दरीं द्रष्टुकामः पुष्पोद्भव-
समन्वितो राजवाहनस्तदुपवनं प्रविश्य तत्र तत्र मलय-
मारुतान्दोलितशाखानिरन्तरसमुद्भिन्नकिसलयकुसुमफलसमु-
ल्लसितेषु रसालतरुषु कोकिलकीरालिकुलमधुकराणामा-
लापाञ् श्रावं श्रावं किञ्चिद्विकसदिन्दीवरकङ्गारकैरवराजीव-

राजो-कलहंस-सारस-कारण्डव-चक्रवाक-चक्रवालकलरव-
व्याकुलविमलशीतलसलिलललितानि सरांसि दर्शं दर्शम्
अमन्दलीलया ललनासमीपमवाप । बालचन्द्रिकया
'निःशङ्कमित आगम्यताम्' इति हस्तसंज्ञया समाहृतो
निजतेजोनिर्जितपुरुहृतो राजवाहनः क्लृप्तोदर्या अवन्ति-
सुन्दर्या अन्तिकं समाजगाम ।

'ललनाजनं सृजता विधात्रा नूनमेषा घुणाक्षरन्यायेन^१
निर्मिता । नो चेदञ्जभूरेवंविधनिर्माणनिपुणो यदि
स्यात्तर्हि तत्समानलावण्यामन्यां तरुणीं किं न करोति ?'
इति सविस्मयानुरागं विलोकयतस्तस्य समक्षं स्थातुं
लज्जिता सती किञ्चित्सखीजनान्तरितगात्रा राजवाहनं
विलोकयन्त्यतिष्ठत् । सा मनसीत्यमचिन्तयत्—'अनन्य-
साधारणसौन्दर्येणानेन कस्यां पुरि भाग्यवतीनां तरुणीनां
लोचनोत्सवः क्रियते ? पुत्ररत्नेनामुना पुरन्ध्रीणां पुत्रवतीनां
सीमन्तिनीनां का नाम सीमन्तमौक्तिकीक्रियते ? कास्य
देवी ? किमत्रागमनकारणमस्य ?' इति ।

ततो बालचन्द्रिका तयोरन्तरङ्गवृत्तिं भावविवेकैर्ज्ञात्वा
कान्तासमाजसन्निधौ राजनन्दनोदन्तस्य सम्यगाख्यानमनु-

^१ यथा घुणसंज्ञः कीटः काष्ठं विध्यन् अक्षराकृतिं निर्मातुं यदृच्छया
कदापि प्रभवति, तथा ; काकतालीयन्यायेन इत्यर्थः । ललनाकुलस्थानवरत-
निर्माणेन देवादोदृशो रमणो विधातुर्हस्तान् निर्गलितेति भावः ।

चितमिति लोकसाधारणैर्वाक्यैरभाषत—‘भर्तृदारिके, अयं सकलकलाप्रवीणो देवतासान्निध्यकरण आहवनिपुणो भूसुरकुमारो मणिमन्त्रौषधिज्ञः परिचर्यार्ही भवत्या पूज्यताम्’ इति ।

तदाकर्ण्य सन्तुष्टान्तरङ्गा राजकन्या कुमारं समुचितासनासीनं विधाय सखीहस्तेन शस्तेन गन्धकुसुमाक्षतधनसारताम्बूलादिवस्तुनिचयेन पूजां तस्मै कारयामास ।

राजवाहनोऽप्येवमचिन्तयत्—‘नूनमेषा पूर्वजन्मनि मे जाया यज्ञवती । नो चेदेतस्यामेवंविधोऽनुरागो मन्मनसि न जायेत । शापावसानसमये तपोनिधिदत्तं जातिस्मरत्वमावयोः समानमेव । तथापि कालजनितविशेषसूचकवाक्यैरस्या ज्ञानमुत्पादयिष्यामि ।’

तस्मिन्नेव समये कोऽपि मनोरमो राजहंसस्तदुपकण्ठमगमत् । समुत्सुकया राजकन्यया मरालग्रहणे नियुक्तां बालचन्द्रिकामवलोक्य ‘समुचितो वाक्यावसरः’ इति सम्भाषणनिपुणो राजवाहनः सलीलमलपत्—‘सखि, पुरा शाम्बो नाम कश्चिन्महीवल्लभो मनोवल्लभया सह कमलाकरमवाप्य तत्र कोकनदकदम्बसमीपे निद्राधीनमानसं राजहंसं शनैर्गृहीत्वा विसगुणेन तस्य चरणयुगलं निगडयित्वा कान्तामुखं सानुरागं विलोकयन् मन्दस्मितविकसितैककपोलमण्डलस्तामभाषत—“इन्दुमुखि, मया बडो मरालः शान्तो मुनिवदास्ते । स्वेच्छयानेन

गम्यताम्' इति । सोऽपि राजहंसः शास्त्रमशपत्—
“महोपाल, यदस्मिन्नम्बुजखण्डेऽनुष्ठानपरायणतया परमा-
नन्देन तिष्ठन्तं नैष्ठिकं मामकारणं राज्यगर्वेणावमानित-
वानसि तदेतत्पाप्मना रमणीविरहसन्तापमनुभव” इति ।

‘विषमवदनः शास्त्रो जोवितेश्वरोविरहमसहिष्णु-
र्भूमौ दण्डवत् प्रणम्य सविनयमभाषत—“महाभाग,
यदज्ञानेनाकरवं तत् क्षमस्व” इति । स तापसः करुणाकृष्ट-
चेतास्तमवदत्—“राजन्, इह जन्मनि भवतः शापफलाभावो
भवतु । मद्वचनस्यामोघतया भाविनि जनने शरीरान्तरं
गताया अस्याः सरसिजाच्या वल्लभो भूत्वा मुहूर्तद्वयं
मञ्चरणयुगलबन्धकारितया मासद्वयं शृङ्खलानिगडितचरणो
रमणीवियोगविषादमनुभूय पश्चादनेककालं वल्लभया सह
राज्यसुखं लभस्व” इति । तदनु जातिस्मरत्वमपि
तयोरन्वष्टह्लात् । तस्मान्मरालबन्धनं न करणीयं त्वया’ इति ।

सापि भर्तृदारिका तद्वचनाकर्णनाभिज्ञातस्वपुरातन-
जननवृत्तान्ता ‘नूनमयं मत्प्राणवल्लभः’ इति मनसि जानती
रागपल्लवितमानसा समन्दहासमवोचत्—‘सौम्य, पुरा
शास्त्रो यज्ञवतोसन्देशपरिपालनाय तथाविधं हंसबन्धन-
मकार्षीत् । तथा हि लोके पण्डिता अपि दाक्षिण्येनाकार्यं
कुर्वन्ति’ इति कन्याकुमाराविवमन्योन्यपुरातनजनननामधेये
परिचिते परस्परज्ञानाय साभिज्ञमुक्त्वा रागपूर्णमानसौ
बभूवतुः ।

तस्मिन्नवसरे मालवेन्द्रमहिषी परिजनपरिवृता दुहित्व-
केलीविलोकनाय तं देशमवाप । बालचन्द्रिका तु तां दूरतो
विलोक्य ससम्भ्रमं हस्तसंज्ञया पुष्पोद्भवसेव्यमानं राजवाहनं
वृक्षवाटिकान्तरिक्षगात्रमकरोत् । सा मानमारमहिषी
सखीसमेताया दुहितुर्नानाविधां विहारलीलामनुभवन्ती
क्षणं स्थित्वा दुहित्वा समेता निजागारगमनायोद्युक्ता बभूव ।

राजवाहनोऽपि यत्र हृदयवत्सभावलोकनसुखमलभत
तदुद्यानं विरहविनोदाय पुष्पोद्भवसमन्वितो जगाम ।
तस्मिन्नवसरे धरणीसुर एकः सूक्ष्मचित्रनिवसनः
स्फुरन्मणिकुण्डलमण्डितो मुण्डितमस्तकमानवसमेतश्चतुर-
विधमनोरमो यदृच्छया समागतः समन्ततोऽभ्युल्लसत्तेजो-
मण्डलं राजवाहनमाशीर्वादपूर्वकं ददर्श । राजा^१ सादरम्
—‘को भवान् ? कस्यां विद्यायां निपुणः ?’ इति तं
पप्रच्छ । स च ‘विद्येश्वरनामधेयोऽहमैन्द्रजालिकविद्या-
कोविदो विविधदेशेषु राजमनोरञ्जनाय भ्रमब्रुज्जयिनीमद्या-
गतोऽस्मि’ इति शशंस । पुनरपि राजवाहनं सम्यगालोक्य
‘अस्यां लीलावनौ पाण्डुरतानिमित्तं किम् ?’ इति साभिप्रायं
विहस्यापृच्छत् । पुष्पोद्भवश्च निजकार्यकरणं तर्कयन्नेन-
मादरेण बभाषे—‘ननु सतां सख्यस्याभाषणपूर्वतयाचिरं

^१ “नामैकदेशग्रहणेन नामभावग्रहणम्” इति न्यायेन वा, “भाविनि
भूतत्वारोपः” इति न्यायेन वा राजन्-शब्देन राजवाहनस्य व्यपदेशः ।

रुचिरभाषणो भवानस्माकं प्रियवयस्यो जातः । सुहृदामकथं च किमस्ति ? केलीवनेऽस्मिन् वसन्तमहोत्सवायागताया मालवेन्द्रसुताया राजनन्दनस्यास्य चाकस्मिकदर्शनेऽन्योन्यानुरागातिरेकः समजायत । परिणयविध्युपायाभावेनासावीदृशीमवस्थामनुभवति' इति ।

विद्येश्वरो लज्जाभिरामं राजकुमारमुखमभिवीक्ष्य विरचितमन्दहासो व्याजहार—'देव, भवदनुचरे मयि तिष्ठति तव कार्यमसाध्यं किमस्ति ? अहमिन्द्रजालविद्यया मालवेन्द्रं मोहयन् पौरजनसमक्षमेव तत्तनयापरिणयं रचयित्वा कन्यान्तःपुरप्रवेशं कारयिष्यामीति वृत्तान्त एष राजकन्यकायै सखीमुखेन पूर्वमेव कथयितव्यः' इति । सन्तुष्टमना महीपतिरनिमित्तमित्रं प्रकटीकृतकृत्रिमक्रियापाटवं विप्रलम्भकृत्रिमप्रेमसहजसौहार्दवेदिनं तं विद्येश्वरं सबहुमानं विससर्ज ।

अथ राजवाहनो विद्येश्वरस्य क्रियापाटवेन फलितमिव मनोरथं मन्यमानः पुष्पोद्भवेन सह स्वमन्दिरमुपेत्य सादरं बालचन्द्रिकासुखेण निजवत्सभाय महीसुरक्रियमाणं विवाहोपायं वेदयित्वा कौतुकाकृष्टहृदयः 'कथमिमां क्षपां क्षपयामि' इत्यतिष्ठत् ।

परित्युः प्रभाते विद्येश्वरो महता निजपरिजनेन सह राजभवनद्वारान्तिकमुपेत्य दौवारिकनिवेदितनिजवृत्तान्तः सहसोपगम्य सप्रणामम् 'ऐन्द्रजालिकः समागतः' इति

हाःस्थैर्विज्ञापितेन तद्दर्शनकुतूहलाविष्टेन समुत्सुकावरोध-
सहितेन मालवेन्द्रेण समाह्वयमानो विद्येश्वरः कक्षान्तरं
प्रविश्य सविनयमाशिषं दत्त्वा तदनुज्ञातः परिजनताड्य-
मानेषु वाद्येषु नट्यत्सु, गायिकासु मदकलकोकिलामञ्जल-
ध्वनिषु, समधिकरागरञ्जितसामाजिकमनोवृत्तिषु पिच्छिका-
भ्रमणेषु सपरिवारं परिवृढं भ्रामयन्^१ मुकुलितनयनः
क्षणमतिष्ठत् ।

तदनु विषमं विषमुत्त्वणं वमन्तः फणालङ्करणा
रत्नराजिनीराजितराजमन्दिराभोगा भोगिनो भयं जनयन्तो
निश्चेरुः । गृध्राश्च बहवस्तुण्डैरहिपतीनादाय दिवि सम-
चरन् । ततोऽयजन्मा नरसिंहस्य हिरण्यकशिपोर्दित्ये-
श्वरस्य विदारणमभिनीय महदाश्चर्यान्वितं^२ राजानमभाषत
—‘राजन्, अवसानसमये भवता शुभसूचकं द्रष्टुमुचितम् ।
ततः कल्याणपरम्परावाप्तये भवदात्मजांकारायास्तरुण्या
निखिललक्षणोपेतस्य राजनन्दनस्य विवाहः कार्यः’ इति ।

तदवलोकनकुतूहलेन महीपालेनानुज्ञातः स
सङ्कल्पितार्थसिद्धिसम्भावनसम्पुल्लवदनः सकलमोहजनक-
मञ्जनं लोचनयोर्निक्षिप्य परितो व्यलोकयत् । सर्वेषु

^१ “मितां ऋस्वः” इति सूत्रे “वा चित्तविरागे” इत्यतो वेत्यनुवर्त्य
व्यवस्थितविभाषाग्रयणादत्र ऋस्वाभावः ।

^२ महाशय्यान्वितम् इति साधु ।

‘तदैन्द्रजालिकमेव कर्म’ इति साङ्गतं पश्यन्तु रागपल्लवित-
हृदयेन राजवाहनेन पूर्वसङ्केतसमागताम् अनेकभूषण-
भूषिताङ्गीम् अवन्तिसुन्दरीं वैवाहिकमन्त्रतन्त्रनैपुण्येनाग्निं
साक्षीकृत्य संयोजयामास ।

क्रियावसाने सति ‘इन्द्रजालपुरुषाः, सर्वे गच्छन्तु
भवन्तः’ इति द्विजन्मनोच्चैरुच्यमाने सर्वे मायामानवा
यथायथमन्तर्भावं गताः । राजवाहनोऽपि पूर्वसङ्कल्पितेन
गूढोपायचातुर्येणैन्द्रजालिकपुरुषवत् कन्यान्तःपुरं विवेश ।
मालवेन्द्रोऽपि तदङ्गतं मन्यमानस्तस्मै वाडवाय प्रचुरतरं
धनं दत्त्वा विद्येश्वरम् ‘इदानीं साधय’ इति विसृज्य
स्वयमन्तर्मन्दिरं जगाम । ततोऽवन्तिसुन्दरी प्रियसहचरी-
वरपरिवारा वल्लभोपेता सुन्दरं मन्दिरं ययौ । एवं
दैवमानुषबलेन मनोरथसाफल्यमुपेतो राजवाहनः चित्त-
हारिणं चतुर्दशभुवनवृत्तान्तं आवयामास ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेऽवन्तिसुन्दरीपरिणयो
नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

राजवाहनचरितम्

[प्रथम उच्छ्वासः]

श्रुत्वा तु भुवनवृत्तान्तमुत्तमाङ्गना विस्मयविकसिताक्षी
सस्मितमिदमभाषत—‘दयित, त्वत्प्रसादादद्य मे चरितार्था
श्रोत्रवृत्तिः । अद्य मे मनसि तमोपहृस्वया दत्तो ज्ञान-
प्रदीपः । पक्वमिदानीं त्वत्पादपद्मपरिचर्याफलम् । अस्य
च त्वत्प्रसादस्य किमुपकृत्य प्रत्युपकृतवती भवेयम् ?
अभवदीयं हि नैव किञ्चिन्मत्सम्बद्धम् ।’

सुप्तयोस्तु तयोः स्वप्ने विसगुणनिगडितपादो जरठः
कश्चिज्जालपादोऽदृश्यत । प्रत्यबुध्येतां चोभौ । अथ तस्य
राजकुमारस्य कमलमूढशशिकिरणरञ्जुदामनिगृहीतमिव
रजतशृङ्खलोपगूढं चरणयुगलमासीत् । उपलभ्यैव च
‘किमेतत्’ इत्यतिपरित्वासविह्वला मुक्तकण्ठमाचक्रन्द
राजकन्या । येन च तत्सकलमेव कन्यान्तःपुरमग्नि-
परीतमिव पिशाचोपहतमिव वेपमानम् अनिरूप्यमाण-
तदात्वायतिविभागम् अगण्यमानरहस्यरक्षासमयम् अवनि-
तलविप्रविध्यमानगात्रम् आक्रन्दविदीर्यमाणकण्ठम्
अश्रुस्रोतोऽवगुण्ठितकपोलतलम् आकुलीबभूव ।

तुमुले चास्मिन् समयेऽनियन्त्रितप्रवेशाः ‘किं किम्’
इति सहसोपसृत्य विविशुरन्तर्वंशिकपुरुषाः, ददृशुश्च

तदवस्थं राजकुमारम् । तदनुभावनिरुद्धनिग्रहेच्छासु
सद्य एव ते तमर्थं चण्डवर्मणे निवेदयाञ्चक्रुः । सोऽपि
कोपादागत्य निर्दहन्निव दहनगर्भया दृशा निशास्योत्पन्न-
प्रत्यभिज्ञः 'कथं स एवैष मदनुजमरुणनिमित्तभूतायाः
पापाया बालचन्द्रिकायाः पत्युरत्यभिनिविष्टवित्तदर्पस्य
वैदेशिकवर्णिकपुत्रस्य पुष्पोद्भवस्य मित्वं रूपमत्तः कलाभि-
मानी नैकविधविप्रलम्भोपायपाटवावर्जितमूढपौरजनमिथ्या-
रोपितवितथदेवतानुभावः कपटधमकञ्चुको निगूढपापशील-
श्चपलो ब्राह्मणब्रुवः^१ । कथमिवैनमनुरक्ता मादृशेष्वपि
पुरुषसिंहेषु सावमाना पापेयमवन्तिसुन्दरी । पश्यतु
पतिमद्यैव शूलावतंसितमियमनार्यशीला कुलपांसनी' इति
निर्भर्त्सयन् भीषणभ्रुकुटिदूषितललाटः काल इव काललोह-
दण्डकर्कशेन बाहुदण्डेनावलम्ब्य हस्ताम्बुजे रेखाम्बुज-
रथाङ्गलाञ्छने राजपुत्रं सरभसमाचकर्ष ।

स तु स्वभावधीरः सर्वपौरुषातिभूमिः सहिष्णुतैक-
प्रतिक्रियां दैवीमेव तामापदमवधार्य 'स्मर तस्या हंस-
गामिनि हंसकथायाः । सहस्र वासु मासद्वयम्' इति

^१ विहितनित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानग्रन्थब्राह्मणवाचकी 'ब्राह्मणब्रुव'शब्दो
यद्यपि चतुर्थे राजवाहने प्रयोक्तुं न युक्तस्तथापि प्रयोक्तुः क्रोधोन्मत्तभावं सविशेषं
विशदयन् रसपोषमेवावहति ।

^२ एनम्—अध्याजियमाण-प्रतिशब्दयोगे द्वितीया ; यद्वा, अनोः
कर्मप्रवचनीयत्वम्, तद्योगे द्वितीया ।

प्राणपरित्यागरागिणीं प्राणसमां समाश्वास्यारिवश्यता-
मयासीत् ।

अथ विदितवार्तावार्तां महादेवीमालवेन्द्रौ जामातर-
माकारपक्षपातिनावात्मपरित्यागोपन्यासेनारिणा जिघांस्य-
मानं ररक्षतुः, न शेकतुस्तु तमप्रभुत्वादुत्तारयितुमापदः ।
स किल चण्डशीलश्चण्डवर्मा सर्वमिदमुदन्तजातं राजराज-
गिरौ तपस्यते दर्पसाराय सन्दिश्य सर्वमेव पुष्पोद्भवकुटुम्बकं
सर्वस्वहरणपूर्वकं सद्य एव बन्धने क्षिप्त्वा कृत्वा च राज-
वाहनं राजकेशरिकिशोरकमिव दारुपञ्जरनिबद्धं मूर्धजजाल-
विलीनचूडामणिप्रभावविक्षिप्तक्षुत्पिपासादिखेदं च तमव-
धूतदुहित्प्रार्थनस्याङ्गराजस्योद्धरणायाङ्गान् अभियास्यन्न-
नन्यविश्वासान्निनाय, कुरोध च बलभरदत्तकम्पश्चम्पाम् ।

चम्पेश्वरोऽपि सिंहवर्मा सिंह इवासह्यविक्रमः प्राकारं
भेदयित्वा महता बलसमुदायेन निर्गत्य स्वप्रहितदूत-
व्राताहृतानां साहाय्यदानायातिसत्वरमापततां धरापती-
नामचिरकालभाविन्यपि सन्निधावदत्तापेक्षः साक्षादि-
वावलेपो वपुष्मानक्षमापरीतः प्रतिबलं प्रतिजग्राह ।
जगृहे च महति सम्पराये क्षीणसकलसैन्यमण्डलः प्रचण्ड-
प्रहरणशतभिन्नमर्मा सिंहवर्मा करिणः करिणमवपुत्याति-
मानुषप्राणबलेन चण्डवर्मणा ।

स च तद्वह्निर्गम्बालिकायामबलारत्नसमाख्याताया-
मतिमात्राभिलाषः प्राणैरेनं न व्ययूयुजत्, अपि त्वनोनय-

दपनोताशेषशल्यमकल्यसन्धो बन्धनम् । अजीगणञ्च गणक-
सङ्घैः 'अद्यैव क्षपावसाने विवाहनीया राजदुहिता' इति ।

कृतकौतुकमङ्गले • च तस्मिन्नेकपिङ्गाचलात् प्रति-
निवृत्त्यैणजङ्घो नाम जङ्घाकरिकः प्रभवतो दर्पसारस्य
प्रतिसन्देशमावेदयत्—'अयि मूढ, किमस्ति [दुर्वृत्तेऽस्मिन्]
कश्चित्कृपावसरः ? स्थविरः स राजा जराविलुप्तमानाव-
मानचित्तो दुश्चरितदुहितृपक्षपाती यदेव किञ्चित् प्रलपति
त्वयापि किं तदनुमत्या स्थातव्यम् ? अविलम्बितमेव
तस्य दुरात्मनश्चित्तवन्धवार्ताप्रेषणेन श्रवणोत्सवोऽस्माकं
विधेयः । सा च दुष्टकन्या सहानुजेन कीर्तिसारेण
निगडितचरणा चारके निरोद्धव्या' इति ।

तच्चाकर्ण्य 'प्रातरेव राजभवनद्वारे स च दुरात्मा
सन्निधापयितव्यः । चण्डपोतश्च मातङ्गपतिरुचितकल्पनोप-
पन्नस्तत्रैव समुपस्थापनीयः । कृतविवाहकृत्यश्रोत्यायाहमेव
तमनार्यशीलं तस्य हस्तिनः कृत्वा क्रीडनकं तदधिरूढ एव
गत्वा शत्रुसाहायकाय प्रत्यासीदतो राजन्यकस्य सकोश-
वाहनस्यावग्रहणं करिष्यामि' इति पार्श्वचरानवेक्षाञ्चक्रे ।

निन्ये चासावहन्यन्यस्मिन्नुन्मिषत्येवोषोरागे राजपुत्रो
राजाङ्गनं रक्षिभिः ; उपतस्थे च क्षरितगण्डश्चण्डपोतः ;
क्षणे च तस्मिन्मुमुचे तदङ्घ्रियुगलं रजतशृङ्खलया ।

सा चैनं चन्द्रलेखाच्छविः काचिदप्सरो भूत्वा प्रदक्षिणी-
कृत्य प्राञ्जलिर्व्यजिज्ञपत्—'देव, दीयतामनुग्रहार्द्रं चित्तम् ।

अहमस्मि सोमरश्मिसम्भवा सुरतमञ्जरी नाम सुरसुन्दरी ।
तस्या मे नभसि नलिनलुब्धमुग्धकलहंसानुबद्धवक्त्राया-
स्तन्निवारणक्षोभविच्छिन्नविगलिता * हारयष्टिर्यदृच्छया
जातु हैमवते मन्दोदके मग्नोन्मग्नस्य महर्षेर्मार्कण्डेयस्य
मस्तके मणिकिरणद्विगुणितपलितमपतत् । पातितश्च
कोपितेन कोऽपि तेन मयि शापः—“पापे, भजस्व लोह-
जातिमजातचैतन्या सती” इति ।

‘स पुनः प्रसाद्यमानस्त्वत्पादपद्मद्वयस्य मासद्वयमात्रं
सन्दानतामित्य निस्तरणीयामिमामापदमपरिचीणशक्तित्वं
चेन्द्रियाणामकल्पयत् । अनल्पेन च पाप्मना रजत-
शृङ्खलीभूतां मामैच्चाकस्य राज्ञो वेगवतः पौत्रः, पुत्रो
मानसवेगस्य, वीरशेखरो नाम विद्याधरः शङ्करगिरौ
समध्यगमत् । आत्मसात्कृता च तेनाहमासम् ।

‘अथासौ पितृप्रयुक्तवैरे प्रवर्त्तमाने विद्याधरचक्रवर्तिनि
वत्सराजवंशवर्धने नरवाहनदत्ते विरसाशयस्तदपकार-
क्षमोऽयमिति तपस्यता दर्पसारेण सह समसृज्यत ।
प्रतिश्रुतं च तेन तस्मै स्वसुरवन्तिसुन्दर्याः प्रदानम् ।

‘अन्यदा तु वियति व्यवदायमान-
चन्द्रिके मनोरथप्रियतमामवन्तिसुन्दरीं दिदृक्षुस्तदिन्द्र-
मन्दिरद्युति कुमारीपुरमुपासरत् । अन्तरितस्तिर-
स्करिण्या विद्यया स च तां तदा त्रिभुवनसर्गयात्रा-
संहारसम्बद्धाभिः कथाभिरमृतस्यन्दिनीभिर्विनोद्यमानां

न्यरूपयत् । स तु प्रकुपितोऽपि त्वदनुभावप्रतिबद्धनिग्रहा-
न्तराध्यवसायः सुखसुप्तयोर्युवयोर्देवदत्तोत्साहः पाण्डुलोह-
शृङ्खलात्मना मया पादपद्मयोर्युगलं तव निगडयित्वा
सरोषरभसमपासरत् । अवसितश्च ममाद्युः शपः । तच्च
मासद्वयं तव पारतन्त्र्यम् । प्रसीदेदानीम् । किं तव
करणीयम् ? इति प्रणिपतन्तीं 'वार्तयानया मत्प्राणसमां
समाश्वासय' इति व्यादिश्य विससर्ज ।

तस्मिन्नेव क्षणान्तरे 'हतो हतश्चण्डवर्मा सिंहवर्म-
दुहितुरम्बालिकायाः पाणिस्पर्शरागप्रसारिते बाहुदण्ड एव
बलवदवलम्ब्य सरभसमाकृष्य केनापि दुष्करकर्मणा
तस्करेण नखप्रहारेण ; राजमन्दिरोद्देशं च शवशतमय-
मापादयन्नचकितगतिरसौ विहरति' इति वाचः समभवन् ।

श्रुत्वा चैतत्तमेव मत्तहस्तिनमुदस्ताधोरणो राजपुत्रो-
ऽधिरुह्य रंहसोत्तमेन राजभवनमभ्यवर्तत । स्तम्बे-
रमरयावधूतपदातिदत्तवर्त्मा च प्रविश्य विश्वाभ्यन्तरम-
दभ्राभ्रनिर्घोषगम्भीरेण स्वरेणाभ्यधात्—'कः स महापुरुषो
येनैतन्मानुषमात्रदुष्करं महत्कर्मानुष्ठितम् ? आगच्छतु,
मया सहैमं मत्तहस्तिनमारोहतु । अभयं मदुपकरण-
वर्तिनो देवदानवैरपि विगृह्णानस्य' इति ।

निशम्यैवं स पुमानुपोढहर्षो निर्गत्य कृताञ्जलिराक्रम्य
संज्ञासङ्कचितं कुञ्जरगात्रमसक्तमध्यरुक्षत् । आरोहन्तमेवैनं
निर्वर्ण्य हर्षोत्फुल्लदृष्टिः 'अये, प्रियसखोऽयमपहारवर्मैव'

इति पञ्चान्निषीदतोऽस्य बाहुदण्डयुगलमुभयभुजमूल-
प्रवेशितमग्रेऽवलम्ब्य स्वमङ्गमालिङ्गयामास । स्वयं च
पृष्ठतो वलिताभ्यां भुजाभ्यां पर्यवेष्टयत् । तत्क्षणोपसंहृता-
लिङ्गनव्यतिकरश्चपहारवर्मा चापचक्रकणपकर्पणप्रासपट्टिश-
मुसलतोमरादिप्रहरणजातमुपयुञ्जानान् बलावलिप्तान्
प्रतिबलवीरान् बहुप्रकारायोधिनः परिक्षिप्तः क्षितौ
विचिक्षेप । क्षणेन चाद्राक्षीत्तदपि सैन्यमन्येन समन्ततो-
ऽभिमुखमभिधावता बलनिकायेन परिक्षिप्तम् ।

अनन्तरं च कश्चित्कर्णिकारगौरः कुरुविन्दसवर्णकुन्तलः
कमलकोमलपाणिपादः कर्णचुम्बिदुग्धधवलस्निग्धनील-
लोचनः कटितटनिविष्टरत्ननखः पट्टनिवसनः कृशाकृशो-
दरोरःस्थलः कृतहस्ततया रिपुकुलमिषुवर्षेणाभिवर्षन्
पादाङ्गुलिष्ठुरावष्टकर्मूलेन प्रजविना गजेन सन्निवृत्त्य
पूर्वोपदेशप्रत्ययात् 'अयमेव स देवो राजवाहनः' इति
प्राञ्जलिः प्रणम्यापहारवर्मणि निविष्टदृष्टिराचष्ट—'त्वदा-
दिष्टेन मार्गेण सन्निपातितमेतदङ्गराजसाहाय्यदानायोपस्थितं
राजकम् । अरिबलं च विहतविध्वस्तं स्त्रीबालहार्यशस्त्रं
वर्तते । किमन्यत्कृत्यम्' इति ।

हृष्टस्तु व्याजहारापहारवर्मा—'देव, दृष्टिदानेनानु-
गृह्यतामयमाज्ञाकरः । सोऽयमेव ह्यमुना रूपेण धन-
मित्राख्यया चान्तरितो मन्तव्यः । स एवायं निर्गमय्य
बन्धनादङ्गराजमपवर्जितं च कोशवाहनमेकीकृत्यास्मद्दृष्टो-

णामुना सह राजन्यकेनैकान्ते सुखोपविष्टमिह देवमुपतिष्ठतु
यदि न दोषः' इति ।.

देवोऽपि 'यथा ते रोचते' इति तमाभाष्य गृत्वा च
तन्निदिष्टेन मार्गेण नगराद्बहिरतिमहतो रोहिण्यद्रुमस्य
कस्यचित् क्षौमावदातसैकते गङ्गातरङ्गपवनपातशीतले तले
द्विरदादवततार । प्रथमसमवतीर्णेनापहारवर्मणा च
स्वहस्तसत्वरसमीकृते मातङ्ग इव भागोरथीपुलिनमण्डले
सुखं निषसाद ।

तथा निषण्णं च तमुपहारवर्माथपालप्रमतिमित्रगुप्त-
मन्त्रगुप्तविश्रुतैर्मैथिलेन च प्रहारवर्मणा, काशीभर्ता च
कामपालेन, चम्पेश्वरेण च सिंहवर्मणा, सहोपागत्य धनमित्रः
प्रणिपपात । देवोऽपि हर्षाविद्धमभ्युत्थितः 'कथं समस्त
एष मित्रगणः समागतः, को नामायमभ्युदयः' इति कृत-
यथोचितोपचारान्निर्भरतरं परिरिभे । काशीपतिमैथिलाङ्ग-
राजांश्च सुहृन्निवेदितान् पितृवदपश्यत् । तैश्च हर्षकम्पित-
पलितं सरभसोपगूढः परमभिननन्द ।

ततः प्रवृत्तासु प्रीतिसङ्ख्यासु प्रियवयस्रगणानुयुक्तः
स्वस्र सोमदत्त-पुष्पोद्भवयोश्च चरितमनुवर्ण्य, सुहृदामपि
वृत्तान्तं क्रमेण श्रोतुं कृतप्रस्तावः, तांश्च तदुक्तावन्वयुङ्क्त ।

इति त्रयोदशोऽध्यायः कृतौ दशकुमारचरिते राजवाहनचरितं

नाम प्रथम उच्छ्वासः ।

• उपहारवर्म्मचरितम् •

[तृतीय उच्छ्वासः]

‘ एषोऽस्मि पर्यटन्नेकदा गतो विदेहेषु । मिथिला-
मप्रविश्यैव बहिः क्वचिन्मठिकायां विश्रमितुमेत्य, कयापि
वृद्धतापस्या दत्तपाद्यः क्षणमलिन्दभूमाववास्थिषि । तस्यास्तु
मद्दर्शनादेव किमप्यावद्धधारमशु प्रावर्त्तत ।

“ किमेतदम्ब कथय कारणम् ” इति पृष्टा सकरुण-
माचष्ट, “ जैवाढक, ननु श्रूयते पतिरस्या मिथिलायाः
प्रहारवर्म्मा नामासीत् ; तस्य खलु मगधराजो राजहंसः
परं मित्रमासीत् । तयोश्च वल्लभे वसुमती-प्रियंवदे सख्य-
मप्रतिममधत्ताम् । अथ प्रथमगर्भाभिनन्दितां प्रियसखीं
वसुमतीं दिदृक्षुः प्रियंवदा सह भर्ता पुष्पपुरमगमत् ।

“ तस्मिन्नेव च समये मालवेन मगधराजस्य महज्जन्य-
मजनि । तत्र लेशतोऽपि दुर्लक्षां गतिमगमन्मगधराजः ।
मैथिलस्तु मालवेन्द्रप्रयत्नप्राणितः स्वविषयं प्रतिनिवृत्तो
ज्येष्ठस्य संहारवर्म्माणः सुतैर्विकटवर्म्मप्रभृतिभिर्व्याप्तं राज्य-
माकर्ण्य, स्वस्तीयात् [सुहृत्पतेर्दण्डावयवमादित्सुः, अटवी-
पथमवगाह्य, लुब्धकलुप्तसर्वस्वोऽभूत् ।

“तत्सुतेन च कनोयसा हस्तवर्त्तिना सहैकाकिनी
वनचरशरवर्षभयपलायिता वनमगाहिषि । तत्र च मे
शार्दूलनखावलीढनिपतितायाः पाणिभ्रष्टः स बालकः
कस्यापि कपिलाश्वस्य क्रोडमभ्यलीयत । तच्छ्रुवा-
कर्षिणश्च व्याघ्रस्यासूनिषुरिष्वसनयन्त्वमुक्तः क्षणाद् अलिक्षत् ;
भिक्षुदारकैः स बालोऽपाहारि ।

“सा त्वहं मोहसुप्ता, केनापि वृष्णिपालेनोपनीय स्वं
कुटीरमावेश्य कृपयोपक्रान्तव्रणा, स्वस्थीभूय स्वभर्तुरन्तिक-
मुपतिष्ठासुरसहायतया यावद् व्याकुलीभवामि, तावन्ममैव
दुहिता सह यूना केनापि तमेवोद्देशमागमत् ।

“सा भृशं रुरोद । रुदितान्ते च सा सार्थघाते
स्वहस्तगतस्य राजपुत्रस्य किरातभर्त्तहस्तगमनम्, आत्मनश्च
केनापि वनचरेण व्रणविरोपणम्, स्वस्थायाश्च पुनस्तेनोपयन्तुं
चिन्तिताया निक्षुब्धजातिसंसर्गवैक्लव्यात् प्रत्याख्यानपारुष्यम्,
तदक्षमेण चामुना विविक्ते विपिने स्वशिरःकर्त्तनोद्यमनम्,^१
अनेन यूना यदृच्छया दृष्टेन तस्य दुरात्मनो हननम्,
आत्मनश्चोपयमनम् इत्यकथयत् ।

^१ अत्र समासस्थित्यः “कर्मणि च” इति षष्ठीसमासप्रतिषेधात् ; न
चात्र समासान्तरं स्वीकर्त्तव्यम्, शेषषष्ठ्या वा समासः, तथात्वे ‘अमुना’
इत्यत्र तृतीयानुपपत्तेः । वस्तुतस्तु समासप्रतिषेधकशास्त्राणि सर्वत्र न
समाद्रियन्ते कवय इति सर्वमवदातम् ।

“स तु पृष्ठो मिथिलेन्द्रस्यैव कोऽपि सेवकः कारण-
विलम्बी तन्मार्गानुसारी जातः । सह तेन भर्तुरन्तिक-
मुपसृत्य पुत्रवृत्तान्तेन श्रोत्रमस्य दैव्याः प्रियंवदायाश्चा-
दहाव । स च राजा दिष्टदोषाज्जोष्ठभ्रातुः पुत्रैश्चिरं
विगृह्य, पुनरसहिष्णुतयातिमात्रं चिरं प्रयुध्य बद्धः, देवी
च बन्धनं गमिता ।

“दग्धा पुनरहमस्मिन्नपि वार्द्धके हतजीवितमपारयन्ती
हातुं प्रव्रज्यां किलाग्रहीषम् ; दुहिता तु मम विकटवर्त्म-
महादेवीं कल्पसुन्दरीं किलाशिश्नियत् । तौ चेद्राजपुत्रौ
निरुपद्रवावेवावर्धिष्येताम्, इयता कालेन तवेमां
वयोऽवस्थामस्पृक्ष्यताम्^१ । तयोश्च सतोर्न दायादा नरेन्द्रस्य
प्रसह्यकारिणो भवेयुः ” इति प्रमन्युरभिरुरोद ।

‘श्रुत्वा च तापसीगिरमहमपि प्रवृद्धबाष्पो निगूढम-
भ्यधाम्, “यद्येवम् अम्ब समाश्वसिहि । नन्वस्ति
कश्चिन्मुनिस्त्वया तदवस्थया पुत्राभ्युपपादनार्थं याचितः,
तेन स लब्धो वर्द्धितश्च । वार्त्तयमतिमहती ; किमनया ?
सोऽहमस्मि । शक्यश्च मयासौ विकटवर्त्मा यथाकथञ्चि-
दुपश्लिष्य व्यापादयितुम् ; अनुजाः पुनरतिबहवः,
तैरपि घटन्ते पौरजानपदाः । मां तु न कश्चिदिहत्य

^१ मुद्रितेष्वमुद्रितेषु च पुस्तकेषु सममेव समुपलभ्यमानः ‘अस्पृक्ष्येताम्’
इति पाठो लिपिकरप्रमादकृतः ।

ईदृक्तया जनो जानाति । पितरावपि तावदित्यं न
संविदाते, किमुतेतरे ? तदेनमर्थमुपायेन साधयिष्यामि ”
इत्यगादिषम् ।

‘सा तु वृद्धा सरुदितं परिष्वज्य, मुहुः शिरस्युपाघ्राय
प्रस्रुतस्तनी, सगद्गदमगदत्, “वत्स, चिरं जीव,
भद्रं तव ; असन्नोऽद्य भगवान् विधिः । अद्यैव प्रहार-
वर्म्मण्यधि विदेहा जाताः, यतः प्रलम्बमानपीनबाहु-
र्भवान् अपारमेतं शोकसागरमद्योत्तारयितुं स्थितः ।
अहो ! महद् भागधेयं देव्याः प्रियंवदायाः ” इति
हर्षनिर्भरा स्नानभोजनादिना मामुपाचरत् ।

‘अग्निश्चियं चास्मिन् मठैकदेशे निशि कटशय्याम् ।
अचिन्तयं च, “विनोपधिनायमर्थो न साध्यः ;
तदस्य राज्ञो वृत्तान्तमशेषं सम्यगवगम्य किञ्चिज्जालमा-
चरेयम् ” इति । इति चिन्तयत्येव मयि महार्णवोन्मग्न-
मार्तण्डतुरङ्गमश्वासरयावधूतेव व्यावर्त्तत त्रियामा ।
समुद्रगर्भवासजडीकृत इव मन्दप्रतापो दिवसकरः
प्रादुरासीत् ।

‘उत्थाय, अवसायितदिनमुखनियमविधिः, तां मे
मातरमवादिषम्, “अम्ब, जाल्मस्य विकटवर्म्मणः
कच्चिद् वृत्तान्तमभिजानासि ? ” इति ।

‘अनवसितवचन एव मयि काचिदङ्गना प्रत्यदृश्यत ।
तां चावेक्ष्य सा मे धात्री हर्षाश्रुकुण्ठितकण्ठमाचष्ट,

“पुत्त्रि^१ पुष्करिके, पश्य भर्तृदारकम् । अयमसावकपया मया वने परित्यक्तः पुनरप्येवमागतः” इति । सा तु हर्षनिर्भरनिपीडिता चिरं प्ररुध्य, बहु विलप्य, शान्ता पुनः स्वमात्रा राजवृत्तान्ताख्याने न्ययुज्यत ।

[ततश्च तद्वदनावेदिताशेषराजरहस्येन क्रमेण मया चित्रैरुपायैर्निहत्य विकटवर्माणं बन्धनाच्च निष्क्रमय्य पितरौ स्वं राज्यं समधिगतम्] ।

‘अहं च तया मे धात्र्या सर्वमिदं मम चेष्टितं रहसि पितोरवगमय्य प्रहर्षकाष्ठाधिरूढयोस्तयोः पादमूलमभजे ; अभज्ये च यौवराज्यलक्ष्म्या तदनुज्ञातया । ततः प्रसाधितात्मा देवपादविरहदुःखदुर्भगान् भोगान् निर्विशन्, भूयोऽस्य पितृसखस्य सिंहवर्मणो लेख्याच्चण्डवर्मणश्चम्पाभियोगम^२वगम्य, “शत्रुवधो मित्ररक्षा चोभयम^३पि करणीयमेव” इत्यलघुना लघुसमुत्थानेन सैन्यचक्रेणाभ्यसरम् ; अभवं च भूमिस्वत्पादलक्ष्मीसाक्षात्क्रियामहात्सवानन्दराशिः’ इति ।

^१ पुत्त्रशब्दस्य शाङ्ग^१रवादिगणे पाठो बह्वनां सम्मतः । तेन डीन् निर्वाधः ।

^२ चम्पाभियोगम् इत्यत्र शेषवृत्त्या समासः, तेन समासनिषेधशङ्कापि नोदेति, चण्डवर्मण इत्यत्र षष्ठ्युपपद्यते ।

^३ सामान्ये नपुंसकम् । तथा च कालिदासप्रयोगः—

इयं गतं संप्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया पिनाकिनः ।

कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेवकौमुदी ॥

श्रुत्वैतद्देवो राजवाहनः सस्मितमवादीत्, 'पश्यत, किं हि बुद्धिमत्प्रयुक्तं नाभ्युपैति शोभाम् ?' इति । ततोऽर्थपालमुखे निधाय स्निग्धदीर्घां दृष्टिम्, 'आचष्टां भवान् आत्मीयचरितम्' इत्यादिदेशः । सोऽपि बद्धाञ्जलि-रभिदधे ।

'इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते उपहारवर्त्मचरितं
नाम तृतीय उच्छ्वासः ।

अर्थपालचरितम्

[चतुर्थ उच्छ्वासः]

'देव, सोऽहमप्येभिरेव सुहृद्भिरेककण्ठोऽस्मि-
मालिनेमिभूमिवलयं परिभ्रमन् कदाचिदुपासरं
काशीपुरीं वाराणसीम् । उपसृश्य मणिभङ्गनिर्गमलाभसि
मणिकर्णिकायाम्, अविमुक्तेश्वरं भगवन्तमन्धकमथनम-
भिप्रणम्य, प्रदक्षिणं परिभ्रमन्, पुरुषमेकम् आयाम-
वन्तम् आयसपरिघपीवराभ्यां भुजाभ्यामावध्यमान-
परिकरम् अविरतरुदितोच्छ्वनताम्रदृष्टिमद्राक्षम् ।

‘अतर्कयं च, “कर्कशोऽयं पुरुषः ; कार्पण्यमिव वर्षति क्षीणतारं चक्षुः, आरम्भश्च साहसानुवादी, नूनमसौ प्राण-
निस्पृहः किमपि कृच्छं प्रियजनव्यसनंमूलं प्रतिपत्स्यते ।
तत् पृच्छेयमेनम्, अस्ति चेन्ममापि कोऽपि साहाय्य-
दानावकाशः ।”

‘तमेनमभ्युपपद्यापृच्छम्, “भद्र, सन्नाहोऽयं
साहसमवगमयति ; नो चेद् गोप्यम्, इच्छामि श्रोतुं
शोकहेतुम्” इति । स मां सवहुमानं निर्वर्ण्य, “को
दोषः ? श्रूयताम्” इति क्वचित् करवीरतले मया सह
निषण्णः कथामकार्षीत्—

“महाभाग, सोऽहमस्मि पूर्वेषुकामचरः^१ पूर्णभद्रो
नाम गृहपतिपुत्रः । प्रयत्नसंवर्द्धितोऽपि पित्रा दैव-
च्छन्दानुवर्त्ती चौर्यवृत्तिरासम् । अथास्यां काशीपुर्या-
मर्य्यवर्य्यस्य कस्यचिद् गृहे चोरयित्वा रूपाभिराहितो
बद्धः ; वध्ये च मयि मत्तहस्तो मृत्युविजयो नाम हिंसा-
विहारी राजगोपुरोपरितलाधिरूढस्य पश्यतः कामपाल-
नाम्न उत्तमामात्यस्य शासनाज्जनकण्ठरवद्विगुणितघण्टा-
रवी मण्डलितहस्तकाण्डं समभ्यधावत् ; अभिपत्य च

^१ पूर्वेषुकामः—देशविशेषस्य नाम, तत्र चरति इति पूर्वेषुकामचरः—
पूर्वेषुकामवासी ; ‘चरिष्टः’ इति टः । इषुकामाख्यस्य देशस्य व्याकरणाद् बद्धिः
कुवाप्यनुपलम्भात् “पूर्वेषु कामचरः” इति बहवः पठन्ति, पूर्वदेशेषु स्वेच्छया
विचरणशील इति च व्याचक्षते ।

मया निर्भयेन निर्भर्क्षितो परिणमन् दारुखण्डसुषिरानु-
प्रविष्टोभयभुजदण्डघटितप्रतिमानो भीतवन्नवर्त्तिष्ट ;
भूयश्च नेत्रा जातसंरम्भेण निकामदारुणैर्वागङ्कश-
पादपातैरभिमुखीकृतः, मयापि द्विगुणावद्धमन्युना
निर्भर्क्ष्याभिहतो निवृत्यापाद्रवत् ।

“अथ मयोपेत्य सरभसमाक्रुष्टो रुष्टः स यन्ता ‘हन्त !
मृतोऽसि, ‘कुञ्जरापसद’ इति निश्चितेन वारणेन
वारणं मुहुर्मुहुर्भिघ्नन् निर्याणभागे कथमपि मदभिमुख-
मकरोत् । अथावोचम्, ‘अपसरतु द्विपकीट एषः, अन्यः
कश्चिन्मातङ्गपतिरानीयताम्, येनाहं मुहूर्त्तं विहृत्य,
गच्छामि गन्तव्यां गतिम्’ इति । दृष्ट्वैव स मां रुष्ट-
मुद्गर्जन्तमुत्क्रान्तयन्तृनिष्ठुराङ्गः पलायिष्ट ।

“मन्त्रिणा पुनरहमाह्वयाभ्यधायिषि, ‘भद्र, मृत्यु-
रेवैष मृत्युविजयो नाम हिंसाविहारी, सोऽयमपि तावत्
त्वयैवम्भूतः कृतः । तद् विरम्य कर्मणोऽस्मान्मलीमसात्,
किमलमसि प्रतिपद्यास्मानार्य्यवृत्त्या वर्त्तितुम् ?’ इति ।
‘यथाज्ञापितोऽस्मि’ इति विज्ञापितोऽयं मया, मित्रवन्मय्य-
वर्त्तिष्ट ।

“पृष्टश्च मयैकदा रहसि जातविश्रम्भेणाभाषत स्व-
चरितम्, ‘आसीत् कुसुमपुरे राज्ञो रिपुञ्जयस्य
मन्त्री धर्मपालो नाम विश्रुतधीः श्रुतर्षिः । अमुष्य पुत्रः
सुमित्रो नाम पितरैव समः प्रज्ञागुणेषु ; तस्यास्मि इमातुरः

कनीयान् भ्राताहम् । वेशेषु विलसन्तं मामसौ विनय-
रुचिरवारयत् ; अवार्यदुर्नयश्चाहमपसृत्य दिङ्मुखेषु
भ्रमन्, यदृच्छयास्यां वाराणस्यां प्रमदवने मदनदमना-
राधनाय निर्गत्य, सह सखीभिः कन्दुकेनानुक्रीडमानां
काशीभर्तुश्चण्डसिंहस्य कन्यां कान्तिमतीं नामाचीकमे ।

['अथ रहसि गान्धर्वेण विधिना मयासौ परिणीता]
कञ्चित् सुतं प्रसूतवती । मृतजात इति सोऽपविद्धो
रहस्यनिर्भेदभयात् परिजनेन क्रीडाशैले, शबर्या च
श्मशानाभ्यासं नीतः । तयैव निवर्त्तमानया निशीथे
राजवीथ्याम् आरक्षिकपुरुषैरभिगृह्य तर्जितया, दण्ड-
पारुष्यभीतया निर्भिन्नप्रायं रहस्यम् । राजाज्ञया
निशीथेऽहमाक्रीडगिरिदरीगृहे विश्रब्धप्रसुप्तस्तयोप-
दर्शितः, यथोपपन्नरज्जुबद्धः श्मशानमुपनीय मातङ्गोद्यतेन
कृपाणेन प्राजिहीर्ष्ये । नियतिबलाम्बूनवन्धस्तमसिमा-
च्छिद्य, अन्त्यजं तमन्यांश्च काञ्चित् प्रहृत्य, अपासरम् ।

'अशरणश्च भ्रमन्नटव्याम्, एकदाशुमुख्या कयापि
दिव्याकारया सपरिचारया कन्ययोपास्थायिषि । सा
मामञ्जलिकिसलयोत्तंसितेन मुखविलोलकुन्तलेन मूर्ध्ना
प्रणम्य, मया सह वनवटद्रुमस्य कस्यापि महतः प्रच्छाय-
शीतले तले निषणा, "कासि वासु कुतोऽस्यागता ?
कस्य हेतोरस्य मे प्रसीदसि ?" इति साभिलाषमा-
भाषिता मया, वाङ्मयं मधुवर्षमवर्षत्—

“आर्य्य, नाथस्य यक्षाणां मणिभद्रस्यास्मि दुहिता
तारावली नाम । साहं कदाचिदगस्त्यपत्नीं लोपामुद्रां
नमस्कृत्यापावर्त्तमानां मलयगिरेः, परेतावासे वाराणस्याः,
कमपि दारकं रुदन्तमद्राक्षम् । आदाय चैनं तीव्र-
स्नेहान्मम पित्रोः सन्निधिमनैषम्, अनैषीच्च मे पिता
देवस्यालकेश्वरस्यास्थानीम् । अथाहमाह्वयाज्ञप्ता हरसखेन,
‘बाले, बालेऽस्मिन् कीदृशस्ते भावः ?’ इति । ‘औरस
इवास्मिन् वत्से वत्सलता’ इति मया विज्ञापितः,
‘सत्यमाह वराकी’ इति तन्मूलामतिमहतीं कथामकरोत् ।

“तत्रैतावन्मयावगतम्—त्वं किल शौनकः शूद्रकः
कामपालश्चाभिन्नः ; बन्धुमती विनयवती कान्तिमती
चाभिन्ना ; वेदिमत्यार्य्यदासी सोमदेवी चैकैव ; हंसावली
शूरसेना सुलोचना चानन्या ; नन्दिनी रङ्गपताकेन्द्रसेना
चापृथग्भूता ।’ या किल शौनकावस्थायामग्निसाक्षिकमा-
त्मसात्कृता गोपकन्या, सैव किलार्य्यदासी, पुनश्चाद्य तारा-
वलीत्यभूवम् ।

“बालश्च किल शूद्रकावस्थे त्वय्यार्य्यदास्यवस्थायां
मयुग्मदभूत्, अवर्द्धत च विनयवत्या स्नेहवासनया ; स
तु तस्यां कान्तिमत्यवस्थायामद्योदभूत् । एवमनेकमृत्यु-
मुखपरिभ्रष्टं दैवान्मयोपलब्धं तमेकपिङ्गादेशाद् वने तपस्यतो
राजहंसस्य देव्यै वसुमत्यै तत्सुतस्य भाविचक्रवर्त्तिनो
राजवाहनस्य परिचर्य्यार्थं समर्प्य, गुरुभिरभ्यनुज्ञाता

कृतान्तयोगात् कृतान्तमुखभ्रष्टस्य ते पादपद्मशृङ्गार्थ-
मागतास्मि” इति ।

‘तच्छ्रुत्वा तामनेकजन्मरमणीमसकृदाश्लिष्य, हर्षाशु-
मुखो मुहुर्मुहुः सान्त्वयित्वा, तत्प्रभावदर्शिते महति
मन्दिरेऽहर्निशं भूमिदुर्लभान् भोगानन्वभूवम् । द्वित्राणि
दिनान्यतिक्रम्य मत्तकाशिनीं तामवादिषम्, “प्रिये,
प्रत्यपकृत्य मत्प्राणद्रोहिणश्चण्डसिंहस्य वैरनिर्यातन-
सुखमनुबुभूषामि” इति । तया सस्मितमभिहितम्,
“एहि कान्त, कान्तिमतीदर्शनाय नयामि त्वाम्” इति ।

‘स्थितेऽर्द्धरात्रे राज्ञो वासगृहमनीये । ततस्तच्छिरो-
भागवर्त्तिनीमादायासियष्टिं प्रबोध्यैनं प्रस्फुरन्तम् अब्रवम्,
“अहमस्मि भवज्जामाता ; भवदनुमत्या विना भवत्कन्यां
रहसि परिणीतवान् ; तमपराधमनुवृत्त्या प्रमार्ष्टुमागतः”
इति । सोऽतिभीतो मामभिप्रणम्य, “अहंमेव मूढोऽपराधः,
यस्तव दुहितृपरिणयानुग्राहिणो ग्रहयस्त इवोत्क्रान्तसीमा
समादिष्टवान् वधम् ; तदास्तां कान्तिमती, राज्यमिदम्,
मम च जीवितमद्य प्रभृति भवदधीनम्” इत्यवादीत् ।

‘अथापरेद्युः प्रकृतिमण्डलं सन्निपात्य विधिवदात्मजायाः
पाणिमग्राहयत् । अथावयच्च तनयवार्त्तां तारावली
कान्तिमत्यै, सोमदेवीसुलोचनेन्द्रसेनाभ्यश्च पूर्वजाति-
वृत्तान्तम् । इत्यमहं मन्त्रिपदापदेशं यौवराज्यमनुभवन्
सुखं विहरामि’ इति ।

“स एवं मादृशेऽपि जन्तौ परिचर्यानुबन्धी, बन्धुरेकः सर्वभूतानाम्, अलसकेन स्वर्गते श्वशुरे, ज्यायसि च श्याले चण्डघोषनाम्नि प्रागेव क्षयक्षीणायुषि, पञ्चवर्ष-देशीयं सिंहघोषनामानं कुमारमभ्यषेचयत्; अवर्द्धयच्च विधिनेनं स साधुः ।

“तस्याद्य यौवनोन्मादिनः पैशुन्यवादिनो दुर्मन्त्रिणः कतिचिदासन्नन्तरङ्गभूताः । तैः किलासावित्यमग्राह्यत, ‘प्रसह्यैव स्वसा तवामुन्ना दुरात्मना परिणीता । पुनः प्रसुप्ते राजनि प्रहर्तुमुद्यतासिरासीत् । तेनास्मै तत्क्षणप्रबुद्धेन भीत्यानुनीय दत्ता कन्या । तं च देवज्येष्ठं चण्डघोषं विषेण हत्वा “बालोऽयमसमर्थः” इति त्वमद्यापि प्रकृति-विश्रम्भणायोपेक्षितः । क्षिणोति च पुरा कृतघ्नो भवन्तम्, तमेवान्तकपुरमभिगमयितुं यतस्व’ इति ।

“स तथा दूषितोऽपि यक्षीभयान्नामुष्मिन् पापमाचरितु-मशकत् । एषु किल दिवसेष्वयथापूर्वमाकृतौ कान्तिमत्याः समुपलक्ष्य, राजमहिषी सुलक्षणा नाम सप्रणयमपृच्छत् ‘देवि, नाहमयाथातथ्येन^१ विप्रलम्भनीया ; कथय तथ्यम्, केनेदमायथापूर्व्यमाननारविन्दे तवैषु वासरेषु ?’ इति ।

^१ “यथातथायथापुरयोः पर्यायेण” इति सूत्रेण पूर्वोत्तरपदयोः पर्यायेणादि-स्वरस्य वृद्धिः । मूले आयथापूर्व्यम् इत्यत्र आयथापूर्व्यम् इति पाठो गन्धकृतां सम्मत इति प्रतिभाति ।

“सा त्ववादीत्, ‘भद्रे, स्मरसि किमद्याप्यायथातथ्येन किञ्चिन्मयोक्तपूर्वम् ? सखी मे तारावली सपत्नी च किमपि कलुषिताशया रहसि भर्ता मद्गोत्रापदिष्टा प्रणय-मप्युपैक्ष्य प्रणम्यमानाप्यस्माभिरुपोढमल्लरा प्रावसत् । अवसीदन्ति च नः^१ पतिः, अतो मे दौर्भाग्यस्यम्’ इति ।

“तत् प्रायेणैकान्ते सुलक्षण्या कान्ताय कथितम् । अथासौ निर्भयोऽद्य प्रियतमाविरहपाण्डुभिरवयवैर्धैर्य-स्तम्भिताश्रुपर्याकुलेन चक्षुषोऽश्वसशोषिताभिरिवानति-पेशलाभिर्वाग्भिर्वियोगं दर्शयन्तम्, कथमपि राजकुले कार्याणि कारयन्तम्, पूर्वसङ्केतितैः पुरुषैरभिग्राह्य, अवन्धयत् । ‘तस्य किल स्थाने स्थाने दोषानुदघोष्य, तथोद्धरणीये चक्षुषी यथा तन्मूलमेवास्य मरणं भवेत्’ इति ; अतोऽत्रैकान्ते यथेष्टमश्रु मुक्त्वा, तस्य साधोः पुरः प्राणान् मोक्तुकामो बभ्रामि परिकरम्” इति ।

‘मयापि तत् पितृव्यसनमाकर्ण्य पर्यश्रुणा सोऽभि-हितः, “सौम्य,^२ किं तव गोपायित्वा^३ ? यस्तस्य सुतो

^१ अत्र च-शब्दस्यास्मदर्थगतसमुच्चयद्योतकत्वाभावात् “न चवाहाहेव-युक्ते” इति सूत्रस्याप्रवृत्तेर्नसादेशो निराबाध एव । तथा चोक्तं कौमुद्याम्—“युक्तग्रहणात् साक्षाद् योगेऽयं निषेधः, परम्परासम्बन्धे त्वादेशः स्यादेव” इति ।

^२ सोमो देवता अस्य इति “सोमाद् व्यण्” इति व्यण् । “सोमदेवता हि वृत्तिहेतुः । अतः सुकुमारोऽपि वृत्तिहेतुत्वादुपचारात् सौम्य इत्युच्यते ।”

^३ गम्यमानसाधनक्रियापेक्षया पूर्वकालत्वमत्र बोध्यम् ।

यत्तकन्यया देवस्य राजवाहनस्य पादशुश्रूषार्थं देव्या
वसुमत्या हस्तन्यासः कृतः, सोऽहमस्मि । श्रद्ध्यामि
सहस्रमपि सुभटानामुदायुधानां हत्वा पितरं मोचयि-
तुम्, अपि तु सङ्गले यदि कश्चित् पातयेत् तदङ्गे
शस्त्रिकाम्, सर्व एव मे यत्रो भस्मानि हुतमिव भवेत्”
इति ।

‘अनवसितवचन एव मयि महानाशीविषः प्राकार-
रन्ध्रेणोदैरयच्छिरः, तमहं मन्त्रौषधिवलेनाभिगृह्य पूर्णभद्रम-
ब्रवम्—“भद्र, सिद्धं नः समीहितम् ; अनेन तातम-
लक्ष्यमाणः सङ्गले यदृच्छया पतितेन नाम दंशयित्वा,
तथा विषं स्तम्भयेयं यथा मृत इत्युदास्येत ।
त्वया तु मुक्तसाध्वसेन माता मे बोधयितव्या, ‘यो
यच्छा वने देव्या वसुमत्या हस्तार्पितो युष्मत्सूनुः
सोऽनुप्राप्तः, पितुरवस्थां मदुपलभ्य बुद्धिबलादित्यमा-
चरिष्यति । त्वया तु मुक्तवासया राज्ञे प्रेषणोयम्,^१
“एष खलु क्षत्रधर्मो यद् बन्धुरबन्धुर्वा [यो] दुष्टः स निरपेक्षं
निराह्य इति ; स्त्रीधर्मश्चैष यददुष्टस्य दुष्टस्य वा
भर्तुर्गतिर्गन्तव्येति, तदहममुनैव सह चिताग्निमा-
रोक्ष्यामि ; अभिजनानुरूपः पश्चिमो विधिरनुज्ञातव्यः”
इति । स एवं निवेदितो नियतमनुज्ञास्यति । ततः

स्वमेवागारमानीय काण्डपटीपरिचिते विविक्तोद्देशे दर्भ-
संस्तरणमधिशाय्य, स्वयं कृतानुमरणमण्डनया त्वया तत्र
सन्निधेयम् । अहं च बाह्यकक्षागतस्त्वया प्रवेशयिष्ये, ततः
पितरमुज्जीव्य तदभिरुचितेनाभ्युपायेन चेष्टिष्यामहे ” इति ।

‘स “तथा” इति हृष्टतरस्तूर्णमगमत् । अहं तु
घोषणास्थाने चिञ्चावृत्तं घनतरविपुलशाखमारुह्य गूढतनु-
रतिष्ठम् ; आरूढश्च लोको यथायथमुच्चैः स्थानानि ;
उच्चावचप्रलापाः प्रस्तुताः । तावन्मे पितरं तस्करमिव
पश्चाद्बद्धभुजम् उद्धुरध्वनिमहाजनानुयातम् आनीय,
मदभ्यास एव स्थापयित्वा मातङ्गस्त्रिरघोषयत्, “एष
मन्त्री कामपालो राज्यलोभाद् भर्तारं चण्डसिंहं
युवराजं चण्डघोषं च विषान्नेनोपांशु हत्वा, पुनर्देवोऽपि
सिंहघोषः पूर्णयौवन इत्यमुष्मिन् पापमाचरिष्यन्,
विश्वासाद् रहस्यभूमौ पुनरमात्यं शिवनागमाह्वय
स्थूणमङ्गारवर्षं च राजवधायोपजप्य, तैः स्वामिभक्त्या
विवृतगुह्यः, ‘राज्यकामुकस्यास्य ब्राह्मणस्यान्धतमसप्रवेशो
न्याय्यः’ इति प्राङ्विवाकवाक्याद् अच्युद्धरणाय नीयते ।
पुनरन्योऽपि यदि स्यादन्याय्यवृत्तिः, तमप्येवमेव यथार्हेण
दण्डेन योजयिष्यति देवः” इति ।

‘श्रुत्वैतद् बद्धकलकले महाजने, पितुरङ्गे प्रदीप्त-
शिरसमाशीविषं व्यत्तिपम् । अहं च भीतो नामा-
वपुत्य, तत्रैव जनानुलीनः, क्रुद्धव्यालदष्टस्य तातस्य

विहितजीवरक्षो विषं क्षणादस्तम्भयम्, अपतच्च स भूमौ
मृतकल्पः ; प्रालपं^१ च, “सत्यमिदं राजावमानिनं दैवो
दण्ड एव स्पृशतीति, यदयमक्षिभ्यां विनावनिपेन
चिकीर्षितः प्राणैरेव वियोजितो विधिना” इति । मदुक्तं
च केचिदन्वमन्यन्त, अपरे पुनर्निन्दुः । दर्वीकरस्तु तमपि
चण्डालं दष्टा रूढत्वासद्गतलोकदत्तमार्गः प्राद्रवत् ।

‘अथ मदम्बा पूर्णभद्रबोधितार्था, तादृशेऽपि व्यसने
नातिविह्वला, कुलपरिजनानुयाता पद्गामेव धीरमागत्य,
मत्पितुरुत्तमाङ्गमुत्सङ्गेन धारयन्ती स्थिता, राज्ञे समादिशत्,
“एष मे पतिस्तवापकर्त्ता न वेति दैवमेव जानाति,
न मेऽनयास्ति चिन्तया फलम् । अस्य तु पाणिग्राहकस्य
गतिमननुप्रपद्यमाना भवत्कुलं कलङ्कयेयम्, अतोऽनुमन्तु-
मर्हसि भर्त्वा सह चिताधिरोहणाय माम्” इति ।

‘श्रुत्वा चैतत् प्रीतियुक्तः समादिक्षत् क्षितीश्वरः,
“क्रियतां कुलोचितः संस्कारः, उत्सवोत्तरं च पश्चिमं
विधिसंस्कारमनुभवतु मे भगिनीपतिः” इति । चण्डाले
तु मत्प्रतिषिद्धसकलमन्त्रवादिप्रयासे संस्थिते “कामपालोऽपि
कालदष्ट एव” इति स्वभवनोपनयनममुष्य स्वमाहात्म्य-
प्रकाशनाय महीपतिरन्वमंस्त ; आनीतश्च पिता मे
विविक्तायां भूमौ दर्भसंस्तरमधिगयानः स्थितोऽभूत् ।

^१ प्रलपते: प्रयोगेण वचसां सृष्टात्वं सूचते ; तेनानुत्थानोपहृतावाचकत्व-

‘अथ मदम्बा मरणमण्डनमनुष्ठाय, सकरुणं सखी-
रामन्त्य, मुहुरभिप्रणम्य भवनदेवताः, यत्रनिवारितपरिजना-
क्रन्दिता, पितुर्मे शयनस्थानमेकाकिनी प्राविक्षत् । तत्र
च पूर्वमेव पूर्णभद्रोपस्थापितेन मया वैनतेयतां गतेन
निर्विषीकृतं भर्तारमैक्षत । हृष्टतमा च पत्युः पादयोः
पर्यश्रुमुखी प्रणिपत्य, मां च प्रसूतस्तनी मुहुर्मुहुः
परिष्वज्य, सहर्षवाष्पगद्गदमगदत्. “पुत्र, योऽसि जातमात्रः
पापया मया परित्यक्तः, स किमर्थमेवं मामतिनिर्घृणामनु-
गृह्णासि ? अथवैष निरपराध एव ते जनयिता, युक्तमस्य
प्रत्यानयनमन्तकाननात् । क्रूरा खलु तारावली, या
त्वामुपलभ्यापि तत्त्वतः कुबेरात्, असमर्थं मद्यम्,
अर्पितवती देव्यै वसुमत्यै ; सैव वा सदृशकारिणी, न
हि तादृशाद् भाग्यराशेर्विना मादृशो जनोऽल्पपुण्यस्तवार्हति
कलप्रलापामृतानि कर्णाभ्यां पातुम् । एहि मां परिष्वजस्व”
इति भूयोभूयः शिरसि जिघ्रन्त्यङ्गमारोपयन्ती तारावलीं
गर्हयन्त्यशुभिरभिषिञ्चन्ती चोत्कम्पिताङ्गयष्टिरन्यादृशीव
क्षणमजनिष्ट ।

‘जनयितापि मे नरकादिव स्वर्गम्, तादृशाद् व्यसनात्
तथाभूतमभ्यदयमारूढः, पूर्णभद्रेण विस्तरेण यथावृत्तान्त-
मावेदितो भगवतो मघवतोऽपि भाग्यवन्तमात्मानम-
जीगणत् ।

‘मनागिव च मत्सम्बन्धमाख्याय हर्षविस्मितात्मनोः

पित्रोरकथयम्, “आज्ञापयतं काव्य नः प्रतिपत्तिः ?”
इति ।

‘पिता मे प्राब्रवीत्, “वत्स, गृहमेवेदमस्मदोयम्
अतिविशालप्राकारवलयम् अक्षय्यायुधस्थानम्, अलङ्घ्य-
तमा च गुप्तिः, उपकृताश्च मयातिबहवः सन्ति सामन्ताः,
प्रकृतयश्च भूयस्यो न मे व्यसनमनुरुध्यन्ते, सुभटानां
चानेकसहस्रमस्येव समुहत्पुत्रदारम् । अतोऽत्रैव
कतिपयान्यहानि स्थित्वा, बाह्याभ्यन्तरङ्गान् कोपानु-
त्पादयिष्यामः । कुपितांश्च संगृह्य, प्रोसाह्य चास्य प्रकृत्य-
मित्रान्, उत्थाप्य सहजांश्च द्विषः, दुर्दान्तमेनमुच्छेत्स्यामः”
इति । “को दोषः ? तथास्तु” इति तातस्य मतमन्वमंसि ।

‘तथास्मासु प्रतिविधाय तिष्ठत्स, राजापि विज्ञापितो-
दन्तो जातानुतापः, पारश्यामिकान् प्रयोगान्^१ प्रायः
प्रायुङ्क्त ; ते चास्माभिः प्रत्यहमहन्यन्त^२ । अस्मि-
न्नेवावकाशे पूर्णभद्रमुखाद् राज्ञः शय्यास्थानमवगम्य, तदैव
स्वोदवसितभित्तिकोणादारभ्योरगास्येन सुरङ्गामकार्षम् ।

‘गता च सा भूमिस्वर्गकल्पमनल्पकन्यकाजनं
कमप्युद्देशम् । अव्यथिष्ट च दृष्ट्वैव स मां नारीजनः ।
तत्र काचिदिन्दुकलेव खलावण्येन रसातलान्धकारं
निङ्गुवाना, विग्रहिणीव देवी विश्वम्भरा, हरगृहिणीवा-

^१ कौटिलीयार्थशास्त्रस्य त्रयोदशाधिकरणे प्रतिपादितान् उपायान् ।

^२ अहन्यन्त—वैफल्यमापद्यन्त्यर्थः ।

सुरविजयायावतीर्णा, पातालमागता गृहिणीव भगवतः
कुसुमधन्वनः, राजलक्ष्मोरिवानेकदुर्नृपदर्शनपरिहाराय
महीविवरं प्रविष्टा, निष्टप्तकनकपुत्रिकेवावदातकान्तिः
कन्यका, चन्दनलवेव मलयमारुतेन महर्शनेनोदकम्पत ।

‘तथाभूते च तस्मिन्नङ्गनासमाजे, कुसुमितेव काश-
यष्टिः, पाण्डुशिरसिजा स्थविरा काचित्, चरणयोर्म
निपत्य, त्रासदीनमब्रूत, “दीयतामभयमस्मा अनन्यशरणाय
स्वीजनाय । किमसि देवकुमारो. दनुजयुद्धदृष्ट्या
रसातलं विविक्षुः ? आज्ञापय—कोऽसि ? कस्य
हेतोरागतोऽसि ?” इति ।

‘सा तु मया प्रत्यवादि, “सुदत्यः^१, मा स्म भवत्यो
भेषुः । अहमस्मि द्विजातिवृषभात् कामपालाद् देव्यां
कान्तिमत्यामुत्पन्नोऽर्थपालो नाम । सत्यर्थं निज-
गृहान्नृपगृहं सुरङ्गयोपसरन्निहान्तरे वो दृष्टवान् ।
कथयत—काः स्थ यूयम् ? कथमिह निवसथ ?” इति ।

‘सोदञ्जलिरुदीरितवती, “भर्तृदारक, भाग्यवत्यो
वयम्, यास्त्वामेभिरेव चक्षुर्भिरनघम् अद्राक्ष्म । श्रूयताम्—
यस्तव मातामहश्चण्डसिंहः, तेनास्यां देव्यां लीलावत्यां
चण्डघोषः कान्तिमती चेत्यपत्यद्वयमुदपादि ।

^१ ‘सुदत्यः’ इति सर्वा अभिप्रेत्य तामभिलक्ष्य सम्बोधनम् । अत्र शोभन-
दन्तोपलक्षितस्य यौवनस्य प्रतीतिः “वयसि दन्तस्य दद” इति सूत्रस्य प्रवृत्ति-
निराबाधा ।

चण्डघोषस्तु युवराजो राजयक्ष्मणा सुरक्षयमगात्, अन्तर्वत्सरां
देव्यामाचारवत्याम् ; अमुया चेयं मणिकर्णिका नाम
कन्या प्रसूता । अथ प्रसववेदनया मुक्तजीविताचारवती
पत्युरन्तिकमगात् ।

“अथ देवश्चण्डसिंहो मामाह्वयोपह्वरे समाज्ञापयत्,
“ऋद्धिमति, कन्यकेयं कल्याणलक्षणा ; तामिमां
मालवेन्द्रनन्दनाय दर्पसाराय विधिवद् वर्द्धयित्वा
दिक्षामि । विभेमि. च कन्यकानां प्रकाशावस्थापनात् ।
अत इयमरातिव्यसनाय कारिते महति भूमिगृहे कृत्रिम-
शैलगर्भोत्कीर्णनानामण्डपप्रेक्षागृहे प्रचुरपरिवर्द्धया भवत्या
संवर्द्धयताम् । अस्यत्र भोग्यवस्तु वर्षशतोपभोगिनाप्य-
क्षय्यम्’ इति ।

“स तथोक्त्वा, निजवासगृहस्य द्व्यङ्गुलभित्तावर्द्धपादं
किष्कुविष्कम्भमुद्धृत्य तेनैव द्वारेण स्थानमिदमस्मान्
अवीविशत् । इह च नो वसन्तीनां द्वादश समाः
समत्ययुः, इयं च वत्सा तरुणीभूता, न चाद्यापि स्मरति
राजा । काममियं पितामहेन दर्पसाराय सङ्कल्पिता,
त्वदम्बया तु कान्तिमत्या गर्भस्थैव द्यूतजिता स्वमात्रा
तवैव जायात्वेन समकल्पयत । तदत्र प्राप्त रूपं चिन्त्यतां
कुमारेणैव” इति । तां पुनरवोचम्, “अद्यैव राजगृहे
किमपि कार्यं साधयित्वा प्रतिनिवृत्तो युष्मासु यथाहं
प्रतिपत्स्ये” इति ।

‘तेनैव दीपदर्शितविलपथेन गत्वा, स्थितेऽर्द्धरात्रे, तदर्द्धपादं प्रत्युद्धृत्य, वासगृहं प्रविष्टो विप्रश्चसुप्तं सिंहघोषं जीवग्राहमग्रहीषम् । आकृष्य च तमहिमिवाहिशतुः स्फुरन्तममुनैव • भित्तिरन्ध्रपथेन स्त्रैणसन्निधिमनैषम् ; आनीय च स्वभवनम्, आयसनिगडसन्दानितचरणयुगलम्, अवनमितमलिनवदनम्, अश्रुबहुलरक्तचक्षुषम्, एकान्ते जनयित्रोर्ममादर्शयम् ; अकथयं च विलकथाम् ।

‘अथ पितरौ प्रहृष्टतरौ, तं निकृष्टाशयं निशाम्य, बन्धने नियम्य, तस्या दारिकाया यथार्हेण कर्मणा मां पाणिमग्राहयताम्^१ । अनायकं च तद्राज्यमस्मदायत्तमेव जातम् ; प्रकृतिकोपभयात्तु मम मात्रा मुमुक्षितोऽपि न मुक्त एव सिंहघोषः । तथास्थिताश्च वयम् “अङ्गराजः सिंहवर्मा देवपादानां भक्तिमान् कृतकर्मा च” इत्यमित्राभियुक्तमेनमभ्यसराम । अभूवं च भवत्पादपङ्कजरजोऽनुग्राह्यः । स चेदानीं भवच्चरणप्रणामप्रायश्चित्तमनुतिष्ठतु सर्वदुश्चरितक्षालनमनार्यः सिंहघोषः’ इत्यर्थपालः प्राञ्जलिः प्रणनाम ।

^१ उपरिष्ठात् (१४० पृष्ठे) “विदितार्थस्तु पार्थिवस्त्वया दुहितुः पाणिं ग्राहयिष्यति” इत्येव प्रयोज्यकर्मणि तृतीयादर्शनाद् ग्राहयतेः पाञ्चिकं द्विकर्मकत्वं माचार्यवर्याणामभिमतमिति प्रतिभाति । पाणिनीयेस्तु प्रायेण द्विकर्मकत्वं प्रत्याचक्षाणैः कुशकाशावलम्बनन्यायेन धातोरुद्धार्यकत्वं वा परिकल्प्यते, आह्वयादिकं वाध्याज्जियते ।

देवोऽपि राजवाहनः 'बहु पराक्रान्तम्, बह्वपयुक्ता
च बुद्धिः, मुक्तबन्धनस्ते श्वशुरः पश्यतु माम्' इत्यभिधाय,
भूयः प्रमतिमेव पश्यन् प्रीतिस्मेरः 'प्रस्तूयतां तावदात्मीयं
चरितम्' इत्याज्ञापयत् ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरितेऽर्थपालचरितं
नाम चतुर्थ उच्छ्वासः ।

प्रमतिचरितम्

[पञ्चम उच्छ्वासः]

सोऽपि प्रणम्य विज्ञापयामास, 'देव, देवस्थान्वेषणाय
दिक्षु भ्रमन्नभ्रङ्गस्य कस्यापि विन्ध्यपार्श्वरूढस्य वनस्यतेरधः
परिणतपतङ्गबालपल्लवावतंसिते पश्चिमदिगङ्गनामुखे,
पल्वलान्धस्युपसृश्योपास्य सन्ध्याम्, तमःसमीकृतेषु निम्नो-
न्नतेषु, गन्तुमक्षमः क्षमातले किसलयैरुपरचय्य शय्यां
शिशयिषमाणः, शिरसि कुर्वन्नञ्जलिम्, "यास्मिन्

वनस्पतौ वसति देवता, सैव मे शरणमस्तु शरारुचक्रचार-
भौषणायां शर्वगलश्यामशार्वरा^१न्धकारपूराभातगभीर-
गह्वरायां महाटव्यामस्यामेकाकिनः 'प्रसुप्तस्य' इतुपधाय
वामभुजम्, अशयिषि ।

‘ततः क्षणादेवावनितलदुर्लभेन स्पर्शेनासुखायिषत^२
किमपि गात्राणि, आह्लादिषत चेन्द्रियाणि, अभ्यमनायिष्ट
चान्तरात्मा । पर्यस्फुरन्मे दक्षिणभुजः । “कथं
न्विदम् ?” इति मन्दं मन्दमुन्मिषन्नुपर्यच्छ्वचन्द्रातपच्छेदकल्पं
शुक्लांशुकवितानमैक्षिषि ।

‘वामतो वलितदृष्टिः, समया सौधभित्तिम्, चित्रा-
स्तरणशायिनम्, विश्रब्धप्रसुप्तम् अङ्गनाजनमलक्षयम् ।
दक्षिणतो दत्तचक्षुश्च जातनिद्रमामीलितलोचनेन्दीवर-
माननं दधानां कामपि तरुणीमालोकयम् ।

‘अतर्कयं च, “क्व गता सा मंहाटवी ? कुत
इदं शक्तिध्वजशिखरशूलोत्सेधं सौधमागतम् ? क्व च

^१ अपाणिनीयमेतदिति प्रामाणिकाः । तथा च वामनः—“शार्वरमिति
च । शार्वरं तम इत्यत्र च ‘कालाट् ठञ्’ इति ठञ् दुर्धरः ।” अभियुक्त-
प्रयोगबाहुल्यदर्शनात् “क्वचिदपवादविषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते” इति न्यायेन
कथञ्चित् साधनीयम् । (८० पृष्ठे पादटीका द्रष्टव्या ।)

^२ “सुखादिभ्यः कर्त्तृवेदनायाम्” इति क्वडि, सुखाय इति नामधातो-
र्लुङि रूपम् । गात्राणां सुखवेदनमौपचारिकं बोध्यम् ।

तदरण्यस्थलीसमास्तोर्णं पल्लवशयनम् ? कुतस्त्यं
चेदमिन्दुगभस्तिसम्भारभासुरं हंसतूलदुकूलशयनम् ? एष
च को नु शीतरश्मिकिरणरजतरज्जुदोलापरिभ्रष्टो मूर्च्छित
इवाप्सरोगणः स्वैरसुप्तः सुन्दरीजनः ? कां चेयं
देवीवारविन्दहस्ता, शारदशशाङ्कमण्डलं पर्यङ्गमेतदु
अमलदुकूलोत्तरच्छदमधिशेते शयनतलम् ? न तावदेषा
देवयोषा, यतो मन्दमन्दमिन्दुकिरणैः संवाह्यमाना
कमलिनीव सङ्गच्छति ; तदेषा मानुष्येव । अनया हि
विश्वध्वमधुरं सुप्यते, अस्ति चानतिक्रान्तशिष्टमर्यादचेतसो
ममास्थामासक्तिः ; यद् भावि तद् भवतु, भाग्यमत्र
परीक्षिष्ये” इति स्पृष्टास्पृष्टमेव लक्षसुप्तः स्थितोऽस्मि ।
सापि मन्दमन्दजृम्भिकारम्भमन्यराङ्गी, त्वङ्गदग्रपद्मणो-
श्चक्षुषोरलसतान्ततारकेण युगलेनेषदुन्मिषन्ती, सस्पृहेण
मन्दमन्दप्रचारितेन चक्षुषा मदङ्गानि निर्वर्ण्य,
दूरोत्सर्पितपूर्वकायापि तस्मिन्नेव शयने सचकितमशयिष्ट ;
अजनिष्ट च मे रागाविष्टचेतसोऽपि कापि निद्रा ।

‘पुनरननुकूलस्पर्शदुःखायमानगात्रः प्राबुध्ये । प्रबुद्धस्य
च सैव मे महाटवी, तदेव तरुतलम्, स एव पत्रास्तरो-
ऽभूत् ; विभावरी च व्यभासीत् । अभूच्च मे मनसि,
“किमयं स्वप्नो विप्रलम्भो वा ? किमियमासुरो दैवो
वा कापि माया ?” इति । “यद्भावि तद्भवतु ;
नाहमिदं तत्त्वतो नावबुध्य मोक्ष्यामि भूमिशय्याम्,

यावदायुरवत्यायै देवतायै प्रतिशयितो^१ भवामि” इति निश्चितमतिरतिष्ठम् ।

‘अथाविर्भूय कापि रविकराभितप्तकुवलयदामतान्ताङ्ग-
यष्टिः क्लिष्टनिवसनोत्तरोया, निरलक्तकरुक्षपाटलेन निःश्वा-
सोष्मजर्जरितत्विषा दन्तच्छुदेन वमन्तीव कपिलधूमधूम्नं
विरहानलम् अनवरतसलिलधाराविसर्जनाद् रुधिरा-
वशेषमिव लोहिततरं द्वितयमक्षोरुद्वहन्ती कुलचारित्र-
बन्धनपाशविभ्रमेणैकवेणीभूतेन केशपाशेन नीलांशुकचीर-
चूडिकापरिवृता, पतिव्रतापताकेव सञ्चरन्ती, क्षामक्षामापि
देवतानुभावादनतिक्षीणवर्णावकाशा सोमन्तिनो,
प्रणिपतन्तं मां प्रहर्षोत्कम्पितेन भुजलताद्वयेनोत्थाप्य,
पुत्रवत् परिष्वज्य, शिरस्युपाघ्राय, स्नेहगद्गदं व्याहार्षीत्,
“वत्स, यदि वः कथितवती मगधराजमहिषो वसुमती,
‘मम हस्ते बालमर्थपालं निधाय, कथां च काञ्चिदात्म-
भर्तृपुत्रसखीजनानुबद्धां राजराजप्रवर्तितां कृत्वान्तर्धान-
मगादात्मजा मणिभद्रस्य’ इति, साहमस्मि वो
जननी ।

“पितुर्वो धर्मपालसूनोः सुमन्वानुजस्य कामपालस्य
पादमूलान्निष्कारणकोपकलुषिताशया, प्रोष्यानुशयविधुरा,

^१ प्रतिशयितः—देवताप्रसादपथ्यन्तं मनोरथसिद्धिमभिसन्धाय पानभोजन-
परिहारपूर्वकं भूमौ शयितः । (धर्षा देया इति भाषा ।)

स्वप्ने केनापि रत्नोरूपेणोपेत्य शप्तास्मि, 'चण्डिकायां त्वयि वर्षमात्रं वसामि प्रवासदुःखाय' इति ब्रुवतैवाहमाविष्टा प्राबुध्ये ।

“गतं च तद् वर्षं वर्षसहस्रदीर्घम् । अतीतायां तु यामिन्यां देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य आवस्थ्यामुत्सवसमाजमनुभूय, बभ्रुजनं च स्थानस्थानेभ्यः^१ समापतितमभिसमीक्ष्य, मुक्तशपा, पत्युः पार्श्वमभिसरामीति प्रस्थितायामिव मयि, त्वमत्राभ्युपेत्य 'प्रतिपन्नोऽस्मि शरणमिहत्यां देवताम्' इति प्रसुप्तोऽसि ।

“एवं शापदुःखाविष्टया तु मया तदा न तत्त्वतः परिच्छिन्नो भवान्, अपि तु शरणागतमविरलप्रमादायाम् अस्यां महाटव्यामयुक्तं परित्यज्य गन्तुमिति, मया त्वमपि स्वपन्नेवासि नीतः । प्रत्यासन्ने च तस्मिन् देवगृहे पुनः, अचिन्तयम्, 'कथमिव तरुणेनानेन सह समाजं गमिष्यामि ?' इति ।

“अथ राज्ञः आवस्तीश्वरस्य यथार्थनाम्नो धर्मवर्द्धनस्य कन्यां नवमालिकाम्, धर्मकालसुभगे कन्यापुरविमान-हर्म्यतले विशालकोमलं शय्यातलमधिशयानां यदृच्छ-योपलभ्य, 'दिष्ट्ययं सुप्ता, परिजनश्च गाढनिद्रः, श्वेतामय-

^१ अत्र 'नित्यवीप्सयोः' इति वीप्सायां द्विवचनम्, तेन 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति सूत्रस्याप्रवृत्तेः समासवद्भावश्चिन्त्यः, एवमन्यथापि ।

मत्र मुहूर्त्तमात्रं ब्राह्मणकुमारः, यावत् कृतकृत्या निवर्त्तय' इति त्वां तत्र शाययित्वा, तमुद्देशमगमम् ।

“दृष्ट्वा चोत्सवश्रियम्, निर्विश्य च स्वजनदर्शनसुखम्, अभिवाद्य च त्रिभुवनेश्वरम्, नमस्कृत्य च भगवतीमम्बिकाम्, तथा गिरिदुहित्रां देव्या सस्मितम् ‘अयि भद्रे, मा भैषीः ; भवेदानीं भर्त्तृपार्श्वगामिनी, गतस्ते शापः’ इत्यनुगृहीता, सद्य एव प्रत्यापन्नमहिमा प्रतिनिवृत्य, दृष्ट्वैव त्वां यथावदभ्यजानाम्, ‘मत्सुतस्यैवायं वत्सस्यार्थपालस्य प्राणभूतः सखा प्रमतिरिति । पापया मयास्मिन्नज्ञानादौदासीन्यमाचरितम् ! अपि चायमस्यामासक्तभावः, कन्या चैषा सानुरागैतस्मिन् ; उभौ चेमौ लक्षसुप्तौ त्रपया साध्वसेन वान्योऽन्यमात्मानं न विवृण्वते । गन्तव्यं च मया ; अनुरक्तयाप्यनया कन्यया रहस्यरक्षणाय न समाभाषितः सखीजनः परिजनो वा । नयामि तावत् कुमारम्, पुनरपीममर्थं लब्धलक्षो यथोपपन्नैरुपायः साधयिष्यति’ इति ।

“मत्प्रभावप्रस्थापितं भवन्तमेतदेव पत्रशयनं प्रत्यनैषम् । —एवमिदं वृत्तम् । एषा चाहं पत्युर्मे पादमूलं प्रत्युप-सर्पयम्” इति प्राञ्जलिं मां भूयोभूयः परिष्वज्य शिरस्य-पाघ्राय स्नेहविद्धला गतासीत् ।

‘अहञ्च श्रावस्तोमभ्यवर्त्तिषि ; मार्गं च महति निगमे नैगमानां ताम्रचूडयुद्धकोलाहलो महानासीत् ।

अहं च तत्र सन्निहितः किञ्चिदस्मेषि, सन्निधिनिषण्णस्तु मे वृद्धः कोऽपि ब्राह्मणः शनकैः स्मितहेतुमपृच्छत् । अब्रवं च, “कथमिव नारिकेलजातेः प्राच्यवाटुकुकुटस्य प्रतीच्यवाटः पुरुषैरसमीक्ष्य बलाकाजातिस्ताम्ब्रचूडो बलप्रमाणाधिकस्थैवं प्रतिविष्टः ?” इति ।

‘सोऽपि तज्ज्ञः “किमज्ञैरेभिर्व्युत्पादितैः ? तूष्णीमास्व” इत्युपहस्तिकायास्ताम्बूलं कर्पूरसहितमुडृत्य मह्यं दत्त्वा, चित्राः कथाः कथयन् क्षणमतिष्ठत् । प्रायुध्यत चातिसंरब्धमनुप्रहारप्रवृत्तस्वपक्षमुक्तकण्ठीरवरवं विहङ्गमद्वयम्, जितश्चासौ प्रतीच्यवाटुकुकुटः । सोऽपि वृद्धः स्ववाटुकुकुटविजयहृष्टो मयि वयोविरुद्धं सख्यमुपेत्य, तदहरेव स्वगृहे स्नानभोजनादि कारयित्वा, उत्तरेद्युः श्रावस्तीं प्रति यान्तं मामनुगम्य “स्मर्त्तव्योऽस्मि सत्यर्थे” इति मित्रवद् विष्टज्य प्रत्ययासीत् ।

‘अहं च गत्वा श्रावस्तीम्, अध्वयान्तो बाह्योद्याने लतामण्डपे शयितोऽस्मि । हंसरवप्रबोधितश्चोत्थाय, कामपि क्लृण्वन्पूरमुखराभ्यां चरणाभ्यां मदन्तिकमुपसरन्तीं युवतीमद्राक्षम् । सा त्वागत्य स्वहस्तवर्त्तिनि चित्रपटे लिखितं मत्सदृशं कमपि पुरुषं मां च पर्यायेण निर्वर्णयन्ती, सविस्मयं सवितर्कं सहर्षं च क्षणमवातिष्ठत् ।

‘मयापि तत्र चित्रपटे मत्सादृश्यं पश्यता तद्विष्टिचेष्टितमनाकस्मिकं मन्यमानेन “ननु सर्वसाधारणोऽयं

रमणीयः पुण्यारामभूमिभागः, किमिति चिरस्थिति-
क्लेशोऽनुभूयते ? नन्पवेष्टव्यम्” इत्यभिहिता सा
सस्मितम् “अनुगृहीतास्मि” इति न्यषीदत् ।

“सङ्ख्या च देशवार्त्तानुविद्धा काचनावयोरभूत् ।
कथासंश्रिता च सा “देशातिथिरसि, दृश्यन्ते च तेऽध्व-
श्रान्तानीव गात्राणि ; यदि न दोषः, मद्गृहेऽथ
विश्रमितुमनुग्रहः क्रियताम्” इत्यशंसत् ।

‘अहं च “अयि सुधे, नैष दोषः, गुण एव” इति
तदनुमार्गगामी, तद्गृहगतो राजाह्णेन स्नानभोजनादिनोप-
चरितः, सुखं निषसः, रहसि पर्यपृच्छे, “महाभाग,
दिगन्तराणि भ्रमता कच्चिदस्ति किञ्चिदद्भुतं भवतोप-
लब्धम् ?” इति ।

‘ममाभवन्मनसि, “महदिदमाशास्यदम् । एषा खलु
सखी राजदारिकायाः, चित्रपटे चास्मिन्नपि तदुपरि-
विरचितसितवितानं हर्म्यतलम्, तद्गतञ्च प्रकामविस्तीर्णं
शरदभ्रपटलपाण्डुरं शयनम्, तदधिशायिनी च निद्रालीढ-
लोचना समैवेयं प्रतिकृतिः” इति ।

‘अथाहमब्रवम्, “भद्रे, देहि चित्रपटम्” इति ;
सा त्वर्पितवती मङ्गस्ते । तमादाय तामपि व्याजसुप्तां
राजकुमारीं तत्रैवाभिलिख्य, “काचिदेवम्भूता युवति-
रीदृशस्य पुंसः पार्श्वशायिन्यरण्यानीप्रसुप्तेन मयोपलब्धा ।
किलैष स्वप्नः ?” इत्यालपं च । हृष्टया तु तथा

विस्तरतः पृष्टः सर्वमेव वृत्तान्तमकथयम्, असौ च सख्या मन्निमित्तान्यवस्थान्तराण्यवर्णयत् । तदाकर्ण्य, “यदि तव सख्या भदनुग्रहोन्मुखं मानसम्, तदा गमय कानिचिदहानि, कमप्युपायमारचय्यागमिष्यामि” इति कथञ्चिदेनामभ्युपगमय्य, गत्वा तदेव खर्वटम्, वृद्धेन समगंसि । स च ससम्भ्रमं विश्रमय्य, तथैव स्नानभोजनादिं कारयित्वा, रहस्यपृच्छत्, “आर्य, कस्य हेतोरचिरेणैव प्रत्यागतोऽसि ?”

‘प्रत्यवादिषमेनम्,’ “स्थान एवाहमार्थेणास्मि पृष्टः । श्रूयताम्—अस्ति हि आवस्तो नाम नगरी, तस्याः पतिरपर इव धर्मपुत्रो धर्मवर्द्धनो नाम राजा ; तस्य दुहिता, प्रत्यादेश इव श्रियः, सौकुमार्यविडम्बितनव-मालिका नवमालिका नाम कन्यका । सा मया समापत्तिदृष्टा कटाक्षमालां मम मर्मणि व्यकिरत्, तच्छ्रुत्योद्धरणाक्षमश्च ‘धन्वन्तरिसदृशस्त्वदृते नेतरोऽस्ति वैद्यः’ इति प्रत्यागतोऽस्मि । तत् प्रसीद कञ्चिदुपाय-मारचयितुमर्हसि ।

“अयमहं परिवर्त्तितस्त्रीवेषस्ते कन्या नाम भवेयम् । अनुगतश्च मया त्वमुपगम्य धर्मासनगतं धर्मवर्धनं वक्ष्यसि, ‘ममेयमेकैव दुहिता ; जातमात्रायां त्वस्यां जनन्यस्याः संस्थिता, माता च पिता च भूत्वाहमेव व्यवर्धयम् । एतदर्थमेव विद्यामयं शुल्कमर्जितुं गतोऽभूदवन्तिनगरी-

मुज्जयिनीमस्मद्वैवाह्यकुलजः कोऽपि विप्रदारकः ; तस्मै
चेयमनुमता दातुम्, इतरस्मै न. योग्या । तरुणीभूता
चेयम्, स च विलम्बते, तेन तमानोय पाणिमस्या ग्राहयित्वा
तस्मिन्नस्तभारः संन्यसिष्ये । यदि वृद्धं ब्राह्मणमधीतिनम-
गतिमतिथिं च मामनुग्राह्यपक्षे गणयति देवः, तर्हि
सैषा भवद्भुजतरुच्छायामखण्डितचारित्रा तावदध्यास्ताम्,
यावदस्याः पाणिग्राहकमानयेयम्' इति ।

“स एवमुक्तो नियतं स्वदुहितृसन्निधौ मां वासयिष्यति ।
गतस्तु भवान् आगामिनि मासि फाल्गुने फल्गुनीषू-
त्तरासु भाविनि राजान्तःपुरजनस्य तीर्थयात्रोत्सवे, तीर्थ-
स्थानात्प्राच्यां दिशि गोरुतान्तरमतिक्रम्य, वानोरवलय-
मध्यवर्तिनि कार्तिकेयगृहे, करतलगतेन शुक्लांशुकयुगलेन
स्थास्यति । स खल्वहमनभिषङ्गः एवैतावन्तं कालं
सहावस्थाय राजकन्यकया, भूयस्तस्मिन्नुत्सवे गङ्गाश्वसि
संप्लवमानः क्रीडापरवशे नागरिकसमाजे, मग्नोपसृत-
स्वदभ्यास एवोन्मङ्गगामि ; पुनस्वदुपाहृते वाससी परिधाय,
अपनीतदारिकाविषः, जामाता नाम भूत्वा त्वामिवानु-
गच्छेयम् ।

“नृपात्मजा तु मामितस्ततोऽन्विथानासादयन्ती
'तया विना न भोक्ष्ये' इति रुदत्येवावरोधने स्थास्यति ।
तन्मूले च महति कोलाहले, क्रन्दत्सु परिजनेषु, रुदत्स्व-
वरोधजनेषु, शोचत्सु पौरजानपदेषु, किंकर्तव्यतामूढे

सामात्ये पार्थिवे, त्वमास्थानीमेत्य, मां स्थापयित्वा, वक्ष्यसि,
 'देव, स एष मे जामाता तवार्हति श्रीभुजाराधनम् ।
 अधीती चतुर्ष्वान्नायेषु, गृहीती षट्स्वङ्गेषु, आन्वीक्षिंकी-
 विचक्षणः, चतुःषष्टिकलागमप्रयोगचतुरः, विशेषेण गज-
 रथतुरगतन्त्रवित्, इष्वसनास्त्रकर्मणि गदायुद्धे च निरूपमः,
 पुराणेतिहासकुशलः, कर्त्ता काव्यनाटकाख्यायिकानाम्,
 वेत्ता सोपनिषदोऽर्थशास्त्रस्य, निर्मत्सरो गुणेषु, विश्वम्भी
 सुहृत्सु, शक्यः, संविभागशीलः, श्रुतधरो गतस्मयश्च ।
 नास्य दोषमणीयांसमप्युपलभे, न च गुणेष्वविद्यमानम् ;
 तन्मादृशस्य ब्राह्मणमात्रस्य न लभ्य एष सम्बन्धः ।
 दुहितरमस्मै समर्प्य, वार्धकोचितमन्यमाश्रमं संक्रमेयम्,
 यदि देवः साधु मन्यते' इति ।

“स इदमाकर्ण्य वैवर्ण्याक्रान्तवक्त्रः, परमुपेतो वैलक्ष्यम्,
 आरुण्यतेऽनुनेतुमनित्यतादिसङ्कीर्तनेनात्रभवन्तं मन्त्रिभिः
 सह । त्वं तु तेषामदत्तश्रोत्रो मुक्तकण्ठं रुदित्वा,
 बाष्पकुण्ठकण्ठः काष्ठान्याहृत्याग्निं सन्धुक्ष्य राजमन्दिरद्वारे
 चिताधिरोहणायोपक्रंस्यसे । स तावदेव त्वत्पादयोर्निपत्य
 सामात्यो नरपतिरनूनैरर्थैस्त्वामुपच्छन्द्य, दुहितरं मह्यं
 दत्त्वा, मद्योग्यतासमाराधितः समस्तमेव राज्यभारं
 मयि समर्पयिष्यति । सोऽयमभ्युपायोऽनुष्ठेयः यदि तुभ्यं
 रोचते” इति ।

‘सोऽपि पटुरसक्कदभ्यस्तकपटप्रपञ्चः पाञ्चालशर्मा

यथोक्तमभ्यधिकं च निपुणमुपक्रान्तवान् । आसीच्च मम
समीहितानामहीनकालसिद्धिः ।

‘अस्य राज्ञः सिंहवर्मणः साहाय्यदानं सुहृत्संकेत-
भूमिगमनमित्युभयमपेक्ष्य, सर्वबलसन्दोहेन चम्पा-
मिमामुपगतः दैवाद्देवदर्शनसुखमनुभवामि’ इति ।

श्रुत्वैतत् प्रमतिचरितं स्मितमुकुलितमुखनलिनः,
‘विलासप्रायमूर्जितम्, मृदुप्रायं चेष्टितम्, इष्ट एष
मार्गः प्रज्ञावताम् । अथेदानीमत्रभंवान् प्रविशतु’ इति
मित्तगुप्तमैक्षत क्षितीशपुत्रः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते प्रमतिचरितं नाम पञ्चम उच्छ्वासः ।

मित्तगुप्तचरितम्

[षष्ठ उच्छ्वासः]

सोऽप्याचक्षते, ‘देव, सोऽहमपि सुहृत्साधारणभ्रमण-
कारणः सुहृदेषु दामलिप्ताह्वयस्य नगरस्य बाह्योद्याने
महान्तमुत्सवसमाजमालोकयम् । तत्र कचिदतिमुक्तक-
लतामण्डपे कमपि वीणावादनेनात्मानं विनोदयन्तमुत्कण्ठितं
युवानमद्राक्षम् । अप्राक्षं च, “भद्र, को नामायमुत्सवः ?

किमर्थं वा समारब्धः ? केन वा निमित्तेन पुनरुत्सवश्चिय-
मनादृत्यैकान्ते भवान् परिवादिनीद्वितीयस्तिष्ठति ?”
इति ।

‘सोऽभ्यधत्त, “सौम्य, सुहृत्पतिसुहृन्वा नामानपत्यः
प्रार्थितवानमुष्मिन्नायतने विस्मृतविन्ध्यवासरागं वसन्त्या
विन्ध्यवासिन्धाः पादमूलादपत्यद्वयम् । अनया च
किलास्मै प्रतिशयिताय स्वप्ने समादिष्टम्, ‘समुत्पत्स्यते
तवैकः पुत्रः, जनिष्यते चैका दुहिता । स तु तस्याः
पाणिग्राहकमनुजीविष्यति । सा तु सप्तमादु वर्षादारभ्य,
आ परिणयात् प्रतिमासं कृत्तिकासु कन्दुकनृत्येन गुणवद्भर्तृ-
लाभाय मां समाराधयतु । यं च साभिलषेदमुष्मै देया ।
स चोत्सवः कन्दुकोत्सवनामास्तु’ इति ।

“ततोऽल्पीयसा कालेन राज्ञः प्रियमहिषी, मेदिनी
नाम, एकं पुत्रमसूत, समुत्पन्ना चैका दुहिता । साद्य
कन्या कन्दुकावती नाम सोमापीडां देवीं कन्दुक-
विहारेणाराधयितुमागमिष्यति ।

“तस्यास्तु सखी धात्रेयिका चन्द्रसेना नाम मम
प्रियासीत्, सा चैषु दिवसेषु राजपुत्रेण भीमधन्वना
बलवदनुरुद्धा ; तदहमुत्कण्ठितो दुःखोद्विग्नचेताः, कलेन
वीणारवेणात्मानं किञ्चिदाश्वासयन्, विविक्तमभ्यासे” इति ।

‘अस्मिन्नेव च क्षणे किमपि नूपुरक्कणितमुपातिष्ठत,
आगता च काचिदङ्गना । दृष्ट्वैव स एनामुत्फुल्ल-

दृष्टिरशंसत्, “सैषा मे प्राणसमा, यद्विरहो दहन इव दहति माम् । इदञ्च मे जीवितमपहरता राजपुत्रेण मृत्युनेव निरुपतां नीतः । न च शक्यामि राज-सूनुरित्यमुष्मिन् पापमाचरितुम् । अतोऽनयात्मानं सुदृष्टं कारयित्वा, त्यक्त्यामि निष्प्रतिक्रियान् प्राणान् ” इति ।

‘सा तु पर्य्यशुमुखी समभ्यधात्, “मां स्म नाथ मत्कृतेऽध्यवस्यः साहसम् । यस्त्वमुत्तमात् सार्थवाहादर्थ-दासादुत्पद्य, कोशदास इति गुरुभिरभिहितनामधेयः, पुनर्मथ्यत्यासङ्गात् वेशदास इति द्विषद्भिः प्रख्यापितोऽसि, तस्मिंस्त्वय्युपरते यद्यहं जीवेयम्, नृशंसो वेशजन इति समर्थयेयं लोकवादम् । तदद्यैव नय मामीप्सितं देशम्” इति ।

‘स तु मामभ्यधत्त, “भद्र, भवद्दृष्टेषु राष्ट्रेषु कतमत् समृद्धं सम्पन्नशस्यं सत्पुरुषभूयिष्ठं च ?” इति । तमहमीषद्विहस्याब्रवम्, “भद्र, विस्तीर्ण्यमर्णवाम्बरा, न पर्य्यन्तोऽस्ति स्थानस्थानेषु रम्याणां जनपदानाम् ; अपि तु न चेदिह युवयोः सुखनिवासकारणं कमप्युपाय-मुत्पादयितुं शक्नुयाम्, ततोऽहमेव भवेयमध्वदर्शी” इति ।

‘तावतोदैरत रणितानि मणिनूपुराणाम् । अथासौ जातसम्भ्रमा “प्राप्तैवेयं भर्तृदारिका कन्दुकावती कन्दक-क्रीडितेन देवीं विन्ध्यवासिनीमाराधयितुम् । अनिषिद्ध-दर्शना चेयमस्मिन् कन्दुकोत्सवे ; सफलमस्तु युष्मच्चक्षुः,

आगच्छतं द्रष्टुम्, अहमस्याः सकाशवर्त्तिनी भवेयम्”
इत्ययासीत् ।

‘तामन्वयाव चावाम् । महति रत्नरङ्गपीठे स्थितां प्रथमं
ताम्रोष्ठीमपश्यम्, अतिष्ठच्च सा सद्य एव मम हृदये ।
चित्रीयाविष्टचित्ते “किमियं लक्ष्मीः ? न हि, न
हि, तस्याः किल हस्ते विन्यस्तं कमलम्, अस्यास्तु
हस्त एव कमलम्” इति चिन्तयतेऽव च मयि,
सा व्यत्यस्तहस्तपल्लवाग्रसृष्टभूमिरालोलनीलकुटिलालका,
सविभ्रमं भगवतीमभिवन्द्य कन्दकमालम्बत ।

‘लीलाशिथिलं च भूमौ मुक्तवती । मन्दोत्थितं
च किञ्चित्कुञ्चिताङ्गुष्ठेन प्रसृतकोमलाङ्गलिना पाणि-
पल्लवेन समाहता, हस्तपृष्ठेन चोन्नीय, चटुलदृष्टि-
लाञ्छितं स्तवकमिव भ्रमरमालानुविद्धमवपतन्तमाकाश
एवाग्रहीत्, अमुञ्चच्च । मध्यविलम्बितलये द्रुतलये
मृदमृदु च प्रहरन्ती, तत्क्षणं चूर्णपदमदर्शयत् ।

‘प्रशान्तं च तं निर्दयप्रहारैरुदपातयत् । विपर्ययेण
च प्राशमयत्, ऋज्वागतं च वामदक्षिणाभ्यां कराभ्यां
पर्यायेणाभिघ्नती शकुन्तमिवोदस्थापयत् ; दूरोत्थितं च
प्रपतन्तमाहृत्य गीतमार्गमारचयत्, प्रतिदिशं च गमयित्वा
प्रत्यागमयत् ।

‘एवमनेककरणमधुरं विहरन्ती, रङ्गगतस्य रक्तचेतसो
जनस्य प्रतिक्षणमुच्चावचाः प्रशंसावाचः प्रतिगृह्णती,

मण्डलभ्रमणेषु कन्दुकस्यातिशीघ्रप्रचारतया विशन्तीव
महर्षेणलज्जया पुष्पमयं पञ्जरम्, अंसस्त्रंसितप्रतिसमाहित-
शिखण्डभारम्, आकुञ्चितप्रसृतवेक्षितभुजलताभिहत-
ललितकन्दुकम्, आवर्जितबाहुपाशम्, असक्तदुत्क्षिप्य-
माणहस्तपादबाह्याभ्यन्तरभ्रान्तकन्दुकम्, अवनमनो-
न्नमननैरन्तर्यनष्टदृष्टमध्ययष्टिकं च निषद्योत्थाय, निमील्यो-
न्मील्य, स्थित्वा गत्वा चैवातिचित्रं पर्यक्रीडत राजकन्या ।

‘अभिहत्य च भूतलाकाशयोरपि क्रीडान्तराणि
दर्शनीयान्येकेनैवानेकेनेव कन्दुकेनादर्शयत् । चन्द्र-
सेनादिभिश्च प्रियसखीभिः सह विहृत्य, विहृतान्ते
चाभिवन्द्य देवीम्, मनसा मे सानुरागेणैव परिजनेनानु-
गम्यमाना, सह सखीभिः कुमारीपुरमगमत् ।

‘अहञ्चानुरागपरवशः स्ववेश्म गत्वा, कोशदासेन
यत्रवदत्युदारं स्नानभोजनादिकमनुभावितोऽस्मि । सायं
चोपसृत्य चन्द्रसेना रहसि, मां प्रणिपत्य, पत्युः
समीप उपाविशत् । आचष्ट च हृष्टः कोशदासः,
“भूयासमेवं यावदायुरायताक्षि त्वत्प्रसादस्य पात्रम्”
इति ।

‘मया तु सस्मितमभिहितम्, “सखे, किमेतद्
आशास्यम् ? अस्ति किञ्चिदञ्जनम्, अनया तदक्तनेत्रया
राजसूनुरुपस्थितो वानरीमिवैनां द्रक्ष्यति ; विरक्तथैनां
पुनस्त्यक्ष्यति” इति ।

‘तया तु स्मेरयास्मि कथितः, “सोऽयमाज्ञाकरो जनोऽत्यर्थमनुगृहीत आर्येण, यदस्मिन्नेव जन्मनि मानुषं वपुरपनीय वानरीकरिष्यते । तदास्तामिदम्, अग्न्यथापि सिद्धं नः समीहितम् । अद्य खलु कन्दुकोत्सवे भवन्तमवहसितमनोभवाकारमभिलषन्ती, अतिमात्रमायस्यति राजपुत्री ।” सोऽयमर्थो विदितभावया मया स्वमात्रे, तया च तन्मात्रे, महिष्या च मनुजेन्द्राय निवेदयिष्यते । विदितार्थस्तु पार्थिवस्त्वया दुहितुः पाणिं ग्राहयिष्यति ।

“ततश्च त्वदनुजीविना राजपुत्रेण भवितव्यम्, एष हि देवतासमादिष्टो विधिः । त्वदायत्ते च राज्ये, नालमेव त्वामतिक्रम्य मामवरोढुं भीमधन्वा । तत् सहतामयं त्रिचतुराणि दिनानि” इति मामामन्त्रा प्रत्ययासीत् । मम च कोशदासस्य च तदुक्तानुसारेण बहु विकल्पयतोः कथञ्चिद् अक्षीयत क्षपा ।

‘क्षपान्ते च कृतयथोचितनियमस्तमेव प्रियादर्शनसुभगमुद्यानोद्देशमुपगतोऽस्मि । तत्रैव चोपसृत्य राजपुत्रो निरभिमानमनुकूलाभिः कथाभिर्मामनुवर्तमानो मुहूर्त्तमास्तः ; नीत्वा चोपकार्याम्, आत्मसमेन स्नानभोजनशयनादिव्यतिकरेणोपाचरत् ; तल्पगतमायसेन निगडिनातिबलपुरुषैः पीवरभुजदण्डोपरुद्धम् अवन्ध्यन्माम् ।

‘प्रतिबुद्धं च सहसा समभ्यधात्, “अयि दुर्म्भते, श्रुतमालपितं हतायाश्चन्द्रसेनाया जालरन्ध्रनिःसृतं तच्चेष्टाव-

बोधप्रयुक्तयानया कुञ्जया । त्वं किलाभिलषितो वराक्या
कन्दुकावत्या ? तव किलानुजीविना मया स्थेयम् ?
त्वद्वचः किलानतिक्रामता मया चन्द्रसेना कोशदासाय
दास्यते ? ” इत्युक्त्वा पार्श्वचरं पुरुषमेकमालोक्याकथयत्,
“प्रक्षिपैनं सागरे” इति । स तु लब्धराज्य इवातिहृष्टः
“देव, यथान्नापयसि” इति यथादिष्टमकरोत् । . . .

‘अहं तु निरालम्बनो भुजाभ्यामितस्ततः स्पन्दमानः,
किमपि काष्ठं दैवदत्तमुरसोपश्लिष्य, तावदप्लोषि, यावद-
पासरद् वासरः, शर्वरी च सर्वा । प्रत्यूषस्यदृश्यत
किमपि वह्नितम् ; अमुत्रासन् यवनाः, ते मामुद्धृत्य
रामेषुनाम्ने नाविकनायकाय कथितवन्तः, “कोऽप्ययम्
आयसनिगडबद्ध एव जले लब्धः पुरुषः । सोऽयम् अपि
सिञ्चेत् सहस्रं द्राक्षाणां क्षणेनैकेन !” इति ।

‘अस्मिन्नेव क्षणे नैकनौकापरिवृतः कोऽपि मङ्गुरभ्य-
धावत् ; अविभयुर्यवनाः । तावदतिजवा नौकाः श्वान इव
वराहमस्मत्पोतं पर्यरुत्सत । प्रावर्त्तत संप्रहारः,
पराजायिषत यवनाः । तानहमगतीनवसीदतः समाश्वास्था-
लपिषम्, “अपनयत मे निगडबन्धनम् ; अयमहमव-
सादयामि वः सपत्नान्” इति ।

‘अमी तथाकुर्वन् ; सर्वांश्च तान् प्रतिभटान् भल्लवर्षिणा
भीमटङ्कतेन शार्ङ्गेण लवलवीकृताङ्गान् अकार्षम् ।
अवप्लुत्य हतविध्वस्तयोधमस्मत्पोतसंसक्तपोतममुत्र नाविक-

नायकमनभिसरमभिपत्य जीवग्राहमग्रहीषम् । असौ
चासीत् स एव भीमधन्वा । तं चाहमवबुध्य जातव्रीड-
मब्रवम्, “तात, किं दृष्टानि कृतान्तविलसितानि ?”
इति । ते तु सांयात्रिका मदीयेनैव शृङ्खलेन तमेतिगाढं
बद्ध्वा हर्षकिलकिलारवमकुर्वन्, मां चापूजयन् ।

‘दुर्वारा तु सा नौरननुकूलवातनुन्ना दूरमभिपत्य
कमपि द्वीपं निविडमाश्लिष्टवती । तत्र च स्वादु पानीयम्,
एधांसि, कन्दमूलफलानि^१ च संजिघृक्ष्वो गाढपातित-
शिलावलयम् अवातराम । तत्र चासीन्महाशैलः ।
सोऽहम् “अहो रमणीयोऽयं पर्वतनितम्बभागः, कान्ततरेयं
गन्धपाषाणवत्युपत्यका, शिशिरमिदमिन्दीवरारविन्द-
मकरन्दविन्दुचन्द्रकोत्तरं गोत्रवारि, रम्योऽयमनेकवर्ण-
कुसुममञ्जरीमञ्जुलतरस्तरुवनाभोगः” इत्यदृष्टतरया दृष्ट्या
बहु बहु पश्यन्, अलक्षिताध्यारूढक्षोणीधरशिखरः
शोणीभूतम् उत्प्रभाभिः पद्मरागसोपानशिलाभिः किमपि
नालीकपरागधूसरं सरः समध्यगमम् ।

‘तत्र स्नातश्च, कांश्चिदमृतस्वादून् विसभङ्गान्
आखाद्य, अंसलग्नकङ्क्षारः, तोरवर्त्तिना केनापि भीम-

^१ इहेकवद्भावो वैकल्पिक इति भाष्यस्वरस इति “जातिरप्राणिनाम्”
इति सूत्रव्याख्याने भट्टोजिः । तेनावैकवद्भावाभावः सूत्रपादः ; यद्वा, अत्र
जात्युपसर्जनद्रव्यप्रतीतेर्नैकवद्भावः, जातिप्राधान्य एवायमेकवद्भाव इति
व्याख्यानात् ।

रूपेण ब्रह्मराक्षसेनाभिपत्य, “कोऽसि ? कुतस्योऽसि ?”
इति निर्भर्त्सयताभ्यधीये । निर्भयेन च मया सोऽभ्यधीयत,
“सौम्य, सोऽहमस्मि द्विजन्मा; शत्रुहस्तादर्णवम्,
अर्णवीद्यवननावम्, यवननावश्चित्त्रावाणमेनं पर्वतप्रवरं
गतो यदृच्छयास्मिन् सरसि विश्रान्तः । भद्रं तव ?”
इति ।

‘सोऽब्रूत, “नो चेद् ब्रवीषि प्रश्नानेतांन् अश्रामि
त्वाम्” इति । मयोक्तम्, “भवतु ; पृच्छ तावत्” इति ।

‘अथावयोरेकयार्थ्यासीत् संलापः । स यथा—

किं क्रूरं स्त्रीहृदयम् किं गृहिणः प्रियहिताय

दारगुणाः ।

कः कामः संकल्पः किं दुष्करसाधनं प्रज्ञा ॥ इति ।

‘स चेदमाकर्ण्य ब्रह्मराक्षसो मामपूपुजत् । अस्मिन्नेव
क्षणे नातिप्रौढपुन्नागमुकुलस्थूलानि मुक्ताफलानि सह
सलिलविन्दभिरम्बरतलादपतन् । अहं तु “किं
न्विदम् ?” इत्युच्चक्षुरालोकयन् कमपि राक्षसं काञ्चिदङ्गनां
[विचेष्टमानगात्रीमाकर्षन्तमपश्यम् । “कथमपहरति

स्त्रियमनाचारो नैर्ऋतः !” इति गगनगमनमन्दशक्तिर-
शस्त्रश्च समतप्ये । स तु मत्सम्बन्धी ब्रह्मराक्षसः “तिष्ठ
तिष्ठ पाप, कापहरसि ?” इति भर्त्सयन्नुत्थाय राक्षसेन
समसृज्यत । तां तु रोषाद् अनपेक्षापविडाम्,
अमरवृक्षमञ्जरीमिवान्तरिक्षाद् आपतन्तीम् उन्मुख-

प्रसारितोभयकरः कराभ्यामग्रहीषम् । तावत्तावुभावपि
शैलशृङ्गभङ्गैः, पादपैश्च रभसोन्मूलितैः, मुष्टिपादप्रहारैश्च
परस्परमक्षपयताम् । पुनरहमतिमृदुनि पुलिनवति
कुसुमलवलाञ्छिते सरस्तीरेऽवरोप्य, निर्वर्णयंस्तां
मत्प्राणैकवक्त्रभां राजकन्यां कन्दुकावतोमलक्षयम् ।

‘सा हि मया समाश्वास्यमाना तिर्यङ् मामभि-
निरूप्य जातप्रत्यभिज्ञा सकरुणमरोदीत्, अवादीच्च,
“नाथ, त्वद्दर्शनादुपोढरागा तस्मिन् कन्दकोत्सवे, पुनः
सख्या चन्द्रसेनया त्वत्कथाभिरेव समाश्वासितास्मि । ‘त्वं
किल समुद्रमध्ये मज्जितः पापेन मद्भ्रात्रा भीमधन्वना’
इति श्रुत्वा, सखीजनं परिजनञ्च वञ्चयित्वा, जीवितं
जिह्वासुरेकाकिनी क्रौडावनमुपासरम् । तत्र च
मामचकमत कामरूप एष राक्षसाधमः ; सोऽयं मया
भीतयावधूतप्रार्थनः स्फुरन्तीं मां निगृह्याभ्यधावत्,
अत्रैवमवसितोऽभूत् । अहं च दैवात् तवैव जीवितेशस्य
हस्ते पतिता । भद्रं तव ?” इति ।

‘श्रुत्वा च तया सहावरुह्य, नावमध्यारोहम् । मुक्ता
च नौः प्रतिवातप्रेरिता तामिव दामलिप्तां प्रत्युपातिष्ठत् ।
अवरुढाश्च वयमश्रमेण । “तनयस्य च तनयायाश्च
नाशादनन्यापत्यस्तुङ्गधन्वा सुहृत्पतिर्निष्कलः स्वयं सकलत्र
एव निष्कलङ्गगङ्गारोधस्यनशनेनोपरन्तुं प्रतिष्ठते । सह
तेन मर्तुमिच्छत्यनन्यनाथोऽनुरक्तः पौरवृद्धलोकः” इत्य-

मन्त्रगुप्तचरितम्

१४५

शुमुखीणां प्रजानामाक्रन्दमशृणुम । अथाहमस्मै राज्ञे
यथावृत्तमाख्याय तदपत्यद्वयं प्रत्यर्पितवान् । प्रीतेन तेन
जामाता कृतोऽस्मि दामलिप्तेश्वरेण । तत्पुत्रो मदनजीवी
जातः । मदाज्ञप्तेन चामुना प्राणवदुज्जिभता चन्द्रसेना
कोशदासमभजत् । ततश्च सिंहवर्मसाहाय्यार्थमत्रागत्य
भर्तुस्तव दर्शनोत्सवसुखमनुभवामि' इति । . . .

श्रुत्वा 'चित्त्रेयं दैवगतिः । अवसरेषु पुष्कलः
पुरुषकारः' इत्यभिधाय भूयः स्मिताभिषिक्तदन्तच्छदो
मन्त्रगुप्ते हर्षोत्फुल्लं चक्षुः पातयामास देवो राजवाहनः ।
स किल निरोष्ठावर्णमात्मचरितमाचचक्षे ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते मन्त्रगुप्तचरितं
नाम षष्ठ उच्छ्वासः ।

मन्त्रगुप्तचरितम्

[सप्तम उच्छ्वासः]

'राजाधिराजनन्दन, नगरभृगतस्य ते गतिं ज्ञास्यन्नहं च
गतः कदाचित्कलिङ्गान् । कलिङ्गनगरस्य नात्यासन्नसंस्थित-
जनदाहस्थानसंसक्तस्य कस्यचित् कान्तारधरणिजस्यास्तीर्ण-
सरसकिसलयसंस्तरे तले निषद्य निद्रालीढदृष्टिरशयिषि ।
गलति च कालरात्रिशिखण्डजालकान्धकारे, चरितरत्नसि

चरितनीहारे निजनिलयनिलीननिःशेषजने नितान्तशीते
निशीथे घनतरसालशाखान्तरालनिर्झादिनि, नेत्रनिंसिनीं
निद्रां निगृह्णन्, कर्णदेशं गतं “कथं खलेनानेन दग्धसिद्धेना-
हर्निशं निदेशं दिक्षता जन एष आयास्यते । क्रियेता-
स्याणकनरेन्द्रस्य केनचिदनन्तशक्तिना सिद्धयन्तरायः” इति
किङ्करस्य कस्यचिदतिकातरं रटितं ।

‘तदाकर्ण्य “क एष सिद्धः ? का च सिद्धिः ? किं चानेन
किङ्करेण करिष्यते ?” इति दिदृक्षाक्रान्तहृदयः किङ्करगतया
दिशा किञ्चिदन्तरं गतस्तरलतरनरास्थिशकलरचितालङ्कारा-
क्रान्तकायं, दहनदग्धकाष्ठनिष्ठाङ्गाररजःकृताङ्गरागं, तडि-
कृताकारजटाधरं, हिरण्यरेतस्यरण्यचक्राम्बकारराक्षसे क्षण-
गृहीतनानेम्बनग्रासचञ्चदर्विषि दक्षिणेतरेण करेण तिल-
सिद्धार्थकादीन् निरन्तरचटचटायितानाकिरन्तं, कञ्चिद-
द्राक्षं । तस्याग्रे स कृताञ्जलिः “किं करणीयं, दीयतां
निदेशः” इत्यतिष्ठत् । आदिष्टश्चायं तेनातिनिक्लृष्टाशयेन—
“गच्छ, कलिङ्गराजस्य कर्दनस्य कन्यां कनकलेखां कन्या-
गृहादिहानय” इति ।

‘स च तथाकार्षीत् । ततश्चैनां त्रासेनालघीयसास्त्र-
जर्जरेण च कण्ठेन रणरणिकागृहीतेन च हृदयेन “हा
तात, हा जननि” इति क्रन्दन्तीं कीर्णग्लानशेखरस्त्रजि
शोर्णनहने शिरसिजानां सञ्चये निगृह्यासिना शिलासितेन
शिरश्चिकर्तिषयाचेष्टत । भटिति चाच्छिद्य तस्य

हस्तात्तां शस्त्रिकां तया निकृत्य तस्य तच्छिरः सजटाजालं
निकटस्थस्य कस्यचिज्जीर्णसालस्य स्कन्धरन्ध्रे न्यदधां ।

‘तन्निध्याय हृष्टतरः स राक्षसः क्षीणाधिरकथयत्—
“आर्य, कदर्यस्यास्य कदर्थनान्न कदाचिन्निद्रायाति नेत्रे ।
तर्जयति^१ त्रासयति च, अकृत्ये चाज्ञां ददाति । तदत्र
कल्याणराशिना साधीयः कृतं यदेष नरकाकः ‘कारणानां
नारकीणां रसज्ञानाय नीतः शीतेतरदीधितिदेहजस्य
नगरं ; तदित्यं दयानिधेरनन्ततेजसस्तेऽयं जनः काञ्चिदाज्ञां
चिकीर्षति । आदिश, अलं कालहरणेन” इत्यनंसीत् ।

‘आदिशं च तं—“सखे, सैषा सज्जनाचरिता सरणिः,
यदणीयसि कारणेऽनणीयानादरः सन्दृश्यते । न चेदिदं
नेच्छसि सेयं सन्नताङ्गयष्टिरक्लेशार्हा सत्यनेनाकृत्यकारिणा-
त्यर्थं क्लेशिता, नयैनां निजनिलयं । नान्यदितः
किञ्चिदस्ति चित्ताराधनं नः” इति । अथ तदाकर्ण्य
कर्णशेखरनिलीननीलनीरजायितां धीरतरलतारकां दृशं
तिर्यक्किञ्चिदञ्चितां सञ्चारयन्ती, कण्टकितरक्तगण्डलेखा,
रागलज्जान्तरालचारिणी, चरणाग्रेण तिरश्चीननखाचि-
चन्द्रिकेण धरणीतलं साचीकृताननसरसिजं लिखन्ती,
तरङ्गितदशनचन्द्रिकाणि कानिचिदेतान्यक्षराणि कल-

कण्ठीकलान्यसृजत्^१—“आय, यथा ते चरणसरसिजरजः-
कणिका तथाहं चिन्तनीया । यद्यस्ति दया तेऽत्र जने,
अनन्यसाधारणः करणीयः स एष चरणाराधनक्रियायां ।”

‘स चाहं किङ्करानननिहितदृष्टिरगादिषं—“यथेयं
हरिणनयना कथयति तथा चेन्नाचरेयं, नयेत नक्रकेतनः
क्षणेनैकेनाकीर्तनीयां दशां । जनं चैनं सह नयानया
कन्यया कन्यागृहं ।” नीतश्चाहं निशाचरेण शारद-
जलधरजालकान्ति कन्यकानिकेतनं ।

‘अथ कदाचिल्लालसालिलङ्घनग्लानघनकेसरे, राज-
दरण्यस्थलीललाटलीलायिततिलके, ललितानङ्गराजा-
ङ्गीकृतनिर्निद्रकर्णिकारकाञ्चनच्छूत्रे, दक्षिणदहनसारथि-
रयाहृतसहकारचञ्चरीककलिके, दर्दुरगिरितटचन्दनाश्लेष-
शीतलानिलाचार्यदत्तनानालतानृत्यलीले काले, कलिङ्ग-
राजः सहाङ्गनाजनेन सह च तनयया सकलेन च
नगरजनेन दश त्रीणि च दिनानि दिनकरकिरणजालाल-
ङ्घनीये, रणदलिसङ्घलङ्घितनतलताग्रकिसलयालीढसैकत-
तटे, तरलतरङ्गशीकरासारसङ्गशीतले सागरतीरकानने
क्रीडारसजातासक्तिरासीत् । अथ तत्र रन्ध्र आन्ध्रनाथेन
जयसिंहेन सलिलतरणसाधनानीतेनानेकसंख्येनानीकेन

^१ व्यसृजदित्यर्थे ओष्ठ्यवर्णपरिजिहीर्षया ‘असृजत्’ इति प्रयोगादवाचकत्वं
दुष्परिहरमित्यालङ्कारिकाः ।

द्रागागल्यागृह्यत सकलत्रः । सा चानीयत त्रासतरलाक्षी
दयिता नः सह सखीजनेन कनकलेखा ।

‘तदाहं चिन्तयन् दयितां गलितगात्रकान्तिर-
तर्कयं—“गता . सा कलिङ्गराजतनया जनित्रा
जनयित्रया च सहारिहस्तं । निरस्तधैर्यस्तां स राजा
नियतं संजिघृक्षेत् । तदसहा च सा सती गरसादिना
सद्यः संतिष्ठेत । तस्यां च तादृशीं दशां गतायां जनस्या-
स्यानन्यजेन हन्येत शरीरधारणाशा । का स्याद्दतिः ?”
इति ।

‘अत्रान्तर आन्ध्रनगरादागच्छन्नग्रजः कश्चिदैक्ष्यत ।
तेन चेयं कथा कथिता—यथा किल जयसिंहेनानेकनिकार-
दत्तसङ्घर्षणजिघांसितः स कर्दनः कनकलेखादर्शनैधितेन
रागेणारक्ष्यत । सा च दारिका यत्नेन केनचिदधिष्ठिता
न तिष्ठत्यग्रे नरान्तरस्य । आयस्यति च नरेन्द्रसार्थ-
संग्रहणेन तन्निराकरिष्यन्नरेन्द्रो न चास्ति सिद्धिरिति ।

‘तेन चाहं दर्शिताशः शङ्करनृत्यरङ्गदेशजातस्य
जरत्सालस्य स्कन्धरन्ध्रान्तर्जटाजालं निष्कृष्य तेन जटिलतां
गतः कन्याचीरसञ्चयान्तरितसकलगात्रः काञ्चिच्छिष्या-
नग्रहीषं । तांश्च नानाश्चर्यक्रियातिसंहिताज्जनादाकृष्टान्न-
चेलादित्यागान्नित्यहृष्टानकार्षं । अयासिषं च दिनैः
कैश्चिदान्ध्रनगरं । तस्य नात्यासन्ने सलिलराशिसदृशस्य
कलहंसगणदलित-नलिनदलसंहति-गलितकिञ्चल्लक्षकल-

शारस्य सारसग्रेणिशेखरस्य सरसस्तीरकानने कृतनिकेतनः
स्थितः शिष्यजनकथितचित्रचेष्टाकृष्टसकलनागरजनाति-
सन्धानदक्षः सन् दिशि दिशीत्यकीर्त्ये जनेन—“य एष
जरदरण्यस्थलीसरस्तीरे स्थण्डिलशायी यूतिस्तस्य किल
सकलानि सरहस्यानि सषडङ्गानि च च्छन्दांसि रसनाग्रे
सन्निहितानि, अन्यानि च शास्त्राणि । येन यानि न
ज्ञायन्ते स तेषां तत्सकाशादर्थनिर्णयं करिष्यति ।
असत्येन नास्यास्यं संसृज्यते, सशरीरस्यैष दयाराशिः ।
एतत्संग्रहेणाद्य चिरं चरितार्था दीक्षा । तच्चरणरजःकर्णैः
कैश्चन शिरसि कीर्णैरनेकस्यानेक आतङ्कश्चिरं चिकित्सकै-
रसंहार्यः संहृतः । तदङ्घ्रिचालनसलिलसेकैर्निष्कलङ्क-
शिरसां नश्यन्ति क्षणेनैकेनाखिलनरेन्द्रयत्नलङ्घिनश्चण्ड-
ताराग्रहाः । न तस्य शक्यं शक्तेरियत्ताज्ञानं । न
चास्याहङ्कारकणिका” इति ।

‘सा चेयं कथानेकजनास्यसञ्चारिणी तस्य कनक-
लेखाधिष्ठितधनदाज्ञाकरनिराक्रियातिसक्तचेतसः क्षत्रिय-
स्याकर्षणायाशकत् । स चाहरहरागत्यादरेणातिगरीयसा-
र्चयन्नर्थैश्च शिष्यान् संगृह्णन्नधिगतक्षणः कदाचित्
काङ्क्षितार्थसाधनाय शनैरयाचिष्ट । ध्यानधीरः स्थानदर्शित-
ज्ञानसन्निधिसैनं निरीक्ष्य निचाय्य^१कथयं—“तात, स्थान

^१ निरीत्य, निचाय्य—अनयोरन्यतरो न पठनीयः । यद्वा, ‘निचाय्य’
विविचेत्यर्थः ।

एष हि यत्नः । तस्य हि कन्यारत्नस्य सकलकल्याण-
लक्षणैकराशेरधिगतिः क्षीरसागररसनालंकृताया गङ्गादि-
नदीसहस्रहारयष्टिराजिताया धराङ्गनाया एवासादनाय
साधनं । न च स यत्नस्तदधिष्ठायी केनचिन्नरेन्द्रेण तस्या
लीलाञ्छितनीलनीरजदर्शनाया दर्शनं सहते, तदत्र सद्यतां
वीण्यहानि, यैरहं यतिष्येऽर्थस्यास्य साधनाय ” इति ।

‘तथादिष्टे च हृष्टे क्षितीशे गते निशि निशि निर्निशा-
करार्चिषि नीरन्ध्रान्धकारकणनिकरनिगीर्णदशदिशि निद्रा-
निगडितनिखिलजनदृशि निर्गत्य जलतलनिलीनगाहनीयं
नीरन्ध्रं कृच्छ्राच्छिद्रीकृतान्तरालं तदेकतः सरस्तटं
तीर्थासन्निकृष्टं केनचित् खननसाधनेनाकार्षं । घनशिले-
ष्टकाच्छन्नच्छिद्राननं तत्तीरदेशं जनैरशङ्कनीयं निश्चित्य,
दिनादिस्नाननिर्णिक्तगात्रश्च, नक्षत्रसन्तानहारयष्ट्यग्रयथित-
रत्नं, क्षणदान्धकारगन्धहस्तिदारणैककेसरिणं, कनक-
शैलशृङ्गरङ्गलास्यलीलानटं, गगनसागरघनतरङ्गराजि-
लङ्घनैकनक्रां, कार्याकार्यसाक्षिणं, सहस्रार्चिषं
सहस्राक्षदिगङ्गनाङ्गरागरागायितकिरणजालं, रक्तनीरजा-
ञ्जलिनाराध्य निजनिकेतनं न्यशिष्यिणं ।

‘याते च दिनत्रये, अस्तगिरिशिखरगैरिकतटसाधारण-
च्छायतेजसि दिनाधिनाथे, जनाधिनाथः स आगत्य
जनस्यास्य धरणिन्यस्तचरणनखकिरणच्छादितकिरीटः
कृताञ्जलिरतिष्ठत् । आदिष्टश्च—“ दिष्ट्या दृष्टेष्टसिद्धिः ।

इह जगति न हि निरीहं देहिनं श्रियः संश्रयन्ते ।
 श्रेयांसि च सकलान्यनलसानां हस्ते नित्यसान्निध्यानि ।
 यतस्ते साधीयसा सच्चरितेनानाकलितकलङ्केनार्चितेनात्या-
 दररचितेनाकृष्टचेतसा जनेनानेन सरस्तथा संस्कृतं,
 यथेह तेऽद्य सिद्धिः स्यात् । तदेतस्यां निशि गलदर्धायां
 गाहनीयं । गाहनानन्तरं च सलिलतले सततगतीनन्तः-
 सञ्चारिणः सन्निगृह्य यथाशक्ति शय्या कार्या । ततश्च
 तटस्वलितजल-स्थगित-जलजखण्ड-चलितदण्डकण्टकाग्र-
 दलितदेहराजहंस-त्रासजर्जररसितसन्दत्तकर्णस्य जनस्य
 क्षणादाकर्णनीयं जनिष्यते जलसङ्घातस्य किञ्चिदारटितं ।
 शान्ते च तत्र सलिलरटिते क्लिन्नगात्रः किञ्चिदारक्त-
 दृष्टिर्येनाकारेण निर्यास्यसि निचाय्य तं निखिलजननेत्रा-
 नन्दकारिणं न स यत्नः शक्यत्यग्रतः स्थितये । स्थिरतर-
 निहितस्नेहशृङ्खलानिगडितं च कन्यकाहृदयं क्षणेनैकेनासह-
 नीयदर्शनान्तरायं स्यात् । अस्याश्च धराङ्गनाया नात्यादृत-
 निराकृतारिचक्रं चक्रं करतलगतं चिन्तनीयं, न तत्र
 संशयः । तच्चेदिच्छस्यनेकशास्त्रज्ञानधीरधिषणैरधिकृतै-
 रितरैश्च हितैषिगणैराकलय्य जालिकशतं चानाय्य, अन्त-
 रङ्गनरशतैर्यथेष्टदृष्टान्तरालं सरः क्रियेत, रक्षा च
 तीरास्त्रिशङ्खण्डान्तराले सैनिकजनेन सादरं रचनीया ।
 कस्तज्जानाति यच्छिद्रेणारयश्चिकीर्षन्ति ” इति ।

‘तत्त्वस्य हृदयहारि जातं, तदधिकृतैश्च तत्र कृत्ये

रन्ध्रदर्शनासहैरिच्छां च राज्ञः कन्धकातिरागजनितां
नितान्तनिश्चलां निश्चित्यार्थं एष न निषिद्धः । तथास्थितश्च
तदासादनदृढतराशयः स आख्यायत—“राजन्, अत्र ते
जनान्ते चिरं स्थितं, न चेकत्र चिरस्थानं नः शस्तं ।
कृतकृत्यश्चेह न द्रष्टासि । ‘यस्य ते राष्ट्रे आसाद्यासादितं
तस्य ते किञ्चिदनाचर्यं कार्यं गतिरार्यगह्या’ इति, अत्रैत-
च्चिरस्थानस्य कारणं । तच्चाद्य सिद्धं । गच्छ गृहान् ।
यथार्हजलेन हृद्यगन्धेन स्नातः सितस्त्रगङ्गरागः शक्तिसदृशेन
दानेनाराधित-धरणितल-तैतिलगणस्तिलस्नेह-सिक्तयक्ष्यग्र-
ग्रथितवर्तिकाग्निशिखासहस्रग्रस्तनैशान्धकारराशिरागत्याथ-
सिद्धये यतेथाः” इति ।

‘स किल कृतज्ञतां दर्शयन्—“असिद्धिरेषा सिद्धिः,
यदसन्निधिरिहार्याणां । कष्टा चेयं निःसंगता, या
निरागसं दासजनं त्याजयति । न च निषेधनीया गरीयसां
गिरः” इति स्नानाय गृहानयासीत् । अहं च निर्गत्य
निर्जने निशीथे सरस्तीररन्ध्रनिलीनः सन्नीषच्छिद्रदत्तकर्णः
स्थितः । स्थिते चार्धरात्रे कृतयथादिष्टक्रियः स्थानस्थान-
रचितरत्नः स राजा जालिकजनानानीय निराकृतान्तः-
शल्यं शङ्काहीनः सरःसलिलं सलीलगतिरगाहत । गतं
च कीर्णकेशं संहतकर्णनासं सरसस्तलं हास्तिनं नक्रलीलया
नीरातिनिलीनया तं तथा शयानं कन्धरायां कन्धया
न्यग्रहीषं । खरतरकालदण्डघटनातिचण्डैश्च करचरण-

घातैर्निर्दयदत्तनिग्रहः क्षणेनैकेनाजहात्स चेष्टां । ततश्चा-
कृष्य तच्छरीरं क्षिप्त्रे निधाय नीरान्निरयासिषं ।

‘सङ्गतानां च सैनिकानां तदत्यचित्रोद्यताकारान्तरग्रहणं ।
गजस्कन्धगतः सितच्छत्रादिसकलराजचिह्नराजितश्वण्डतर-
दण्डिदण्डिताडनवस्तजनदत्तान्तरालया राजवीथ्या यातस्तां
निशां रसनयननिरस्तनिद्रारतिरनैषं । नीते च जनाक्षि-
लक्ष्यतां लाक्षारसदिग्धदिग्गजशिरःसदृक्षे शक्रदिगङ्गनारत्ना-
दर्शेऽर्कचक्रे कृतकरणीयः किरणजालकरालरत्नराजि-
राजितराजार्हासनाध्यासी यथासदृशाचारदर्शिनः शङ्का-
यन्त्रिताङ्गान्सन्निधिनिषादिनः सहायानगादिषं—“दृश्यतां
शक्तिरार्षी, यत्तस्य यतेरजेयस्येन्द्रियाणां संस्कारेण नीरजसा
नीरजसान्निध्यशालिनि सहर्षालिनि सरसि सरसिजदल-
सन्निकाशच्छायस्याधिकतरदर्शनीयस्याकारान्तरस्य सिद्धिरा-
सीत् । अद्य संकलनास्तिकानां जायेत लज्जानतं शिरः ।
तदिदानीं चन्द्रशेखरनरकशासनसरसिजासनादीनां त्रिदशे-
शानां स्थानान्यादररचितनृत्यगीताराधनानि क्रियन्तां,
ह्रियन्तां च गृहादितः क्लेशनिरसनसहान्यर्थिसार्थैर्धनानि”
इति । आश्चर्यरसातिरेकहृष्टदृष्टयस्ते “जय जय जगदीशं
दश दिशः, स्थगयन्निजेन यशसादिराजयशांसि” इत्य-
सकृदाशास्यारचयन्यथादिष्टाः क्रियाः ।

‘स चाहं दयितायाः सखीं हृदयस्थानीयां शशाङ्कसेनां कन्यकां कदाचित्कार्यान्तरागतां रहस्याचक्षि^१—“कश्चिदयं जनः कदाचिदासीदृष्टः ?” इति । अथ सा हर्षकाष्ठां गतेन हृदयेनेषदालक्ष्य दशनदीधितिलतां लीलालसं लासयन्ती, ललिताञ्चितकरशाखान्तरितदन्तच्छुदकिसलया, हर्षजल-क्लेदजर्जरनिरञ्जनेक्षणा, रचिताञ्जलिः “नितरां जाने यदि न स्यादैन्द्रजालिकस्य जालं किञ्चिदेतादृशं । कथं चैतत् ? कथय” इति स्नेहनिर्यन्त्रणं शनैरगादीत् । अहं चास्यै कात्स्न्यनाख्याय, तदाननसंक्रान्तेन सन्देशेन सञ्जनय्य सहचर्या निरतिशयं हृदयाह्लादं,^२ ततश्चैतया दयितया निरर्गलीकृतातिसत्कृतकलिङ्गनाथन्यायदत्तया संगत्याम्बु-कलिङ्गराज्यशासी तस्यास्थारिणा लिलङ्घयिषितस्याङ्गराजस्य साहायकायालघीयसा साधनेनागत्यात्र ते सखिजनसंगतस्य यादृच्छिकदर्शनानन्दराशिलङ्घितचेता जातः” इति ।

तस्य तत्कौशलं स्मितज्योत्स्नाभिषिक्तदन्तच्छुदः सह सुहृद्भिरभिनन्द्य ‘चित्तमिदं महामुनेर्वृत्तम् । अत्रैव खलु फलितमतिकष्ट’ तपः । तिष्ठतु तावन्नम । हर्षप्रकर्ष-

१ ‘आचक्षिषि’ इति पाठः प्रामादिकः ।

२ निरोष्ठोऽस्मिन् मन्त्रगुप्तभाषिते सर्वत्र वैयाकरणैकदेशिनां समय-मनुसरद्विरावसानिकस्य मकारस्यानुस्वारभावो विहितो व्याकरणार्णवकर्णधारै-राचार्यवर्यैः ।

सृशोः प्रज्ञासत्त्वयोर्दृष्टमिह स्वरूपम्' इत्यभिधाय, पुनः
'अवतरतु भवान्' इति बहुश्रुते विश्रुते विकचराजीवसदृशं
दृशं चिक्षेप देवो राजवाहनः ।

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते मन्वगुप्तचरितं नाम सप्तम उच्छ्वासः ।

विश्रुतचरितम्

[अष्टम उच्छ्वासः]

अथ सोऽप्याचचक्षे—'देव, मयापि परिभ्रमता विन्ध्या-
टव्यां कोऽपि कुमारः क्षुधा तृषा च क्षिश्यन्नक्लेशार्हः
क्वचित् कूपाभ्यासेऽष्टवर्षदेशीयो दृष्टः । स च त्रासगद्गद-
मगदत्—“महाभाग, क्षिष्टस्य मे क्रियतामार्यं साहाय-
कम् । अस्य मे प्राणापहारिणीं पिपासां प्रतिकर्तुमुदक-
मुदञ्चन्निह कूपे कोऽपि निष्कलो ममैकशरणभूतः
पतितः । तमलमस्मि नाहमुद्धर्तुम्” इति ।

‘अथाहमभ्येत्य व्रतत्या कयापि वृद्धमुत्तार्य, तं च
बालं वंशनालीमुखोद्धृताभिरङ्गिः फलैश्च पञ्चषैः शर-
क्षेपोच्छ्रितस्य लकुचवृक्षस्य शिखरात्पाषाणपातितैः
प्रत्यानीतप्राणवृत्तिमापाद्य, तरुतलनिषण्णस्तं जरन्तमब्रवम्
—“तात, क एष बालः, को वा भवान्, कथं
चेयमापदापन्ना ?” इति ।

‘सोऽश्वगृहदमगदत्—“श्रूयतां महाभाग । विदर्भो
नाम जनपदः, तस्मिन् भोजवंशभूषणम्, अंशावतार
इव धर्मस्य, अतिसत्त्वः, सत्यवादी, वदान्यः, विनीतः,
विनेता प्रजानाम्, रञ्जितभृत्यः, कीर्तिमान्, उदयो
बुद्धिस्मूर्तिभ्याम्^१, उत्थानशीलः, शास्त्रप्रमाणकः, शक्यभव्य-
कल्पारम्भी, सम्भावयिता बुधान्, प्रभावयिता सेवकान्,
उद्भावयिता बन्धून्, न्यग्भावयिता शत्रून्, असम्बद्ध-
प्रलापेष्वदत्तकर्णः, कदाचिदप्यवितृष्णो गुणेषु, अतिनदीणः
कलासु, नेदिष्ठो धर्मार्थसंहितासु, स्वल्पेऽपि सुकृते सुतरां
प्रत्युपकर्ता, प्रत्यवेक्षिता कोशवाहनयोः, यत्नेन परीक्षिता
सर्वाध्यक्षाणाम्, उत्साहयिता कृतकर्मणामनुरूपैर्दानमानैः,
सद्यः प्रतिकर्त्ता दैवमानुषीणामापदाम्, षाड्गुण्योपयोग-
निपुणः, मनुमार्गेण प्रणेता चातुर्वर्ण्यस्य, पुण्यश्लोकः
पुण्यवर्मा नामासीत् । स पुण्यैः कर्मभिः प्राण्य
पुरुषायुषम्, पुनरपुण्येन प्रजानामगण्यतामरेषु ।
तदनन्तरमनन्तवर्मा नाम तदायतिरवनिमध्यतिष्ठत् । स
सर्वगुणैः समृद्धोऽपि दैवाद्दण्डनीत्यां नात्यादृतोऽभूत् ।

“तमेकदा रहसि वसुरक्षितो नाम मन्त्रिवृद्धः, पितुरस्य
बहुमतः, प्रगल्भवागभाषत—‘तात, सर्वैवात्मसम्पदभिजनात्

^१ एतस्य ‘उदयः’ इत्यनेन वा, ‘उत्थानशीलः’ इत्यनेन वा, काकाचि-
गोलकन्यायेनीभयेन वान्वयः सम्भवति ।

प्रभृत्यन्यूनैवात्रभवति लक्ष्यते । बुद्धिश्च निसर्गपट्वी कलासु
नृत्यगोतादिषु चित्रेषु च काव्यविस्तरेषु प्राप्तविस्तारा
तवेतरेभ्यः प्रतिविशिष्यते । तथाप्यसावप्रतिपद्यात्मसंस्कार-
मर्थशास्त्रेषु, अनग्निसंशोधितेव हेमजाबिर्नातिभाति बुद्धिः ।
बुद्धिहीनो हि भूभृदत्युच्छितोऽपि परैरध्यारुह्यमाणमात्मानं
न चेतयते । न च शक्तः साध्यं साधनं वा विभज्य वर्तितुम् ।
अयथावृत्तश्च कर्मसु प्रतिहन्यमानः, स्वैः परैश्च परिभूयते ।
न चावज्ञातस्याज्ञा प्रभवति प्रजानां योगक्षेमाराधनाय ।
अतिक्रान्तशासनाश्च प्रजा यत्किञ्चनवादिन्यो यथा-
कथञ्चिद्वर्तिन्यः सर्वाः स्थितीः संकिरेयुः । निर्मर्यादश्च
लोको लोकादितोऽमुतश्च स्वामिनमात्मानं च भ्रंशयते ।
आगमदीपदृष्टेन खल्वध्वना सुखेन वर्त्तते लोकयात्रा ।
दिव्यं हि चक्षुर्भूतभवद्भविष्यत्सु व्यवहितविप्रकृष्टादिषु च
विषयेषु शास्त्रं नामाप्रतिहतवृत्तिः । तेन हीनः सतो-
रप्यायतविशालयोर्लोचनयोरन्ध एव जन्तुरर्थदर्शनेष्व-
सामर्थ्यात् । अतो विहाय बाह्यविद्यास्वभिषङ्गमागमय
दण्डनीतिं कुलविद्याम् । तदर्थानुष्ठानेन चावर्जितशक्ति-
सिद्धिरस्त्वलितशासनः शाधि चिरमुदधिमेखलामुर्वीम्'
इति । एतदाकर्ण्य 'स्थान एव गुरुभिरनुशिष्टम् । तथा
क्रियते' इत्यन्तःपुरमविशत् ।

“तां च वार्तां पार्थिवेन प्रमदासन्निधौ प्रसङ्गेनोदीरिता-
मुपनिशम्य समीपोपविष्टश्चित्तानुवृत्तिकुशलः प्रसादवित्तो

गीतनृत्यवाद्यादिष्वबाह्यो पटुरयन्त्रितमुखो बहुभङ्गि-
विशारदः परममन्वेषणपरः परिहासयिता परिवादरुचिः
पैशुन्यपण्डितः सचिवमण्डलादप्युत्कोचहारी सकलदुर्नयो-
पाध्यायः कुमारसेवको विहारभद्रो नाम स्मितपूर्वं
व्यञ्जयत्—

‘देव, दैवानुग्रहेण यदि कश्चिद्भाजनं भवति विभूतेः,
तमकस्मादुच्चावचैरुपप्रलोभनैः कदर्थयन्तः स्वार्थं साधयन्ति
धूर्ताः । तथा हि—केचित्प्रेत्य किल लभ्यैरभ्युदयातिशयै-
राशामुत्पाद्य, मुण्डयित्वा शिरः, बद्धा दर्भरज्जुभिः,
अजिनेनाच्छाद्य, नवनीतेनोपलिप्य, अनशनं च शाययित्वा,
सर्वस्वं स्वीकुर्वन्ति । तेभ्योऽपि घोरतराः पाषण्डिनः
पुत्रदारशरीरजीवितान्यपि मोचयन्ति । यदि कश्चित्पटु-
जातीयो नास्यै मृगलृष्णिकायै हस्तगतं त्यक्तुमिच्छेत्
तमन्ये परिवार्याहुः—“एकामपि कार्किणीं कार्षापण-
लक्षमापादयेम, शस्त्रादृते सर्वशत्रून् घातयेम,^१ एक-
शरीरिणमपि मर्त्यं चक्रवर्तिनं विदधीमहि, यद्यस्मदुद्दिष्टेन

^१ “मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा” इति गणसूत्रे निशामनशब्दस्य चाचुष-
ज्ञानम्, ज्ञानमात्रं वार्थः, इति पञ्चद्वयस्यापि सद्भावाज्ज्ञानातेर्घटादित्वं वैभाषिकम्
इति फलितम् । अतएव क्रमदीश्वरसूत्रम्—“ज्ञाने वा” इति ।

^२ “हन्यथाश्च” इति गणसूत्रेण स्वार्थे णिच् । “घातवो हन्तिभासार्था
अकितो वा चुरादयः” इति वोपदेववचनमप्यत्रानुकूलमेव ।

मार्गेणाचयते” इति । स पुनरिमान् प्रत्याह—“कोऽसौ मार्गः ?” इति । पुनरिमे ब्रुवते—“ननु चतस्रो राजविद्या-
स्त्रयी वार्तान्वीक्षिकी दण्डनीतिरिति । तासु तिस्रस्त्रयी-
वार्तान्वीक्षिक्यो महत्यो मन्दफलाश्च, तास्तावदासताम्,
अधीष्व तावद्दण्डनीतिम् । इयमिदानीमाचार्यविष्णुगुप्तेन
मौर्यार्थे षड्भिः^१ श्लोकसहस्रैः संचिन्ता । सैवेयमधीत्य
सम्यगनुष्ठीयमाना यथोक्तकर्मक्षमा ” इति । स “तथा”
इत्यधीते, शृणोति च । तत्रैव जरां गच्छति । तत्तु
किल शास्त्रं शास्त्रान्तरानुबन्धि । सर्वमेव वाङ्मयमविदित्वा
न तत्त्वतोऽधिगंस्यते । भवतु कालेन बहुनाल्पेन वा
तदधिगतिः । अधिगतशास्त्रेण चादावेव पुत्रदारमपि
न विश्वास्यम् । आत्मकुक्षेरपि कृते तण्डुलैरियद्विरिया-
नोदनः सम्पद्यते, इयत ओदनस्य पाकायैतावदिन्धनं
पर्याप्तमिति मानोन्मानपूर्वकं देयम् ।

‘उत्थितेन च राज्ञा चालिताचालिते मुखे, मुष्टिमर्धमुष्टिं
वाभ्यन्तरीकृत्य कृत्स्नमायव्ययजातमङ्गः प्रथमेऽष्टमे भागे
श्रोतव्यम् । शृण्वत एवास्य द्विगुणमपहरन्ति तेऽध्यक्ष-
धूर्ताश्चत्वारिंशतं चाणक्योपदिष्टानाहरणीपायान् सहस्रधा-

^१ श्लोकशब्देनात्र द्वाविंशदक्षरसमष्टिर्लक्ष्यते । तेन साम्प्रतमुपलभ्यमा-
नस्य कौटिलीयस्यार्थशास्त्रस्य गद्यबहुलत्वेऽपि न क्षतिः ।

^२ “सर्वो हन्तो विभाषैकवद्वति” इति परिभाषयैकवद्भावः पाक्षिकः ।

त्वबुद्धैव ते विकल्पयितारः । द्वितीयेऽन्योन्यं विवद-
मानानां प्रजानामाक्रोशाद्दह्यमानकर्णः कष्टं जीवति ।
तत्रापि प्राङ्निवाकादयः स्वेच्छया जयपराजयौ विदधानाः,
पापेनाकीर्त्या च भर्तारमात्मानञ्चार्थैर्योजयन्ति । तृतीये
स्नातुं भोक्तुं च लभते,^१ भुक्तस्य यावदन्धसः परिणामस्तावदस्य
विषभयं न शाम्यत्येव । चतुर्थे हिरण्यप्रतिग्रहाय हस्तं
प्रसारयन्नेवोत्तिष्ठति । पञ्चमे मन्त्रचिन्तया महान्तमायास-
मनुभवति । तत्रापि मन्त्रिणो मध्यस्था इवान्योन्यं
मिथः^२ सम्भूय, दोषगुणौ दूतचारवाक्याणि शक्याशक्यतां
देशकालकार्यावस्थाश्च स्वेच्छया विपरिवर्तयन्तः स्वपरमित्र-
मण्डलान्युपजीवन्ति । बाह्याभ्यन्तरांश्च कोपान् गूढ-
मुत्पाद्य प्रकाशं प्रशमयन्त इव स्वामिनमवशमवगृह्णन्ति ।
षष्ठे स्वैरविहारो मन्त्रो वा सेव्यः । सोऽस्यैतावान् स्वैर-
विहारकालो यस्य तिस्रस्त्रिपादोत्तरा नाडिकाः । सप्तमे
चतुरङ्गबलप्रत्यवेक्षणप्रयासः । अष्टमेऽस्य सेनापतिसखस्य
विक्रमचिन्ताक्लेशः ।

‘पुनरुपास्यैव सन्ध्यां प्रथमे रात्रिभागे गूढपुरुषा
द्रष्टव्याः, तन्मुखेन चातिनृशंसाः शस्त्राग्निरसप्रणिधयोऽ-
नुष्ठेयाः । द्वितीये भोजनानन्तरं श्रोत्रिय इव स्वाध्याय-
मारभते । तृतीये तूर्यघोषेण संविष्टश्चतुर्थपञ्चमौ शयीत

^१ ‘अवसरम्’ इति शेषः ।

^२ ‘मिथः’ रहसि ; तेन ‘अन्योन्यम्’ इत्येतस्य नावकरत्वम् ।

किल । कथमिवास्याजस्त्रचिन्तायासविह्वलमनसो वराकस्य
 निद्रासुखमुपनमेत् ? पुनः षष्ठे शास्त्रचिन्ताकार्यचिन्तारम्भः,
 सप्तमे तु मन्त्रग्रहो दूताभिप्रेषणानि च । दूताश्च
 नामोभयत्र प्रियाख्यानलब्धानर्थान्वीतशुल्कबाधवर्त्मनि
 वणिज्यया वर्धयन्तः, कार्यमविद्यमानमपि लेशेनोत्पाद्या-
 नवरतं भ्रमन्ति । अष्टमे पुरोहितादयोऽभ्येत्यैनमाहुः—
 “अद्य दृष्टो दुःस्वप्नः, दुःस्था ग्रहाः, शकुनानि चाशुभानि ;
 शान्तयः क्रियन्ताम्, सर्वमस्तु सौवर्णमेव होमसाधनम्,
 एवं सति कर्म गुणवद्भवति । ब्रह्मकल्पा इमे ब्राह्मणाः,
 कृतमेभिः स्वस्त्ययनं कल्याणतरं भवति । ते चामी
 कष्टदारिद्र्या बह्वपत्या यज्वानो वीर्यवन्तश्चाद्याप्य-
 प्राप्तप्रतिग्रहाः । दत्तं चैभ्यः स्वर्ग्यमायुष्यमरिष्टनाशनं च
 भवति” इति बहु बहु दापयित्वा तन्मुखेन स्वयमुपांशु
 भक्षयन्ति । तदेवमहर्निशमविदितसुखलेशमायासबहुल-
 मविरलकदर्थनं च नयतो नयन्नस्यास्तां चक्रवर्तिता स्व-
 मण्डलमात्रमपि दुरारक्षं भवेत् । शास्त्रज्ञसमाज्ञातो
 हि यद्दाति, यन्मानयति, यत्प्रियं ब्रवीति, तत्सर्वमति-
 सन्धातुमित्यविश्वासः । अविश्वास्यता हि जन्मभूमि-
 रलक्ष्म्याः । यावता च नयेन विना न याति लोकयात्रा स
 लोकात् एव सिद्धः, नात्र शास्त्रेणार्थः । स्तनन्धयोऽपि
 हि तैस्तैरुपायैः स्तनपानं जनन्या लिप्सते । तदपास्याति-
 यन्त्रणामनुभूयन्तां यथेष्टमिन्द्रियसुखानि । येऽप्युपदिशन्ति

“एवमिन्द्रियाणि जेतव्यानि, एवमरिषड्वर्ग^१ स्थाज्यः, सामादिरूपायवर्गः स्वेषु परेषु चाजस्रं प्रयोज्यः, सन्धिविग्रहचिन्तयैव नेयः कालः, स्वल्पोऽपि सुखस्यावकाशो न दैयः” इति, तैरप्येभिर्मन्त्रिवकैर्युष्मत्तथौर्यार्जितं धनं दासीगेहैष्वेव भुज्यते । तैरपि हि प्रारब्धेषु कार्येषु दृष्टे सिद्धसिद्धी । पठन्तश्चापठद्भिरतिसन्धीयमाना बहवः ।

‘नन्विदमुपपन्नं देवस्य, यदुत सर्वलोकस्य वन्द्या जातिः, अयातयामं वयः, दर्शनीयं वपुः, अपरिमाणा विभूतिः । तत्सर्वं सर्वाविश्वासहेतुना सुखोपभोग-प्रतिबन्धिना बहुमार्गविकल्पनात्सर्वकार्येष्वमुक्तसंशयेन तन्वावापेन मा क्लृप्ता वृथा । सन्ति हि ते दन्तिनां दश सहस्राणि, हयानां लक्षत्रयम्, अनन्तं च पादातम् । अपि च पूर्णान्येव हेमरत्नैः कोशगृहाणि । सर्वेष्वेव जीवलोकः समग्रमपि युगसहस्रं भुञ्जानो न ते कोष्ठांगाराणि रेचयिष्यति । किमिदमपर्याप्तं यदन्यार्जितायायासः क्रियते ?

‘जीवितं हि नाम जन्मवतां चतुःपञ्चान्यहानि । तत्रापि भोगयोग्यमल्पाल्पं वयःखण्डम् । अपण्डिताः पुनरर्जयन्त एव ध्वंसन्ते, नार्जितस्य वस्तुनो लवमप्यास्वादयितुमीहन्ते । किं बहुना, राज्यभारं भारक्षमेष्वन्तरङ्गेषु भक्तिमत्सु समर्प्य, [तांस्तान् भोगान् भुञ्जानो] गीतसंगीत-

१ ‘षडरिवर्गः’ इति प्राप्तं “शिवभागवत”-वत् समासः ।

पानगोष्ठौश्च यथर्तुं बध्नन् यथार्थं कुरु शरीरलाभम्' इति पञ्चाङ्गीस्पृष्टभूमिरञ्जलिचुम्बितचूडश्चिरमशेत । प्राहसीच्च प्रीतिप्रफुल्ललोचनोऽन्तःपुरप्रमदाजनः ।

“जननाथश्च सस्मितम् ‘उत्तिष्ठ, ननु हितोपदेशाद्गुरवो भवन्तः । किमिति गुरुत्वविपरीतमनुष्ठितम्’ इति तमुत्थाप्य क्रीडानिर्भरमतिष्ठत् ।

“अथैषु दिनेषु भूयोभूयः प्रस्तुतेऽर्थे प्रेर्यमाणो मन्त्रिवृद्धेन, वचसाभ्युपेत्य मनसैवाचित्तज्ञ इत्यवज्ञातवान् । अथैवं मन्त्रिणो मनस्यभूत्—‘अहो मे मोहाद्बालिश्यम् । अरुचितेऽर्थे प्रेरयन्नर्थीवाक्षिगतोऽहमस्य हास्यो जातः । स्पष्टमस्य चेष्टानामायथापूर्वम् । तथा हि—न मां स्निग्धं पश्यति, न स्मितपूर्वं भाषते, न रहस्यानि विवृणोति, न हस्ते स्पृशति, न व्यसनेष्वनुकम्पते, नोत्सवेष्वनुगृह्णाति, न विलोभनवस्तु प्रेषयति, न मत्सुकृतानि प्रगणयति, न मे गृहवार्ताः पृच्छति, न मत्पक्ष्यान् प्रत्यवेक्षते, न मामासन-कार्येष्वभ्यन्तरीकरोति, न मामन्तःपुरं प्रवेशयति । अपि च मामनर्हेषु कर्मसु नियुङ्क्ते, मदासनमन्यैरवष्टभ्यमान-मनुजानार्ति, महैरिषु विश्वभ्रं दर्शयति, मदुक्तस्योत्तरं न ददाति, मत्समानदोषान्विगर्हति^१, मर्मणि मामुपहसति,

१ ‘गर्हं निन्दायाम्’ इति चौरादिकस्याष्टमीयस्य रूपम्, न तु भौवादिकस्य, तेन परस्मैपदमुपपद्यते ।

स्वमतमपि मया वर्ण्यमानं प्रतिक्षिपति, महार्हाणि वस्तूनि मत्प्रहितानि नाभिनन्दति, नयज्ञानां खलितानि मत्समक्षं मूर्खैरुद्धोषयति । सत्यमाह चाणक्यः [अर्थशास्त्रे ५।४]—
'चित्तज्ञानानुवर्तिनोऽनर्था अपि प्रियाः स्युः । दक्षिणा अपि तद्भावबहिष्कृता द्वेष्या भवेयुः' इति ।

'तथापि का गतिः ? अविनीतोऽपि न .परित्याज्यः पितृपैतामहै'रस्मादृशैरयमधिपतिः । अपरित्यजन्तोऽपि कमुपकारमश्रूयमाणवाचः कुर्मः ? . सर्वथा नयज्ञस्य वसन्तभानोरश्मकेन्द्रस्य हस्ते राज्यमिदं पतितम् । अपि नामापदो भाविन्यः प्रकृतिस्थमेनमापादयेयुः । अनर्थेषु सुलभव्यलीकेषु क्वचिदुत्पन्नोऽपि द्वेषः सहृत्तमस्मै न रोचयेत् । भवतु भविता तावदनर्थः । स्तम्भितपिशुनजिह्वो यथाकथञ्चिदभ्रष्टपदस्तिष्ठेयम्' इति ।

“एवंगते मन्त्रिणि, राजनि च कामवृत्ते, चन्द्रपालितो नामाश्मकेन्द्रामाल्यस्येन्द्रपालितस्य सूनुः, असहृत्तः पितृनिर्वासितो नाम भूत्वा, बहुभिश्चारणगणैर्बद्धीभिरनल्पकौशलाभिः शिल्पकारिणीभिरनेकच्छत्रकिङ्करैश्च गूढपुरुषैः परिवृतोऽभ्येत्य विविधाभिः क्रीडाभि-

१ पिता च पितामहश्च पितृपितामहौ, ताभ्याम् आगतैः । “तत आगतः” इत्यणि “गुरुलघ्वादेरुत्तरपदस्य” इति क्रमदीश्वर-पद्मनाभचोः सूत्रेणोत्तरपदस्याद्यचो वृद्धिः ।

विहारभद्रमात्मसादकरोत् । अमुना चैव संक्रमेण राजन्या-
स्यदमलभत । लब्धरन्ध्रश्च स यद्यद्वासनमारभते तत्तथेत्य-
वर्णयत्—

‘देव, यथा मृगया ह्यौपकारिकी’ न तथान्यत् ।
अत्र हि व्यायामोत्कर्षादापत्सूपकर्ता दीर्घाध्वलङ्घनक्षमो
जङ्घाजवः, कफापचयादारोग्यैकमूलमाशयाग्निदीप्तिः,
मेदोऽपकर्षादङ्गानां स्थैर्यकार्कश्यातिलाघवादीनि, शीतोष्ण-
वातवर्षक्षुत्पिपासासहत्वम्, सत्त्वानामवस्थान्तरेषु चित्त-
चेष्टितज्ञानम्, हरिणगवलगवयादिवधेन सस्यलोपप्रति-
क्रिया, वृकव्याघ्रादिघातेन स्थलपथशल्यशोधनम्, शैलाटवी-
प्रदेशानां विविधकर्मक्षमाणामालोचनम्, आटविक-
वर्गविश्रम्भणम्, उत्साहशक्तिसन्धुक्षणेन प्रत्यनीकवित्तासन-
मिति बहुतमा गुणाः । द्यूतेऽपि द्रव्यराशेस्तृणवत्
त्यागादनुपमानमाशयौदार्यम्, जयपराजयानवस्थानाद्धर्ष-
विषादयोरविधेयत्वम्, पौरुषैकनिमित्तस्यामर्षस्य वृद्धिः,
अक्षहस्तभूम्यादिगोचराणामत्यन्तदुरूपलक्षाणां कूटकर्मणा-
मुपलक्षणादनन्तबुद्धिनैपुण्यम्, एकविषयोपसंहाराच्चित्तस्या-
तिचित्रमैकाग्र्यम्, अध्यवसायसहचरेषु साहसेष्वतिरतिः,
अतिकर्कशपुरुषप्रतिसंसर्गादनन्यधर्षणीयता, मानावधारणम्
अक्लपणं च शरीरयापनमिति । न हि मुनिरिव नरपति-
रुपशमरतिरभिभवितुमरिकुलमलम्, अवलम्बितुं च लोक-
तन्त्रम्’ इति ।

“असावपि गुरूपदेशमिवात्यादरेण तस्य मत-
मन्ववर्तत । तच्छीलानुसारिण्यश्च प्रकृतयो विशृङ्खल-
मसेवन्त व्यसनानि । सर्वश्च समानदोषतया न कस्य-
चिच्छिद्रान्वेषणायायतिष्ठ । समानभर्तृप्रकृतयस्तन्वाध्यक्षाः
स्वानि कर्मफलान्यभक्षयन् । ततः क्रमादायद्वाराणि
व्यशीर्यन्त, व्ययमुखानि च विभोरहरहर्षवर्धन्त ।
सामन्तपौरजानपदमुख्याश्च समानशीलतयोपारूढविश्रम्भेण
राज्ञा पानगोष्ठीष्वभ्यन्तरीकृताः स्वं स्वमाचारमत्याचारिषुः ।
अहन्यन्त दुर्बला बलिभिः । अपहृतानि धनवतां धनानि
तस्करादिभिः । अपहृतपरिभूतयः प्रहृताश्च पातकपथाः ।
हतबान्धवा हृतवित्ता वधबन्धातुराश्च मुक्तकण्ठमाक्रोशन्-
शुकण्ठयः प्रजाः । दण्डश्चायथाप्रणीतो भयक्रोधावजनयत् ।
कुशकुटुम्बेषु लोभः पदमधत्त । विमानिताश्च तेजस्विनो
मानेनादह्यन्त ।

“तेषु तेषु चाकृत्येषु प्रासरन् परीपजापाः । तदा
च मृगाटवीषु मृगबाहुल्यवर्णनेनाद्रिद्रोणीरनपसारमार्गाः
शुष्कतृणवंशगुल्माः प्रवेश्य द्वारतोऽग्निविसर्गैः, व्याघ्रादिवधे
प्रोत्साह्य तन्मुखपातनैः, इष्टकूपटुष्णोत्पादनेनातिदूर-
हारितानां प्राणहारिभिः क्षुत्पिपासाभिवर्धनैः, तृणगुल्मगूढ-
च्छन्नतटप्रदरपातहेतुभिर्विषममार्गप्रधावनैः, विषमुखीभिः
क्षुरिकाभिश्चरणकण्टकोद्धरणैः, विष्वग्विसरविच्छिन्नानुयात-
तयैकाकीकृतानां यथेष्टघातनैः, मृगदेहापराद्धैर्नामिषु-

मोक्षणैः, सपणबन्धमधिरोह्याद्रिशृङ्गाणि दुरधिरोहाण्य-
नन्यलक्ष्यैः प्रभ्रंशनैः, आटविकच्छन्ना विपिनेषु विरल-
सैनिकानां प्रतिरोधनैः, अक्षद्यूतपक्षियुद्धयात्रोत्सवादि-
सङ्कलेषु बलवदनुप्रवेशनैः, इतरेषां . हिंसोत्पादनैः,
गूढोत्पादितव्यलीकेभ्योऽप्रियाणि प्रकाशं लब्ध्वा साक्षिषु
तद्विख्याप्याकीर्तिगुप्तिहेतुभिः पराक्रमैः, उपप्रलोभ्य बिल-
प्रवेशेषु निधानं खननेषु मन्त्रसाधनेषु च विघ्नव्याजसाध्यै-
र्व्यापादनैः, मत्तगजाधिरोहणाय प्रेर्य प्रत्यपायनिवर्तनैः,
व्यालहस्तिनं^१ कोपयित्वा लक्ष्योक्तमुख्यमण्डलेष्वपक्रमणैः,
दायादर्थं विवदमानानुपांशु हत्वा प्रतिपक्षेष्वयशःपातनैः,
सामन्तपुरजनपदेष्वयथावृत्तानप्रकाशमभिप्रहृत्य तद्वैरि-
नामघोषणैः, वस्त्राभरणमाल्याङ्गरागादिषु रसविधान-
कौशलैः, चिकित्सामुखेनामयोपबृंहणैः, अन्यैश्चाभ्युपायैरश्म-
केन्द्रप्रयुक्तास्तीक्ष्णरंसदादयः प्रक्षपितप्रवीरमनन्तवर्मकटकं
जर्जरमकुर्वन् ।

“अथ वसन्तभानुर्भानुवर्माणं नाम वानवास्थं” प्रोत्साह्या-
नन्तवर्मणा व्यग्राहयत् । तत्परामृष्टराष्ट्रपर्यन्तश्चानन्तवर्मा
तमभियोक्तुं बलसमुत्थानमकरोत् । सर्वसामन्तेभ्यश्चा-

१ “विशिष्टवाचकानां पदानां विशेषणविशेष्यान्यतरसमवधाने सति
विशेष्यविशेषणान्यतरमावपरता” इति न्यायेन दुष्टगजवाचिना व्यालशब्देनाव
दुष्टत्वं लक्ष्यते ।

२ वानवासाख्यदाक्षिणात्यजनपदविशेषाधिपतिरित्यर्थः ।

शमकेन्द्रः प्रागुपेत्यास्य प्रियतरोऽभूत् । अपरेऽपि सामन्ताः
समगंसत । गत्वा चाभ्यर्णं नमंदारोधसि न्यविशन्त । तेषाम्
अशमकेन्द्रः कुन्तलपतिमेकान्ते समभ्यधत्त—‘प्रमत्त एष राजा
बहुधा नः परिभ्रूवति । कियत्यवज्ञा सोढव्या ? मम
शतमस्ति हस्तिनाम्, पञ्च शतानि च ते । तदावां सम्भूय
मुरलेशं वीरसेनमृषोकेशमेकवीरं कोङ्कणपतिं कुमारगुप्तं
नासिक्यनाथं च नागपालमुपजपावः । ते चावश्यमस्या-
विनयमसहमाना अस्मन्मतेनैवोपावर्तेरन् । अयं च
वानवास्यः प्रियं मे मित्रम् । अमुनैनं दुर्विनीतमग्रतो
व्यतिषत्तं पृष्ठत् प्रहरामः^१ । कोशवाहनं च विभज्य
गृह्णीमः’ इति । हृष्टेन चामुनाभ्युपेते, विंशतिं वरांशुका-
नाम्, पञ्चविंशतिं काञ्चनकुङ्कुमकम्बलानाम्, प्राभृती-
कृत्याप्तमुखेन तैः सामन्तैः संमन्त्र्य तानपि स्वमता-
वस्थापयत् । उत्तरेद्युस्तेषां सामन्तानां वानवास्यस्य
चानन्तवर्मा नयद्वेषादामिषत्वमगमत् ।

“वसन्तभानुश्च तत्कोशवाहनमवशीर्णमात्माधिष्ठितमेव
कृत्वा ‘यथाप्रयातं यथाबलं च विभज्य गृह्णीत,
युष्मदनुज्ञया येन केनचिदंशेनाहं तुष्यामि’ इति शाठ्या-
त्सर्वानुवर्ती, तेनैवामिषेण निमिच्चीकृतेनोत्पादितकलहः

^१ यद्यपि सर्वत्र “प्राहराम” इति पाठ उपलभ्यते तथापि तस्यासङ्गतत्वात्
“प्रहरामः” इति पाठः कल्पितः ।

सर्वसामन्तानध्वंसयत् । तदीयं च सवस्वं स्वयमेवाग्रसत् ।
वानवास्थं केनचिदंशेनानुगृह्य प्रत्यावृत्य सर्वमनन्तवर्म-
राज्यमात्मसादकरोत् । अस्मिंश्चान्तरे मन्त्रिवृद्धो वसुरक्षितः
कश्चिन्मौलैः सम्भूय बालमेनं भास्करवर्माणम्, अस्यैव ज्यायसीं
भगिनीं त्रयोदशवर्षां मञ्जुवादिनीम्, अनयोश्च मातरं
महादेवीं वसुन्धरामादायापसर्पन्नापदोऽस्या भावितया दाह-
ज्वरेण देहमजहात् । अस्मादृशैर्मित्रैस्तु नीत्वा माहिष्मतीं
भर्तृहैमातुराय भ्रात्रे मित्रवर्मणे सापत्या देवी दर्शिताभूत् ।
तां चार्यामनार्योऽसावन्यथाभ्यमन्यत । निर्भर्क्षितश्च तया
‘सुतमियमखण्डचारित्रा राज्याहं चिकीर्षति’ इति
नैर्घृण्यात्तमेनं बालमजिघांसीत् ।

“इदं तु ज्ञात्वा देव्याहमाज्ञप्तः—‘तात नालीजङ्घ,
जीवतानेनार्भकेण यत्र क्वचिदवधाय जीव । जीवेयं
चेदहमप्येनमनुसरिष्यामि । ज्ञापय मां क्षेमप्रवृत्तः
स्ववार्ताम्’ इति । अहं तु सङ्गले राजकुले कथञ्चिदेनं
निर्गमय्य विन्ध्याटवीं व्यगाहिषि । पादचारिणं चैन-
माश्वासयितुं घोषे क्वचिदहानि कानिचिद्विश्रमय्य, तत्रापि
राजपुरुषसम्पातभीतो दूरमपासरम् । तत्रास्य दारुण-

२ अभियुक्तप्रयोगानुरोधेन यसेः पाचिकं परस्मैपदित्वं समर्थयन्ते
साम्प्रदायिकाः । अग्रसत् इति पाठे तु न काप्यनुपपत्तिः । कदाचित्
अग्रसयत् इत्यपि पाठः स्यात् ।

पिपासापीडितस्य वारि दातुकामः कूपेऽस्मिन्नपभ्रश्य
पतितस्त्वयैवमनुगृहीतः । त्वमेवास्यातः शरणमेधि
विशरणस्य राजसूनोः ” इत्यञ्जलिमवध्नात् ।

“किमीया जाल्यास्य माता” इत्यनुयुक्ते मया मुनोक्तम्—
“पाटलिपुत्रस्य वणिजो वैश्रवणस्य दुहितरि सागरदत्तायां
कोसलेन्द्रात्कुसुमधन्वनोऽस्य माता जाता ” इति । “यद्येव-
मेतन्मातुर्मत्पितुश्चैको मातामहः” इति सस्नेहं तमहमस्वजे^१ ।

‘वृद्धेनोक्तम्—“सिन्धुदत्तपुत्राणां कतमस्ते पिता ” इति ।
“सुश्रुतः” इत्युक्ते सोऽत्यहृष्यत् । अहं तु “तं नयावल्लिप्त-
मश्मकनयेनैवोन्मूल्य बालमेनं पित्रेऽपदे प्रतिष्ठापयेयम्”
इति प्रतिज्ञाय “कथमस्यैनां क्षुधं क्षपयेयम्” इत्यचिन्तयम् ।
तावदापतितौ च कस्यापि व्याधस्य त्रीनिष्पन्नतीत्य द्वौ मृगौ
स च व्याधः । तस्य हस्तादवशिष्टमिषुद्वयं कोदण्डं
चाक्षिप्यावधिषम् । एकश्च सपत्राकृतोऽन्यश्च निष्पत्राकृतो-
ऽपतत् । तं चैकं मृगं दत्त्वा मृगयवे, अन्यस्यापलोमत्वचः
क्लोमापोह्य, निष्कुलाकृत्य विकृत्योर्वस्थिग्रीवादीनि शूला-
कृत्य दावाङ्गारेषु, तप्तेनामिषेण तयोरात्मनश्च क्षुधम-
तक्षिषम्^२ ।

‘एतस्मिन् कर्मणि मत्सौष्ठवेनातिदृष्टं किरातमस्मि
पृष्टवान्—“अपि जानासि माहिष्मतीवृत्तान्तम् ?” इति ।

^१ “अहं सस्वजे” इति पाठस्तु लिपिकरप्रमादकृत इति प्रतिभाति ।

^२ “अतार्पम्” इति पाठः प्रामादिकः ।

असावाचष्ट—“तत्र व्याघ्रत्वचो दृतींश्च^१ विक्रीयाद्यैवागतः किं न जानामि ? प्रचण्डवर्मा नाम चण्डवर्मानुजो मित्रवर्म-
दुहितरं मञ्जुवादिनीं विलिप्सुरभ्येति ; तेनोत्सवोत्तरा
पुरी” इति ।

‘अथ कर्णे जीर्णमव्रवम्—“धूर्तो मित्रवर्मा दुहितरि
सम्यक्प्रतिपत्त्या मातरं विश्वास्य तन्मुखेन प्रत्याकृष्य
बालकं जिघांसति । तत्प्रतिगत्य कुशलमस्य महार्तां च
देव्यै रहो निवेद्य, पुनः कुमारः शार्दूलभक्षित इति प्रकाश-
माक्रोशनं कार्यम् । स दुर्मतिरन्तःप्रीतो बहिर्दःखं
दर्शयन्देवीमनुनेष्यति । पुनस्तया तन्मुखेन स वाच्यः—
‘यदपेक्षया त्वन्मतमत्यक्रमिषं सोऽपि बालः पापेन मे
परलोकमगात् । अद्य तु त्वदादेशकारिण्येवाहम्’
इति ।

“स तथोक्तः प्रीतिं प्रतिपद्याभिपत्स्यते । पुनरनेन
वत्सनाभनान्ना महाविषेण सन्नीय तोये तत्र मालां
मज्जयित्वा तया स वक्षसि मुखे च हन्तव्यः । ‘स
एवायमसिप्रहारः पापीयसस्तव भवतु यद्यस्मि पतिव्रता ।’
पुनरनेनागदेन संगमितेऽभसि तां मालां मज्जयित्वा
स्वदुहित्रे देया । मृते तु तस्मिंस्तस्यां च निर्विकारायां
सत्याम्, सतीत्येवैनां प्रकृतयोऽनुवर्तिष्यन्ते ।

१ “दृतीय” इति पाठयित्यः ।

“पुनः प्रचण्डवर्मणि सन्देश्यम्—‘अनायकमिदं राज्यम् । अनेनैव सह बालिकेयं स्वीकर्तव्या’ इति । तावदावां कापालिकवेषच्छूनी दैव्यैव दीयमानभिर्क्षी पुरो बहिरुपशमशानं वत्स्यावः । पुनरार्यप्रायान् पौरवृद्धानासांश्च मन्त्रिवृद्धानेकान्ते ब्रवीतु देवी— ‘स्वप्नेऽद्य मे देव्या विन्ध्यवासिन्या कृतः प्रसादः । अद्य^१ चतुर्थेऽहनि प्रचण्डवर्मा मरिष्यति । पञ्चमेऽहनि रेवातटवर्तिनि मङ्गवने परीक्ष्य वैजयन्तम्, जनेषु निर्गतेषु कपाटमुद्घाट्य त्वत्सुतेन सह कोऽपि द्विजकुमारो निर्यास्यति । स राज्यमिदमनुपाल्य बालं ते प्रतिष्ठापयिष्यति । स खलु बालो मया व्याघ्रीरूपया तिरस्कृत्य स्थापितः । सा चेयं वत्सा मञ्जवादिनी तस्य द्विजातिदारकस्य दारत्वेनैव कल्पिता’ इति । तदेतदतिरहस्यं युष्मास्वेव गुप्तं तिष्ठतु यावदेतदुपपत्स्यते” इति ।

‘स सांप्रतमतिप्रीतः प्रयातोऽर्थश्चायं यथाचिन्तित-मनुष्ठितोऽभूत् । प्रतिदिशं च लोकवादः प्रासर्पत्— “अहो माहात्म्यं पतिव्रतानाम् । असिप्रहार एव हि स मालाप्रहारस्तस्मै जातः । न शक्यमुपधियुक्तमेतत्कर्मति वक्तुम्, यतस्तदेव दत्तं दाम दुहिन्ने कण्ठमण्डनमेव

तस्यै जातम्, न मृत्युः । योऽस्याः पतिव्रतायाः
शासनमतिवर्तेत स भस्मैव भवेत्” इति ।

‘अथ महाव्रतिवेषेण मां च पुत्रं च भिक्षायै प्रविष्टौ
दृष्ट्वा प्रस्रुतस्तनी प्रत्युत्थाय हर्षाकुलमब्रवीत्—“भगवन्,
अयमञ्जलिः । अनाथोऽयं जनोऽनुगृह्यताम् । अस्ति
ममैकः स्वप्नः, स किं सत्यो न वा” इति । मयोक्तम्—
“फलमस्याद्यैव द्रक्ष्यसि” इति । “यद्येवं बहु भागधेयम^१स्या
वो दास्याः । स खल्वस्याः सानाथ्यशंसी स्वप्नः” इति
मञ्जवादिनीं प्रणम्य, भूयोऽपि सा हर्षगर्भमब्रूत—
“तच्चेन्मिथ्या सोऽयं युष्मदीयो बालकपाली श्वो मया
निरोद्धव्यः” इति ।

‘मयापि सस्मितम् “एवमस्तु” इति लब्धभैक्षः, नाली-
जङ्घमाकार्यं निर्गम्य ततश्च तं चानुयान्तं शनैरपृच्छम्—
“क्वासावल्पायुःप्रथितः प्रचण्डवर्मा” इति । सोऽब्रूत—
“राज्यमिदं ममेत्यपास्तशङ्को राजास्थानमण्डप एव तिष्ठत्यु-
पास्यमानः कुशीलवैः” इति । “यद्येवमुद्याने तिष्ठ” इति तं
जरन्तमादिश्य, तत्राकारैकपार्श्वे कचिच्छून्यमठिकायां
मात्राः समवतार्य, तद्रक्षणनियुक्तराजपुत्रः, कृतकुशीलव-
वेषलीलः प्रचण्डवर्माणमित्यान्वरञ्जयम् ।

^१ Neuter after the analogy of भाग्यम् cf., Amara :—
“दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यम्” and “भागधेयः करो बलिः” । “स्वार्थिकाः
कचित् प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्ते ।”

“अनुरञ्जितातपे तु समये, जनसमाजज्ञानोप-
योगीनि संहृत्य नृत्यगीतनानारुदितादिहस्तचङ्क्रमणम् ऊर्ध्व-
पादालातपादापीडवृश्चिकमकरलङ्घनादीनि मत्स्योद्वर्तना-
दीनि च करणाब्जि, पुनरादायादायासन्नवतिनां क्षुरिकाः,
ताभिरुपाहितवर्ष्मा चित्रदुष्कराणि करणानि श्येनपातोत्-
क्रोशपातादीनि दर्शयन्, विंशतिचापान्तरालावस्थितस्य
प्रचण्डवर्मणः क्षुरिकयैकया प्रत्युरसं प्रहृत्य, “जीव्याद्वर्षसहस्रं
वसन्तभानुः” इत्यभिगर्जन्, मद्गात्रमुत्कर्तुमुद्यतासेः कस्यापि
चारभटस्य पीवरांसबाहुशिखरमाक्रम्य, तावतैव तं
विचेतीकुर्वन्, आकुलं च लोकमुच्चक्षूकुर्वन्, द्विपुरुषोच्छ्रुतं
प्राकारमत्यलङ्घयम् । अवप्लुत्य चोपवने “मदनुपातिनामिष
पन्था दृश्यते” इति ब्रुवाण एव नालीजङ्घसमीकृतसैकता-
स्पष्टपादन्यासया तमालवीथ्या चानुप्राकारं प्राचा
प्रतिप्रधावितः, पुनरवाचोच्चितेष्टकचित्तत्वादलक्ष्यपातेन
प्रदुल्य, लङ्घितप्राकारवप्रखातवलयः, तस्यां शून्यमठिकायां
तूर्णमेव प्रविश्य, प्रतिमुक्तपूर्ववेषः सह कुमारेण मत्कर्म-
तुमुलराजद्वारदुःखलब्धवर्त्मा श्मशानोद्देशमभ्यगाम् ।

‘प्रागेव तस्मिन्दुर्गागृहे प्रतिमाधिष्ठान एव मया
कृतं भग्नपार्श्वस्थैर्यस्थूलप्रस्तरस्थगितबाह्यद्वारं बिलम् ।
अथ गलति मध्यरात्रे वर्षवरोपनीतमहार्हरत्नभूषण-
पट्टनिवसनौ तद्विलमावां प्रविश्य तूष्णीमतिष्ठाव । देवी
तु पूर्वैवरेव यथार्हमग्निसंस्कारं मालवाय दत्त्वा प्रचण्ड-

वर्मणे चण्डवर्मणे च तामवस्थामश्मकेन्द्रोपधिक्षतामेव
सन्दिश्य, उत्तरेद्यः प्रत्युषस्येव पूर्वसङ्केतितपौरामात्यसामन्त-
वृद्धैः सहाभ्येत्य भगवतीमर्चयित्वा सर्वजनप्रत्यक्षं परीक्षित-
कुक्षिवैजन्यं तद्भवनं विधाय दत्तदृष्टिः सह जनेन स्थित्वा,
पटीयांसं पटहशब्दमकारयत् ।

‘अणुतररन्ध्रप्रविष्टेन तेन नादेनाहं दत्तसंज्ञः शिरसै-
वोत्क्षिप्य सप्रतिमं लोहपादपीठम् अंसलपुरुषप्रयत्नदुश्चलम्
उभयकरविधृतैकपार्श्वमेकतो निवेश्य निरगमम्, निर-
गमयं च कुमारम् । अथ यथापूर्वमर्चयित्वा दुर्गामुद्घाटित-
कपाटः प्रत्यक्षीभूय प्रत्ययदृष्टदृष्टि स्पष्टरोमाञ्चमुद्यताञ्जलि
रूढविस्मयं च प्रणिपतन्तीः प्रकृतीरभ्यधाम्—“इत्थं देवी
विन्ध्यवासिनी मन्मुखेन युष्मानाज्ञापयति—‘स एष राज-
सूनुरापन्नो मया सकृपया शार्दूलरूपेण तिरस्कृत्याद्य वो
दत्तः । तमेनमद्यप्रभृति मत्पुत्रतयामन्दमाह्वयन् इति
परिगृह्यन्तु भवन्तः ।’ अपि च दुर्घटकूटकोटिघटनापाटव-
प्रकटशाठ्यनिष्ठुराश्मकघटघटनात्मानं मां मन्यध्वमस्य
रक्षितारम् । रक्षानिर्वेशश्चास्य स्वसेयं सुभ्रूरभ्यनुज्ञाता
मह्यमार्यया इति ।”

‘श्रुत्वैतत् “अहो भाग्यवान् भोजवंशः, यस्य त्वमार्या-
दत्तो नाथः” इत्यप्रीयन्त प्रकृतयः । सा तु वाचामगोचरां
हर्षावस्थामस्पृशन्ने श्वश्रूः । तदहरेव च यथावद-
ग्राहयन्मञ्जवादिनीपाणिपल्लवम् । प्रपन्नायां च यामिन्यां

सम्यगेव बिलं प्रत्यपूरयम् । अलम्ब्यरन्ध्रं लोका
नष्टमुष्टिचिन्तादिकथनैरभ्युपायान्तरप्रयुक्तैर्दिव्यांशतामेव मम
समर्थयमानो मदाज्ञां नात्यवर्तत । राजपुत्रस्यार्यापुत्र
इति प्रभावहेतुः • प्रसिद्धिरासीत् । तं च गुणवत्यहनि
भद्राकृतमुपनाय्य पुरोहितेन पाठयन्तीति राजकार्याण्यन्व-
तिष्ठम् ।

‘अचिन्तयं च—“राज्यं नाम शक्तित्रयायत्तम्,
शक्तयश्च मन्त्रप्रभावोत्साहाः परस्परानुगृहीताः कृत्येषु
क्रमन्ते । मन्त्रेण हि विनिश्चयोऽर्थानाम्, प्रभावेण प्रारम्भः,
उत्साहेन निर्वहणम् । अतः पञ्चाङ्गमन्त्रमूलः, द्विरूप-
प्रभावस्कन्धः, चतुर्गुणोत्साहविटपः, द्विसप्ततिप्रकृतिपत्रः,
षड्गुणकिसलयः, शक्तिसिद्धिपुष्पफलश्च, नयवनस्पतिर्नेतुरूप-
करोति । स चायमनेकाधिकरणत्वादसहायेन दुरूपजीव्यः ।
यस्त्वयमार्यकेतुर्नाम मित्रवर्ममन्त्री स कोसलाभिजनत्वात्
कुमारमातृपक्षो मन्त्रिगुणैश्च युक्तः, तन्मतिमवमत्यैव ध्वस्तो
मित्रवर्मा, स चेत्तद्व्यः पेशलम्” इति । अथ नालीजङ्घं
रहस्यशिक्षयम्—“तात, आर्यमार्यकेतुमेकान्ते ब्रूहि—‘को
न्वेष मायापुरुषो य इमां राज्यलक्ष्मीमनुभवति । स
चायमस्मद्दालो भुजङ्गेनामुना परिगृहीतः । किमुद्गीर्येत
ग्रस्येत वा’ इति । स यद्वदिष्यति तदस्मि बोध्यः” इति ।

‘सोऽन्यदैवं मामावेदयत्—“मुद्गरुपास्य प्राभृतैः, प्रवर्त्य
चित्राः कथाः, संवाह्य पाणिपादम्, अतिविस्त्रम्भदत्तक्षणं

तमप्राक्तं त्वदुपदिष्टेन नयेन । सोऽप्येवमकथयत्—“भद्र,
मैवं वादोः । अभिजनस्य शुद्धिः असाधारणं
बुद्धिनैपुणम्, अतिमानुषं प्राणबलम्, अपरिमाणमौदार्यम्,
अत्याश्चर्यमस्त्रकौशलम्, अनल्पं शिल्पज्ञानम्, अनुग्रहाद्रेः
चेतः, तेजश्चाप्यविषह्यमभ्यमित्रिणम्, इत्यस्मिन्नेव
सन्निपातिनो गुणा येऽन्यत्रैकैकशोऽपि दुर्लभाः । द्विषता-
मेष चिरबिल्वष्टुमः, प्रह्वाणां तु चन्दनतरुः । तमुद्धृत्य
नीतिज्ञानमन्यमश्मकमिमं च राजपुत्रमनेन पित्रे पदे
प्रतिष्ठितमेव^१ विद्धि । नात्र संशयः कार्यः” इति ।

‘तच्चापि श्रुत्वा भूयोभूयश्चोपधाभिर्विशोध्य तं मे मति-
सहायमकरवम् । तत्सखश्च सत्यशौचयुक्तान् अमात्यान्विविध-
व्यञ्जनांश्च गूढपुरुषानुदपादयम् । तेभ्यश्चोपलभ्य लुब्धसमृद्ध-
मत्युत्सिक्तमविधेयप्रायं च प्रकृतिमण्डलम् अलुब्धतामभि-
ख्यापयन्, धार्मिकत्वमुद्गावयन्, नास्तिकान् कदर्थयन्,
कण्टकान् विशोधयन्, अमित्रोपधीनुपघ्नन्, चातुर्वर्ण्यं च
स्वधर्मकर्मसु स्थापयन्, अभिसमाहरेयमर्थान् । अर्थमूला हि
दण्डविशिष्टकर्मारम्भाः । न चान्यदस्ति पापिष्ठं तत्र
दौर्बल्यात्’ इत्याकलय्य योगानन्वतिष्ठम् ।’

इति श्रीदण्डिनः कृतौ दशकुमारचरिते विश्रुतचरितं नामाष्टम उच्छ्वासः ।

^१ पञ्चभिर्हलैः कथंति यामं यामणीरित्यादिवदन्तर्भूतव्यर्थोऽयं द्रष्टव्यः ।

गोमिनौकथा

[षष्ठ उच्छ्वासः]

“ किं गृहिणः प्रियहिताय ?—दारगुणाः ”

अस्ति द्रविडेषु काञ्ची नाम नगरी । तस्यामनेक-
कोटिसारः श्रेष्ठिपुत्रः शक्तिकुमारो नामासीत् । सोऽष्टा-
दशवर्षदेशीयश्चिन्तामापेदे—‘नास्त्यदाराणामननुगुणदाराणां
वा सुखं नाम । तत्कथं नु गुणवद्विन्देयं कलत्रम्’ इति ।
अथ परप्रत्ययाहतेषु दारेषु यादृच्छिकीं सम्पत्तिमनभि-
समीक्ष्य^१ कार्तान्तिको नाम भूत्वा वस्त्रान्तपिनङ्गशालिप्रस्थो
भुवं बभ्राम । ‘लक्षणज्ञोऽयम्’ इत्यमुषी कन्याः

१ यद्यपि सर्वत्र ‘अनभिसमीक्ष्य’ इति पाठ उपलभ्यते, “स्थितेर्गति-
चिन्तनीया” इति कुशकाशावलम्बनन्यायेन ‘यादृच्छिकीं स्वेच्छानुसारिणीं
सम्पत्तिं गुणसम्पदम् अनभिसमीक्ष्य अनवलोक्य’ इति व्याख्यातुमपि शक्यते,
‘यादृच्छिकीं कदाचित्कीं सम्पत्तिं गुणसम्पदम् अनभिसमीक्ष्य अबहुमन्यमानः’
इति व्याख्यान्तरमपि कल्पयितुं सुशक्यम्, तथापि “अभिसमीक्ष्य” इति पाठे
एव गत्यकारस्वरस इति प्रतिभाति, परप्रत्ययाहृतदारेषु पुणाक्षरन्यायेन
कदाचिदनुगुणगुणसम्पत्सद्भावेऽपि प्रायेण तद्विपरीतत्वस्यैव सन्दर्शनात्
स्वयमेवासावनुरूपपत्रीसंगृहणं समुद्यतः इत्यर्थस्यैव प्रकरणानुगुणत्वात् ।

कन्यावन्तः प्रदर्शयाम्बभूवुः । यां काञ्चिन्नक्षत्रवतीं सवणां
कन्यां दृष्ट्वा स किल स्म ब्रवीति—‘भद्रे, शक्नोषि किमनेन
शालिप्रस्थेन गुणवदन्नमस्मानभ्यवहारयितुम्?’ इति । स
हसितावधूतो गृहाद्गृहं प्रविश्याभ्रमत् ।

एकदा तु शिविषु कावेरीतीरपत्तने सह
पितृभ्याम् अवसितमहर्धम् अवशीर्णभवनसारां धात्रा
प्रदर्शयमानां काञ्चन विरलभूषणां कुमारीं ददर्श । अस्यां
संसक्तचक्षुश्चातर्कयत्—‘अस्याः खलु कन्यकाया
अवयवा नातिस्थूला नातिकृशा नातिह्रस्वा नातिदीर्घा
न विकटा मृजावन्तश्च । सेयमाकृतिर्न व्यभिचरति
शीलम्, आसज्जति च मे हृदयमस्यामेव । तत्परीक्ष्यै-
नामुद्वहेयम् । अविमृश्यकारिणां हि नियतमनेकाः
पतन्त्यनुशयपरम्पराः’ इति स्निग्धदृष्टिराचष्ट—‘भद्रे,
कञ्चिदस्ति कौशलं शालिप्रस्थेनानेन सम्पन्नमाहार-
मस्मानभ्यवहारयितुम्?’ इति ।

ततस्तया वृद्धदासी साकूतमालोकिता । तस्य
हस्ताग्रस्थमात्रं धान्यमादाय क्वचिदलिन्दोद्देशे सुसिक्त-
संमृष्टे दत्तपादशौचमुपावेशयत् । सा कन्या तान्
गन्धशालीन् संचुद्य, मात्रया विशोष्य, आतपे मुहुर्मुहुः
परिवर्त्य, स्थिरसमायां भूमौ नालीपृष्ठेन मृदुमृदु
घट्टयन्ती तुषैरखण्डैस्तण्डुलान् पृथक् चकार । जगाद
च धात्रीम्—‘मातः, एभिस्तुषैरर्थिनो भूषणमृजाक्रियाक्षमैः

स्वर्णकाराः । तेभ्य इमान् दत्त्वा लब्धाभिः काकिणीभिः
स्थिरतराण्यनत्यार्द्राणि नातिशुष्काणि काष्ठानि मितम्पचां
स्थालीमुभे शरावे चाहर' इति ।

तथा कृते तथा तांस्तण्डुलान् अनतिनिम्नोत्तानविस्तोर्ण-
कुक्षौ ककुभोलूखले लोहपत्रवेष्टितमुखेन समशरीरेण
विभाव्यमानमध्यतानवेन व्यायतेन गुरुणा खादिरेण मुसलेन
चतुरललितोत्क्षेपणावक्षेपणायासितभुजम् असक्तदङ्गलीभि-
रुद्धृत्योद्धृत्यावहृत्य शूर्पशोधितकणकिंशारुकादींस्तण्डुलान-
सक्तदङ्गिः प्रक्षाल्य कथितपञ्चगुणे जले दत्तचुक्षीपूजा
प्राक्षिपत् । प्रक्षयावयवेषु प्रस्फुरत्सु तण्डुलेषु मुकुलावस्था-
मतिवर्तमानेषु संचिप्यानलम् उपहितमुखपिधानया
स्थाल्यान्मण्डमगालयत् । दर्व्या चावघट्य मात्रया परिवर्त्य
समपक्वेषु सिक्थेषु तां स्थालीमधोमुखीम'वातिष्ठिपत् ।
इन्धनान्यन्तःसाराण्यभसा समभ्युक्ष्य प्रशमिताग्नीनि
कृष्णाङ्गारीकृत्य तदर्थिभ्यः प्राहिणीत्—' एभिर्लब्धाः

^१ अयं प्रयोगश्चिन्त्यः, "अद्रवं मूर्त्तिमत् स्वाङ्गम्" इत्यादि-स्वाङ्गलक्षणस्थावा-
प्रवृत्तेर्डीधो दुर्लभत्वात् । तथा च भट्टोजिः—“ 'फलमुखी कारणमुखी
चानवस्था' इत्यादिप्रयोगाः प्रामादिकाः ” इति । महाकविप्रयोगात्
“उपपन्ना हि दारेषु प्रभुता सर्वतोमुखो” “प्रायेण सामग्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः” “चतुर्द्वारमुखी बभौ । अयोध्या” इत्यादिवत्
कथञ्चित् सोढव्यः । एतेन विषमुखीभिः (पृ: १६७) व्याख्यातः ।

काकिणीर्दत्त्वा शाकं घृतं दधि तैलमामलकं चिञ्चाफलं च
यथालाभमानय' इति ।

तथानुष्ठिते च तया द्वितानवदंशानुपपाद्य तदन्नमण्ड-
मार्द्रवालुकोपहितनवशरावगतमतिमृदुना तालवृन्तानिलेन
शीतलीकृत्य सलवणसम्भारं दत्ताङ्गारधूपवासं च सम्पाद्य,
तदप्यामलकं श्लक्ष्णपिष्टमुत्पलगन्धि कृत्वा धात्रीमुखेण
स्नानाय तमाह्वयत् । तया च स्नानशुद्धया दत्ततैलामलकः
क्रमेण सस्त्री । स्नातः सिक्तमृष्टे कुट्टिमे फलकमारुह्य
पाण्डुहरितस्य त्रिभागशेषलूनस्याङ्गनकदलीपलाशस्योपरि
शरावहयं दत्तमार्द्रमभिष्टमन्नतिष्ठत् ।

सा तु तां पेयामेवाग्रे समुपाहरत् । पीत्वा
चापनीताध्वक्लमः प्रहृष्टः प्रक्लिन्नसकलगात्रः स्थितो-
ऽभूत् । ततस्तस्य शाल्योदनस्य दर्वीहयं दत्त्वा सर्पिर्मात्रां
सूपमवदंशं चोपजहार । इमं च दध्ना च त्रिजातकाव-
चूर्णितेन सुरभिशीतलाभ्यां च कालशेयकाञ्जिकाभ्यां
शेषमन्नमभोजयत् । सशेष एवान्धस्यसावटप्यत्,
अयाचत च पानीयम् । अथ नवभृङ्गारसम्भृतमगुरुधूपधूपितम्
अभिनवपाटलाकुसुमवासितम् उत्फुल्लोत्पलग्रथितसौरभं
वारि नालीधारात्मना पातयाम्बभूव । सोऽपि मुखोपहित-
शरावेण हिमशिशिरकणकरालितारुणायमानाक्षिपक्ष्मा
धारारवाभिनन्दितश्रवणः स्पर्शसुखोद्भिन्नरोमाञ्चकर्कश-
कपोलः परिमलप्रवाहोत्पीडफुल्लघ्राणरन्ध्रो माधुर्यप्रकर्षा-

वर्जितरसनेन्द्रियस्तदच्छं पानीयमाकण्ठं पपौ । शिरः-
कम्पसंज्ञावारिता च पुनरपरेण करकेणाचमनमदत्त कन्या ।
वृद्धया तु तदुच्छिष्टमपोह्य हरितगोमयोपलिप्ते कुट्टिमे
स्वमेवोत्तरीयकर्पटं व्यवधाय क्षणमशेत ।

परितुष्टश्च विधिवदुपयम्य कन्यां निन्ये । नीत्वैतद-
नपेक्षः कामपि गणिकामवरोधमकरोत् । तामप्यसौ
प्रियसखीमिवोपाचरत् । पतिं च दैवतमिव मुक्ततन्द्रा
पर्यचरत् । गृहकार्याणि चाहीनमन्वतिष्ठत् । परिजनं
च दाक्षिण्यनिधिरात्माधीनमकरोत् । तद्गणवशीकृतश्च
भर्ता सर्वमेव कुटुम्बं तदायत्तमेव कृत्वा तदेकाधीनजीवित-
शरीरस्त्रिवर्गं निर्विवेश । तद्ववोमि—‘गृहिणः प्रियहिताय
दारगुणाः’ इति ।

उपमितिभवप्रपञ्चा कथा.

नन्दिवर्द्धनस्य यौवनप्राप्तिर्मित्त्रलाभश्च ¹

इतश्च निःशेषितं मया कलाग्रहणम्, ततो गणितं प्रशस्तदिनम्, आनीतोऽहं कलाशालायास्तातेनात्म-समीपम् । पूजितः कलाचार्यः, दत्तानि महादानानि, कारितो महोत्सवः । अभिनन्दितोऽहं तातेनाम्बाभिः शेषलोकैश्च, वितोर्णो मे पृथगावासकः ; यथासुख-मास्तामेष इति कृत्वा तातेन नियुक्तः परिजनः, समुपहृतानि मे भोगोपभोगोपकरणानि, स्थितोऽहं सुरकुमारवल्ललमानः² ।

ततस्त्रिभुवनविलोभनीयोऽमृततरस इव सागरस्य, सकललोकनयनानन्दजननश्चन्द्रोदय इव प्रदोषस्य, बहु-रागविकारभङ्गुरः सुरचापकलाप इव जलधरसमयस्य,

¹ तृतीयप्रस्तावे, ३४१-४३ पृष्ठानि । (Peterson's edition.)

² 'ललमानः' विलसनशील इत्यर्थः । "ताच्छील्यवयोवचनशक्तिपु-चानश्" इति चानश् । ७/२/२०

मकरध्वजायुधभूतः कुसुमप्रसव इव कल्पपादपस्य,
अभिव्यज्यमानरागरमणीयः सूर्योदय इव कमलवनस्य,
विविधलास्यविलासयोग्यः कलाप इव शिखण्डिनः
प्रादुर्भूतो मे यौवनारम्भः ।

इतश्च स्वभवनात्तिसन्ध्यं व्रजामि स्नाहं राजकुले
गुरुणां पादवन्दकः, ततोऽन्यदागतः प्रभाते, कृतं तातस्या-
म्बादीनाञ्च पादपतनम्, अभिनन्दितस्तैराशीर्वादेन,
स्थितस्तत्समीपे कियन्तमपि क्षणम् । समागतः स्वभवने,
निविष्टो विष्टरे, यावदकाण्ड एवोल्लसितो राजकुले बहलः
कलकलः ; ततः किमेतदित्यलक्षिततन्निमित्ततया जातो
मे सम्भ्रमः । प्रस्थितस्तदभिमुखम्, यावत्तूर्णमागच्छन्ना-
लोकितो मया धवलाभिधानः सबलो बलाधिकृतः ; प्राप्तो
मदन्तिकम्, प्रणतोऽहमनेन, आह चासौ—

‘कुमार, देवः समादिशति, “यदुत्तेतो निर्गतमात्रस्य
ते प्रविष्टो मत्समीपे दूतः, निवेदितं च तेन यथा
कुशावर्त्तपुरात् कनकचूडराजसूनुः कनकशेखरो नाम
राजकुमारो जनकापमानाभिमानात् भवत्समीपमागतो
गव्यूतिमात्रवर्त्तिनि मलयनन्दने कानने तिष्ठति ;
एतदाकर्ण्य देवः प्रमाणम्” इति । ततोऽहं स्वगृहागततया
प्रत्यासन्नबन्धुतया महापुरुषतया च प्रत्युद्गमनमर्हति
कनकशेखरः कुमार इत्यास्थानस्थायिभ्यो राजवृन्देभ्यः
प्रख्याप्य, एष समुच्चलितः स्वयं तदभिमुखम् ; कुमारेणापि

शीघ्रमागन्तव्यमित्यहं ग्रहितो युष्मदाह्वानाय, तत्तूर्णं प्रस्थातुमर्हति कुमारः ।’

ततो ‘यदाज्ञापयति तातः’ इति ब्रुवाणश्चलितोऽहं सपरिकरः, मिलितस्तातबले, पृष्टो मया धवलः, ‘कथमेष कनकशेखरोऽस्माकं बन्धुः ?’ इति । धवलेनाभिहितम्, ‘यतो नन्दायाः कनकचूडः सहोदरो भवति, तेन ते मातुलसूनुरेषं भ्राता’ इति । प्राप्तास्तत्समीपम् ; कृतं कनकशेखरेण तातस्य पादपतनम्, समालिङ्गितस्तातेन मया च । कृतोचिता प्रतिपत्तिः, प्रवेशितो नगरे महानन्दविमर्हेन ।

अभिहितश्च तातेनाम्बया च कनकशेखरः, यथा—
‘कुमार, सुन्दरमनुष्ठितम्, यदात्मीयवदनकमलदर्शनेन जनितोऽस्माकं मनोरथानामप्यगम्यो महांश्चित्तानन्दः ; तदेतदपि कुमारस्य पैटकमेव राज्यम्, तस्मान्नात्र कुमारेण तिष्ठता विकल्पो विधेयः’ इति ।

अभिनन्दितं ताताम्बावचनं कनकशेखरेण ; समर्पितस्तातेन मदीयभवनाभ्यर्णवर्त्ती कनकशेखरस्य महाप्रासादः । स्थितस्तत्रासौ ; जातोऽस्य मया सह स्नेहभावः, समुत्पन्नो विश्वम्भः ।

काव्यमीमांसा

कविचर्या राजचर्या च ¹

गृहीतविद्योपविद्यः काव्यक्रियायै प्रयतेत । नाम-
धातुपारायणे, अभिधानकोशः, छन्दोविचितिः, अलङ्कार-
तन्त्रं च काव्यविद्याः ; कलास्तु चतुःषष्टि²रूपविद्याः ।
सुजनोपजीव्यकविसन्निधिः, देशवार्त्ता, विदग्धवादः,
लोकयात्रा, विद्वद्गोष्ठ्यश्च काव्यमातरः पुरातनकवि-
निबन्धाश्च । किञ्च—

स्वास्थ्यं प्रतिभाभ्यासो³ भक्तिर्विद्वत्कथा बहुश्रुतता ।
स्मृतिदार्ढ्यमनिर्वेदश्च मातरोऽष्टौ कवित्वस्य ॥

¹ राजशेखरकृत-काव्यमीमांसायां दशमोऽध्यायः ।

² कामसूत्रादिषु यः कलानां समुद्देश उपलभ्यते तत्राभिधान-
कोशच्छन्दोऽलङ्कारादीनामपि सन्निवेशदर्शनाद्राजशेखराभिमतकलास्तौ भिन्ना
इति प्रतीयते ।

³ “यः शब्दयाममर्थसार्थमलङ्कारतन्त्रमुक्तिमार्गमन्यदपि तथाविधमधिष्ठय
प्रतिभासयति सा प्रतिभा । अविच्छेदेन शीलनम् अभ्यासः ।” भक्तिः समाध्यपर-
पथ्याया मनस एकाग्रता उत्साहो वा । अनिर्वेदः—जनानामनादरेण जातनिर्वेदाः
कौटुम्-प्रभृतयः कविप्रकाण्डा अकाल एव कालकवलताम् उपजग्मः ।

अपि च, नित्यं शुचिः स्यात् । त्रिधा च शौचम्—
वाक्शौचम्, मनःशौचम्, कायशौचञ्च । प्रथमे शास्त्र-
जन्मनी^१, तार्तीयिकं तु सनखच्छेदौ पादौ,^२ सताम्बूलं
मुखम्, सविलेपनमात्रं^३ वपुः, महार्हमनुल्वणं^४ च वासः,
सकुसुमं शिर इति । शुचि शीलनं हि सरस्वत्याः
संवननम्^५ आमनन्ति । स यत्स्वभावः कविस्तदनुरूपं
काव्यम्; यादृशाकारश्चित्रकरस्तादृशाकारमस्य चित्र-
मिति प्रायोवादः । स्मितपूर्वमभिभाषणम्, सर्वत्रोक्ति-
गर्भम् अभिधानम्,^६ सर्वतो रहस्यान्वेषणम्, परकाव्य-
दूषणवैमुख्यमनभिहितस्य, अभिहितस्य तु यथार्थमभि-
धानम् ।

तस्य भवनं सुसंमृष्टम्, ऋतुषट्कोचितविविधस्थानम्,
अनेकतरुमूलकल्पितापाश्रय^७वृक्षवाटिकम्, सक्रीडा-
पर्वतकम्, सदीर्घिकापुष्करिणीकम्, ससरित्समुद्रावर्त्तकम्,

^१ शास्त्राद् जन्म ययो से ।

^२ पादौ इति हस्तयोरप्युपलक्षणम् ।

^३ प्रभूतानुलेपनन्तु शाम्यत्वमेवास्य सूचयेत् इति माश्रपदोपादानम् ।

^४ अनुल्वणम्—‘उल्वणम्’ आडम्बरमयम् (gaudy), तद्व्यतिरिक्तम्
अनाडम्बरमिति भावः ।

^५ वशीकरणम् ।

^६ व्यङ्ग्यमयम् (suggestive) सन्भाषणम् ।

^७ अपाश्रयशब्देनात्र वेदिका बोध्या ।

सकुल्याप्रवाहम्, सर्वाङ्गहरिणहारीतम्, ससारसचक्रवाक-
हंसम्, सचकोरकौञ्चकुररशुकसारिकम्, घर्मल्लान्तिचौरम्,
सभूमिधारागृह्यन्त्रलतामण्डपकम्, सदोलाप्रेङ्ग^१ च
स्यात् ।

काव्याभिनिवेशखिन्नस्य मनसस्तद्विनिर्वेदच्छेदाया-
ज्ञामूकपरिजनं विजनं वा तस्य स्थानम् । अपभ्रंश-
भाषणप्रवणः परिचारकवर्गः, समागधभाषाभिनिवेशिन्यः
परिचारिकाः, प्राकृत-संस्कृतभाषाविद आन्तःपुरिकाः,
मित्राणि चास्य सर्वभाषाविन्दि भवेयुः । सदःसंस्कार-
विशुद्धार्थं सर्वभाषाकुशलः, शीघ्रवाक्, चार्वाक्षरः,
इङ्गिताकारवेदी, नानालिपिज्ञः, कविः, लाक्षणिकश्च^२
लेखकः स्यात् ।

स्वभवने हि भाषानियमं यथा प्रभुर्विदधाति तथा
भवति । श्रूयते हि मगधेषु शिशुनागो नाम राजा ; तेन
दुरुच्चारानष्टौ वर्णानपास्य स्वान्तःपुर एव प्रवर्त्तितो
नियमः, टकारादयश्चत्वारो मूर्धन्यास्तृतीयवर्जमूष्माणस्त्रयः
क्षकारश्चेति । श्रूयते च सूरसेनेषु कुविन्दो नाम राजा ;

^१ दोला स्वनामख्याता । प्रेङ्गा उद्यानादिषु क्रीडार्थं वृक्षवृक्षादि-
मयी दुलनीति ख्याता इति रघुनाथः । दोल्यते दोला काष्ठमयी रज्जुमालम्ब्य ;
प्रेङ्गाते प्रेङ्गा हिन्दोलाख्या इति चौरस्वामी ।

^२ कुन्दीभेदानामार्यादीनामिन्द्रवज्रादीनाञ्च काव्यभेदानां सर्गवन्धादीनां
रूपकादीनाञ्च लक्षणेषु निपुणः ।

तेन परुषसंयोगाक्षरवर्जमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण^१ ।
 श्रूयते च कुन्तलेषु सातवाहनो नाम राजा ; तेन^२ प्राक्त-
 भाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण । श्रूयते
 चोज्जयिन्यां साहसाङ्गो नाम राजा, तेन च संस्कृत-
 भाषात्मकमन्तःपुर एवेति समानं पूर्वेण ।

तस्य . सम्पुटिका, सफलकखटिका, समुद्रकः,
 सलेखनीकमसीभाजनानि ताडिपत्राणि भूर्जत्वचो
 वा, सलोहकण्टकानि तालदलानि, सुसम्भृष्टा भित्तयः
 सततसन्निहिताः स्युः । ‘तडि काव्यविद्यायाः परिकरः’
 इत्याचार्याः ; ‘प्रतिभैव परिकरः’ इति यायावरीयः^३ ।

कविः प्रथममात्मानमेव कल्पयेत् ।—‘कियान्मे
 संस्कारः, क भाषाविषये शक्तोऽस्मि, किंरुचिलोकः,
 परिवृढो वा कीदृशि गोष्ठ्यां विनीतः, कास्य वा चेतः
 संसज्जत^४ इति बुद्ध्या भाषाविशेषमाश्रयेत्’ इत्याचार्याः ।

^१ समानं पूर्वेणेति—प्रवर्तितो नियम इति शेषः ।

^२ Cf. कैऽभूवन्नाक्षराजस्य राज्ये प्राक्ततभाषिणः ।

काले त्र्योसाहसाङ्गस्य के न संस्कृतवादिनः ॥

आक्षराजः सातवाहनः । साहसाङ्गः विक्रमादित्यः ।

^३ यायावरकुलोत्पन्नः कविराजोपाधिको ग्रन्थकृद् राजशेखरकविः ।

“प्रायेणाचार्याणामियं शैली यत् स्वाभिप्रायमपि परोपदेशमिव वर्णयन्ति ।”

^४ अयमेव पाठः समीचीनः स्वारसिकश्च । षस्जः परस्मैपदित्वेऽपि
 “हेतुमति च” इत्यत्र “यदभिप्रायेषु सज्जन्ते” इति भाष्यप्रयोगादस्यात्मनेपदित्व-
 मपीच्छन्त्यभियुक्ताः ।

‘एकदेशकवेरियं नियमतन्त्रणा, स्वतन्त्रस्य पुनरेक-
भाषावत् सर्वा अपि भाषाः स्युः’ इति यायावरीयः ।
देशविशेषवशेन च भाषाश्रयणं दृश्यते ; तदुक्तम्—

^१ ‘गौडाद्याः ^२ संस्कृतस्थाः परिचित-

रुचयः प्राकृते लाट^३ देश्याः

सापभ्रंशप्रयोगाः सकलमरुभुवष्टकभादानकाश्च ^४ ।

आवन्त्याः^५ पारियात्राः^६ सह दशपुर^७ जैर्भूतभाषां^८ भजन्ते
यो मध्येमध्यदेशं निवसति स कविः सव्वभाषानिषसः ॥

जानीयाल्लोकसाम्प्रत्यं कविः कुत्र ममेति च ।

असम्मतं परिहरेन्मतेऽभिनिविशेति च ॥

जनापवादमात्रेण न जुगुप्सेत चात्मनि ।

जानीयात् स्वयमात्मानं यतो लोको निरङ्कुशः ॥

^१ शृण्वन्ति लटभं लाटाः प्राकृतं संस्कृतद्विषः ।

अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ॥

ब्रह्मन् विज्ञापयामि त्वां स्वाधिकारजिह्वासया ।

गौडस्यजतु वा गाथामन्यो वास्तु सरस्वती ॥

^२ गौड—(roughly speaking) West Bengal.

^३ लाट—South continental Gujrat.

^४ मरुभू—Marwar. टक्क—Sialcot. भादानक—(Budaon ?)

^५ आवन्ति—Ujjaini. ^६ पारियात्र—Jaipur.

^७ दशपुर—Mandasor. ^८ भूतभाषा—Paisāci.

गीतसूक्तिरतिक्रान्ते स्तोता देशान्तरस्थिते ।
 प्रत्यक्षे तु कवौ लोकः सावज्ञः सुमहत्पि ॥
 प्रत्यक्षकविकाव्यं च रूपं च कुलयोषितः ।
 गृहवैद्यस्य विद्या च कस्मैचिद् यदि रोचते ॥

इदं महाहासकरं विचेष्टितं
 परोक्तिपाटच्चरतारतोऽपि यत् ।
 सदुक्तिरत्नाकरतां गतान् कवीन्
 कवित्वमात्रेण समेन निन्दति ॥

वचः स्वादु सतां लेह्यं लेशस्वादपि कौतुकात् ।
 बालस्त्रीहीनजातीनां काव्यं याति मुखान्मुखम् ॥
 कार्यावसरसज्जानां परिव्राजां महीभुजाम् ।
 काव्यं सद्यः कवीनां च भ्रमत्यङ्गा दिशो दश ॥
 पितुर्गुरोर्नरेन्द्रस्य सुतशिष्यपदातयः ।
 अविविच्यैव काव्यानि सुवन्ति च पठन्ति च ॥

किञ्च 'नार्द्धकृतं पठेदसमाप्तिस्तस्य फलम्' इति
 कविरहस्यम् । न नवीनमेकाकिनः पुरतः ; स हि स्वीयं
 ब्रुवाणः कतरेण साक्षिणा जीयेत । न च स्वकृतिं बहु
 मन्येत ; पक्षपातो हि गुणदोषौ विपर्यासयति । न च
 दृष्येत्, दर्पलवोऽपि सर्वसंस्कारानुच्छिनत्ति । परैश्च
 परीक्षयेत् ; यदुदासीनः पश्यति न तदनुष्ठातेति प्रायोवादः^१ ।

^१ तथा चोक्तम्—“यानि पश्यन्नुदासीनाः कर्त्ता तानि न पश्यति ।”

कविमानिनं तु कन्दोऽनुवत्तनेन रञ्जयेत् ; कविस्मन्यस्य
हि पुरतः सूक्तमरण्यरुदितं स्याद् विप्रवेत च । तदाह—

‘इदं हि वैदग्ध्यरहस्यमुत्तमं
पठेन्न सूक्तिं कविमानिनः पुरः ।
न केवलं तां न विभावयत्यसौ
स्वकाव्यबन्धेन विनाशयत्यपि ॥’

अनियतकालाः प्रवृत्तयो विप्रवन्ते, तस्माद्विवसं
निशां च यामक्रमेण चतुर्धा विभजेत् । स प्रातरुत्थाय
कृतसन्ध्यावरिवस्यः सारस्वतं सूक्तमधीयीत । ततो
विद्यावसथे यथासुखमासीनः काव्यस्य विद्या उपविद्या-
श्चानुशीलयेदाप्रहरात् ; न ह्येवंविधमन्यत्^२ प्रतिभा-
हेतुर्यथा प्रत्यग्रसंस्कारः । द्वितीये काव्यक्रियाम् ; उप-
मध्याह्नं स्नायादविरुद्धं भुञ्जीत च, भोजनान्ते काव्यगोष्ठीं
प्रवर्त्तयेत् । कदाचिच्च प्रश्नोत्तराणि^३ भिन्दीत । काव्य-

^१ Rgveda, VI. 61.

^२ ‘किमपि’ इति शेषः

^३ यत्र प्रश्नादेवोत्तरस्योद्भयनं भवति तत् प्रश्नोत्तरम् । तच्च द्विविधम्
— बहिरन्तरम् । तत्र (१) बहिःप्रश्नोत्तरं यथा—

प्रायः कार्ये नियुज्यन्ते नराः सर्वे कौटुशाः ।

धानेत्ययं भवेच्छब्दो नौवाची वद कौटुशः ॥

समस्याधारणा,^१ मातृकाभ्यासः,^२ चित्रा योगा^३ इत्यायाम-
त्रयम् । चतुर्थं एकाकिनः परिमितपरिषदो वा पूर्वाह्न-
भागविहितस्य काव्यस्य परीक्षा ; रसावेशतः काव्यं
विरचयतो न च विवेक्ती दृष्टिस्तस्मादनुपरीक्षेत ।
अधिकस्य त्यागः, न्यूनस्य पूरणम्, अन्यथास्थितस्य
परिवर्त्तनम्, प्रसृतस्यानुसन्धानं चेत्यहीनम् ।

सायं सन्ध्यामुपासीत सरस्वतीञ्च ; ततो दिवा-
विहितपरीक्षणस्याभिलेखनमाप्रदोषात् । द्वितीयतृतीयौ

उत्तरम्—सावधानाः । ('सौ' औकार-सहितः 'अधा' धकाररहितश्च
'नाः') । (२) अन्तःप्रश्नोत्तरं यथा—

का काली, का मधुरा, का शीतलवाहिनी गङ्गा ।

के दारपोषणरताः, कम् बलवन्तं न बाधते शीतः ॥

^१ समस्यते संक्षिप्यते इति 'समस्या' । 'काव्यस्य' श्लोकस्य 'समस्या' पाद
इत्यर्थः । तस्या 'धारणा' क्रीडार्थं वादार्थं च । यथा—

हीनइत्या दधात्येव लाघवं महतामपि ।

इति मत्वा द्विपदेषौ "मृगात् सिंहः पलायते" ।

^२ यद्यपि कलासु यन्त्रमातृका-धारणमातृकयोरुल्लेखो दृश्यते तथापि
तयोरवानुपयोगात् समस्याधारणा चित्रयोगा इत्यनयोः साहचर्याच्च "पौर्वापर्य-
परामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्" इति न्यायेन बिन्दुमत्यादीनां प्रहेलिका-
भेदानामत्र यद्गुणं बोद्धव्यम् ।

^३ चित्रा योगाः—नानाप्रकारदौर्भाग्यैकेन्द्रियपलितोकरणादय इति
वात्स्यायनसूत्रव्याख्याने जयमङ्गलः । अत्र तेषामनुपयोगाच्चित्रकाव्यार्थकत्वं
बोध्यम् ।

साधु शयीत, सम्यक्स्वापो वपुषः परमारोग्याय । चतुर्थे
सप्रयत्नं प्रतिबुध्येत ; ब्राह्मे मुहूर्त्ते मनः प्रसीदत्
तांस्तानर्थानध्यक्षयतीत्याहोरात्रिकम् ।

चतुर्विधश्चास्मौ—असूर्य्यम्पश्यः, निषण्णः, दत्तावसरः,
प्रायोजनिकश्च । यो गुहागर्भभूमिगृहादिप्रवेशान्नैष्ठिक-
वृत्तिः कवते, असावसूर्य्यम्पश्यः ; तस्य सर्वे कालाः ।
यः काव्यक्रियायामभिनिविष्टः कवते, न च नैष्ठिकवृत्तिः,
स निषण्णः ; तस्यापि त एव कालाः । यः सेवादिक-
मविरुन्धानः कवते, स दत्तावसरः ; तस्य कतिपये कालाः ।
निशायासुरीयो यामार्द्धः, स हि सारस्वतो मुहूर्त्तः ।
भोजनान्तःसौहित्यं हि स्वास्थ्यमुपस्थापयति । विषयान्तर-
विनिवृत्तं हि चित्तं यत्र यत्र प्रणिधीयते, तत्र तत्र
गुडूचीलागं लगति । यदा यदा चात्मनः क्षणिकतां
मन्यते, स स काव्यकरणकालः । यस्तु प्रसृतं किञ्चन
संविधानकमुद्दिश्य कवते, स प्रायोजनिकः, तस्य
प्रयोजनवशात् कालव्यवस्था । बुद्धिमदाहार्य्यबुद्धो^१रियं

^१ जन्मान्तरसंस्कारप्रवृत्तभारतीकः 'बुद्धिमान्' ; इहजन्माभ्यासोद्भासित-
भारतीक आहार्य्यबुद्धिः ।

नियममुद्रा ; औपदेशिकस्य^१ पुनरिच्छैव सर्वे कालाः,
सर्वाश्च नियममुद्राः^२ ।

पुरुषवद् योषितोऽपि कवोभवेयुः ; संस्कारो ह्यात्मनि
समवैति, न स्त्रैणं पौरुषं वा विभागमपेक्षते । श्रूयन्ते
दृश्यन्ते च राजपुत्रो महामात्रदुहितरो गणिकाः
कौतुकिभार्याश्च शास्त्रप्रहतबुद्धयः कवयश्च ।

सिद्धं च प्रबन्धमनेकादर्शगतं कुर्यात् ; यदित्यं
कथयन्ति—

‘ निक्षेपो विक्रयो दानं देशत्यागोऽल्पजीविता ।

तुटिको वङ्गिरश्च प्रबन्धोच्छेदहेतवः ॥

दारिद्र्यं व्यसनासक्तिरवज्ञा मन्दभाग्यता ।

दुष्टे द्विष्टे च विश्वासः पञ्च काव्यमहापदः ॥’

पुनः समापयिष्यामि, पुनः संस्करिष्यामि, सुहृद्भिः सह
विवेचयिष्यामीति कर्त्तराकुलता राष्ट्रोपप्लवश्च प्रबन्ध-
विनाशकारणानि ।

‘ अहर्निशा^३ विभागेन य इत्यं कवते कृती ।

एकावलीव तत्काव्यं सतां कण्ठेषु लम्बते ॥

^१ मन्वतन्नाद्युपदेशदर्शितवाग्विभवो दुर्बुद्धिरौपदेशिकः । स “वल्गु
फल्यु च जल्पति ।” विस्तरस्तु काव्यमीमांसायां चतुर्थेऽध्याये द्रष्टव्यः ।

^२ मन्वतन्नादिना सिद्धसरस्वतीकस्य स्वतन्त्रेच्छस्य तस्य नियन्तुमशक्यत्वात् ।

^३ अहःसहिता निशा अहर्निशा इति कथञ्चिद् व्याख्येयम् ।

यथा यथाभियोगश्च संस्कारश्च भवेत् कवेः ।
तथा तथा निबन्धानां तारतम्येन रम्यता ॥
मुक्तके कवयोऽनन्ताः सङ्गते कवयः शतम् ।
महाप्रबन्धे तु कविरैको हौ दुर्लभास्त्रयः ॥^१

अत्राह स्म—

‘बह्वपि स्वेच्छया कामं प्रकीर्णमभिधीयते ।
अनुज्झितार्थसम्बन्धः प्रबन्धो दुरुदाहरः ॥^१

रौतिं विचिन्त्य विगणय्य गुणान् विगाह्य
शब्दार्थसार्थमनुसृत्य च सूक्तिमुद्राः ।
कार्यो निबन्धविषये विदुषा प्रयत्नः
के पोतयन्त्वरहिता जलधौ प्लवन्ते ॥

लीढाभिधोपनिषदां सविधे बुधाना-
मभ्यस्यतः प्रतिदिनं बहुदृश्वनोऽपि ।
किञ्चित् कदाचन कथञ्चन सूक्तिपाका-
द्वाकृतत्त्वमुन्मिषति कस्यचिदेव पुंसः ॥

इत्यनन्यमनोवृत्तेर्निःशेषेऽस्य क्रियाक्रमे ।
एकपत्नीव्रतं धत्ते कवेर्देवी सरस्वती ॥

^१ Sisupālavadham, II. 93.

सिद्धिः सूक्तिषु सा तस्य जायते जगदुत्तरा ।

मूलच्छायां न जानाति यस्याः सोऽपि गिरां गुरुः ^१ ॥

राजा कविः कविसमाजं विदधीत ; राजनि कवौ
सर्वा लोकः कविः स्यात् । स काव्यपरोक्षायै सभां
कारयेत् । सा षोडशभिः स्तम्भैश्चतुर्भिर्द्वारैरष्टभिर्मत्त-
वारणीं भिरूपिता स्यात् ; तदनुलग्नं राज्ञः केलिगृहम् ।
मध्येसभं चतुःस्तम्भान्तरा हस्तमात्रोत्सेधा समणिभूमिका
वेदिका, तस्यां राजासनम् ; तस्य चोत्तरतः संस्कृताः
कवयो निविशेरन् । बहुभाषाकवित्वे यो यत्राधिकं
प्रवीणः स तेन व्यपदिश्यते, यस्त्वेकत्र प्रवीणः स सङ्गम्य
तत्र तत्रोपविशेत् । ततः परं वेदविद्याविदः प्रामाणिकाः
पौराणिकाः स्मार्त्ता भिषजो मौहूर्त्तिका अन्येऽपि
तथाविधाः । ^२ पूर्वेण प्राकृताः कवयः, ततः परं
नट-नर्त्तक-गायन-वादक-वाग्जीवन-कुशीलव-तालावचरा
अन्येऽपि तथाविधाः । पश्चिमेनापभ्रंशिनः कवयः, ततः

^१ अपिभिन्नक्रमः । 'सः' प्रसिद्धो 'गिरां गुरुः' बृहस्पतिः अपि 'यस्याः'
जगदुत्तरायाः सिद्धिः 'मूलच्छायां' लेशमपि 'न' 'जानाति' अवगच्छति ।
तदेकवक्त्रभाया वाग्देव्याः प्रसादेन तस्य तथाविधा गुणसम्पत् प्रादुर्भवति
या किल गिरां गुरोर्बृहस्पतेर्मनोरथानामप्यविषय इत्यर्थः ।

^२ वारङ्गा इति भाषा, यद्वा निर्युहः ।

परं चित्रलेप्यकृतो माणिक्यबन्धका वैकटिकाः स्वर्णकार-
वङ्कि-लोहकारा अन्येऽपि तथाविधाः । दक्षिणतो
भूतभाषाकवयः, ततः परं भुजङ्ग-गणिकाः प्लवक-शौभिक-
जम्भक-मल्लाः शस्त्रोपजोविनोऽन्येऽपि तथाविधाः ।

तत्र यथासुखमासौनः काव्यगोष्ठीं प्रवर्त्तयेत्, भावयेत्,
परीक्षेत च । वासुदेव^१-सातवाहन^२-शूद्रक^३-साहसाङ्का^४दीन्
सकलान् सभापतीन् दानमानाभ्यामनुकुर्यात् । तुष्ट-
पुष्टाद्यास्य सभ्या भवेयुः, स्थाने च पारितोषिकं लभेरन् ;
लोकोत्तरस्य काव्यस्य च यथार्हा पूजा कवेर्वा ।
अन्तरान्तरा च काव्यगोष्ठीं शास्त्रवादाननुजानीयात् ;
मध्वपि नानवदंशं स्वदते । काव्यशास्त्रविरतौ विज्ञानिष्व-

^१ वासुदेवः ख्रिस्तौये द्वितीयशतके वर्तमानः कुशान-नरपतिः, देवभूतेर-
मात्यात्त्वयमाकारतो भिन्नः ।

^२ सातवाहनः—“श्रीमत्कुन्तलजनपदेश्वर—प्रतिष्ठानपत्तनाधिप—शत-
कर्णोपनामक—दीपकर्णात्मज—मलयवतीप्राणप्रिय—कलापप्रवर्त्तकशर्ववर्मधौ-
सख- -मलयवत्युपदेशपण्डितभूत—त्यक्तभाषावयस्वीकृतपेशचिकपण्डितराज—
गुणाव्यनिर्मित—-भस्मीभवद्वहत्कथावशिष्टसप्तमांशावलोकनप्राकृतादिवाक्पञ्चक
(?)—कविवत्सल—हालाद्युपनामकः” ख्रिस्तौये प्रथमे शतके समुद्भूत
इत्येतिहासिकानां घण्टाघोषः ।

^३ शूद्रकः—सृच्छकटिकनाटकप्रणेता नृपचक्रवर्ती ख्रिस्तजन्मनः पूर्वं
धरातलं मण्डयामासेति केचित् ।

^४ साहसाङ्कः—स्वनामख्यातो विक्रमादित्यः ।

भिरमेत । देशान्तरागतानां च विदुषामन्यद्वारा सङ्गं
कारयेदौचित्यात्, यावत्स्थिति पूजां च । वृत्तिकामांश्चोप-
जपेत् संगृह्णीयाच्च ; पुरुषरत्नानामेक एव राजोदन्वान्
भाजनम् । राजचरितं च राजोपजीविनोऽप्यनु-
कुर्यः ; राज्ञ एव ह्यसावुपकारो यद्राजोपजीविनां
संस्कारः ।

महानगरेषु च काव्यशास्त्रपरीक्षार्थं ब्रह्मसभाः
कारयेत् ; तत्र परीक्षोत्तीर्णानां ब्रह्मरथयानं पट्टबन्धश्च ।
श्रूयते चोज्जयिन्यां काव्यकारपरीक्षा—

‘इह कालिदास-मेण्डावतामर-रूपसूर-भारवयः ।
हरिचन्द्र-चन्द्रगुप्तौ परीक्षिताविह विशालायाम् ॥’^१

^१ भर्तृमेण्डो हयग्रीववध-महाकाव्यकर्ता ; राजशेखर-कविर्बालरामायणे
बालभारते च स्वात्मानमस्यैवावतारत्वेनोपवर्णयति । तद् यथा—

बभूव वन्द्योऽकभवः कविः पुरा
ततः प्रपेदे भुवि भर्तृमेण्डताम् ।
क्रमादभूद् यो भवभूतिरेखया
स वर्त्तते सम्प्रति राजशेखरः ॥

रामायणाश्रितं नाटकमपि किञ्चित् तेन कृतं स्यात् ; आर्यसूरनामा सौगतः
कविरव स्मृतः सूरौ भवेत् ; हरिचन्द्रो बाणभट्टपूर्वकालीनः प्रसिद्धः कश्चित्
गद्यकाव्यकर्ता । तथा च सदुक्तिकर्णामृते—

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
विशुद्धोक्तिः सूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-
स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥

श्रूयते च पाटलिपुत्रे शास्त्रकारपरीक्षा—

‘अत्रोपवर्ष-वर्षा’विह पाणिनि-पिङ्गलाविह व्याडिः ।

वररुचि-पतञ्जली इह परीक्षिताः ख्यातिमुपजग्मुः ॥’

इत्थं सभापतिर्भूत्वा यः काव्यानि परीक्षते ।

यशस्तस्य जगद्वापि स सुखी तत्र तत्र च ॥

१ वर्षोपवर्षप्रभृतीनां चरितानि बृहत्कथाश्रिते कथासरित्सागरे कथा-
पीठलम्बके निबद्धानि तत एव द्रष्टव्यानि ।